

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

**DOKTORA TEZİ
FELSEFEDE BELLEĞİN YAPISI ve
BELLEK-BENLİK İLİŞKİSİ**

**Mehmet Buğra ÖZGÖÇER
2502170585**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ayhan BIÇAK**

İSTANBUL – 2022

ÖZ

FELSEFEDE BELLEĞİN YAPISI ve BELLEK-BENLİK İLİŞKİSİ

Mehmet Buğra ÖZGÖÇER

Bu çalışmada ele alınan insan belleği, bilimsel araştırmaların nesnesi ve sanat-edebiyat üretiminin değerli bir kaynağıdır. Aynı zamanda insan belleği, felsefe sorunlarının da önemli bir parçasıdır. İnsan yaşamı, gündelik olgu ve olaylara dair deneyimlerin belleğin gücü sayesinde çözümlenmesi ile süreklilik arz eden anlamlı bir örüntü ve anlatı halini almaktadır. Bellek, deneyimlerin özel biçimlerde kaydedilmesi ile geçmişe yönelik tutarlı bir izlenim sağlamakta ve bu bilgiler üzerinden geleceğe yönelmeyi kolaylaştırmaktadır. Söz konusu izlenimlerin çoğunlukla silindiği ve kimi zaman da gerçekte uyuşmadıkları bilinmektedir, bu durum da belleğin sorgulanmasına neden olmaktadır. Fakat öte yandan yaşamın, içindeki anlar kadar birbirinden bağlantısız parçalara bölünmesi bellek olmaksızın kaçınılmazdır. Bellek sayesinde insan, düşünce, bilgi ve uslamamada hazır nesnelerin ötesine geçebilmektedir. Bu bakımdan bellek, felsefenin önemli bir problem alanı olmaya devam etmektedir. Bu çalışmada bellek, epistemoloji, metafizik ve zihin felsefesi temelli olarak işlenmektedir.

Tezin hareket noktası olan insan belleği üzerine yapılan çalışmalar, geçmişte olduğu gibi belleğin yalnızca algı ve deneyimlerin izlerinin saklandığı büyük bir arşiv merkezi olmadığını göstermiştir. Bu bakımdan bellek burada, daha aktif ve dinamik bir süreçler bütünü olarak ele alınmaktadır. İnsan zihnine içkin olan ve zaman içinde aynı kişi olmanın koşullarını oluşturan bilgi, bilinç ve imgeler bütününün bellekte nasıl temsil edildiği incelenmektedir. Hem zihinsel hem de fiziksel bir fenomen olarak bellek, kişinin zaman içinde aynı kişi olabilmesini yaşamın kendisinde verili olmayan anlamlı ve tutarlı bir anlatı oluşturma gücü ile başarabilmektedir. Geçmiş zamana ve algılanan gerçeğe gönderme yapan belleğin, imgelem ile birlikte çalışarak yeniden yapıcı olduğu aktarılmaktadır. Buradan, ana hatlarıyla gerçeğe sadık ancak kurgusal da olabilecek bir anlatı ortaya çıkarmaktadır.

Bu çalışmanın temel problemi ve tezi olarak değerlendirilen konu, belleğin farklı yaklaşımlarından, kavramsal analizinden ve felsefedeki tartışma birikiminden yola çıkılarak bellek ve benlik ilişkisinin sureklilik zemininde ele alınması ve bu ilişkinin benlik bilincinin surekliliğinin kurulmasına olan katkısının incelenmesi şeklinde ifade edilebilir. Buradan yola çıkılarak benlik bilincinin surekliliğini sağlayan unsurlardan ikisinin bireysel ve toplumsal bellek oldukları ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın yazarına gore bu iki bellek tur, sureklilik bağlamında dil ve iletişim üzerinden ortak biçimde ele alınmalıdır. Zira bu iki bellek tur ancak birlikte benlik bilincinin surekliliğinin oluşmasına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar sozcukler: Bellek, Hafıza, Benlik, İmgelem, Benlik Bilinci, Kişisel zdeşlik, Sureklilik.

ABSTRACT
THE STRUCTURE OF MEMORY and MEMORY-SELF RELATION
IN PHILOSOPHY
Mehmet Bugra OZGOCER

Human memory, the subject of this study, is an object of scientific research, a valuable source of artistic and literary production, as well as an important part of philosophical problems. Human life becomes a continuous and meaningful pattern by analyzing the phenomena and events experienced on a daily basis through the power of memory. Memory provides a coherent impression of the past by recording experiences in special forms and facilitates orientation towards the future through this information. It is known that these impressions are often erased and sometimes do not correspond to reality, which leads to the questioning of memory. But on the other hand, the division of life into parts as disconnected from each other as the moments in it is inevitable without memory. Thanks to memory, human beings are able to go beyond ready-made objects in thought, knowledge and reasoning. In this respect, memory remains an important problem area of philosophy. In this study, memory is analyzed on the basis of epistemology, metaphysics and philosophy of mind.

Studies on human memory, which is the starting point of the thesis, have shown that memory is not just a large archive center where traces of perceptions and experiences are stored, as in the past. In this respect, memory is addressed here as a more active and dynamic set of processes. This study examines how memory represents the totality of knowledge, consciousness and images that are inherent to the human mind and constitute the conditions for being the same person over time. Memory, as both a mental and physical phenomenon, is able to be the same person over time through its power to create a meaningful and coherent narrative that is not given in life itself. It is stated that memory, which refers to past time and perceived reality, is reconstructive by working together

with imagination. From this, a narrative emerges that is faithful to reality in its outlines but can also be fictional.

The main problem and thesis of this scrutiny is to examine the relationship between memory and the self on the grounds of continuity based on different approaches, conceptual analysis and philosophical discussions of memory, and to examine the contribution of this relationship to the establishment of the continuity of self-consciousness. Based on this, it emerges that two of the elements that ensure the continuity of self-consciousness are individual and social memory. Therefore, in my opinion, these two types of memory should be addressed jointly through language and communication in the context of continuity. Because these two types of memory contribute to the formation of the continuity of self-consciousness only together.

Keywords: Memory, Self, Imagination, Self-Consciousness, Self Identity, Continuity.

ÖNSÖZ

İstanbul Üniversitesi'ndeki doktora çalışmam süresince üretkenliği ve disipliniyle bana örnek olan ve sürekli tartışmalarla destekleyerek kendi düşüncelerimi geliştirmem konusunda beni teşvik eden değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Ayhan BIÇAK'a; Tez izleme komitemde yer alan ve çalışmamı geliştirmem için değerli katkılarda bulunan Prof Dr. Nebi MEHDİYEV'e ve Dr. Öğr. Üyesi. Arzu İBİŞİ TEMELLİ'ye; Savunma jürime katılmayı kabul ederek kıymetli geri dönüşler yapan Doç. Dr. Ahmet Emre DAĞTAŞOĞLU'na, Dr. Öğr. Üyesi. Egemen KUŞÇU'ya ve Dr. Öğr. Üyesi. Berk ÖZCANGİLLER'e teşekkür ederim.

Bu zamana kadar eğitim hayatımda karşılaştığım her engelde bana sevgi ve desteklerini vererek onları aşmamı sağlayan annem Suna ÖZGÖÇER, babam Zeki Öner ÖZGÖÇER ve kardeşlerim Ayşe Türkan ÖZGÖÇER, Celal Kürşat ÖZGÖÇER'e; Çalışmam süresince görüş ve önerileriyle destek olan arkadaşım Dr. Mazlum DÜRRE'ye; Yıllardır beni dinlemekten sıkılmayan ve sohbetlerimizin verimli konulara dönüştüğü arkadaşlarım Umut KAYACAN'a, Aykut LEBLEBİCİ'ye ve Uğur ŞAT'a teşekkür ederim.

Covid salgınının kargaşası ve uçak gürültüleri içerisindeki zahmetli çalışma sürecimin öncesinde ve sonrasında bana felsefe yolunda yürüme cesareti veren, titiz çalışma disipliniyle ve iş ahlakıyla bana ilham olan, çalışmama verdiği hayati öneme haiz düşünsel ve manevi katkılar ile desteğini ve ilgisini bir an olsun eksiltmeyen sevgili eşim, yol arkadaşım ve meslektaşım Dr. Songül KÖSE ÖZGÖÇER'e sonsuz teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BELLEĞE DAİR TEMEL YAKLAŞIMLAR

1.1. Biyo-Psikolojik ve Kültürel Yaklaşımlarda Belleğin Ele Alınması.....	12
1.1.1. Biyo-Psikolojik Yaklaşım.....	13
1.1.1.1. Biyo-Psikolojik Yaklaşımda Anımsama ve Unutma.....	23
1.1.2. Kültürel Yaklaşım.....	26
1.1.2.1. Kolektif Bellek.....	28
1.1.2.2. Kültürel Bellek.....	31
1.1.2.3. Belleğin Sağaltılması.....	35
1.2. Biyo-Psikolojik ve Kültürel Yaklaşımların Felsefe ile İlişkisi.....	38

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHTE BELLEK ANLAYIŞLARI

2.1. Bellek Kavramının İki Yönü	47
2.1.1. Anımsama Olarak Bellek.....	47
2.1.2. Unutma Olarak Bellek.....	52
2.2. Bellek Anlayışlarının Tarihsel Seyri.....	57
2.2.1 Modern Öncesi Bellek Tasarımları.....	58
2.2.2. Modern ve Çağdaş Bellek Metaforları.....	72
2.3. Belleğin Açıklanmasında Kullanılan Temel Kavramlar.....	80
2.3.1. Zaman	81
2.3.2. İmgelem.....	84
2.3.3. Bilinç	88
2.3.4. Benlik.....	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FELSEFEDE BELLEK TARTIŞMALARI

3.1.Modern Öncesi Tartışmalar.....	96
------------------------------------	----

3.1.1. Bellekteki Bilgileri Anımsama Sorunu.....	97
3.1.2. Bellek, Düşünme ve Zaman İlişkisi.....	112
3.1.3. Belleğin Sınırları ve İçebakış.....	118
3.2. Modern ve Çağdaş Tartışmalar.....	126
3.2.1. Belleğin Metafiziksel Açıklamaları.....	126
3.2.1.1. Temsilci Bellek Teorisi.....	126
3.2.1.2. Doğrudan Bellek Teorisi.....	132
3.2.2. Belleğin Epistemik Değeri.....	136
3.2.3. Zihin-Beden Düalizminde Bellek	141
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
BELLEK ve BENLİK İLİŞKİSİNDE SÜREKLİLİK	
4.1. Bellek ve Benlik	154
4.1.1. Benliğin Sorunları.....	155
4.1.2. Kişisel Özdeşlik Sorunu ve Bellek.....	161
4.1.2.1. Kişisel Özdeşlik Kriterleri	164
4.2. Bellek ve Süreklilik.....	168
4.2.1. Sürekliliğin Neliği	169
4.2.2. Belleğin Sürekliliği	171
4.3. Kişisel Bellek ve Toplumsal Bellek İlişkisi.....	179
4.3.1. Kişisel ve Toplumsal Bellek İlişkisinde Sürekliliğin Yeri.....	180
4.3.2. Toplumsal Süreklilik Kurumları ve Kişisel Bellek İlişkisi....	184
SONUÇ.....	193
KAYNAKÇA.....	202
ÖZGEÇMİŞ.....	232

GİRİŞ

“..., Sonrası ise çılgınlıktan, yasak şeyleri anımsamaya çalışan bir belleğin çılgınlıklarından başka bir şey değildi.”¹

“Şairler gibi hikâyeme başlarken ben de Mousalar’la Mnemosyne’yi yardıma çağırmak ihtiyacı duyuyorum.”²

Bellek, insanın kendisine ve evrene dair her tür bilgi ve kavrayış sürekliliğinin temellerinden biri olarak tanımlanabilir. Bu çalışmada söz konusu tanımdan hareketle bellek hakkında kavramsal çözümleme yapılması amaçlanmaktadır. Aynı amaç doğrultusunda, bellek ile bağlantılı felsefi sorunların doğru biçimde ortaya konulabilmesi için belleğin günümüzde disiplinlerarası ele alınışına uygun olarak biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşımları tanıtılmaktadır. Çalışmada, belleğin neden felsefi olarak ele alınabilecek bir sorun ve kavram alanı olduğuna dair tartışma çabası mevcuttur. Ayrıca, belleğe belirgin bir şekilde işaret eden ve tartışmalarında onu işleyen belli başlı felsefi düşünce birikiminin, belleği nasıl ve hangi gerekçelerle farklı biçimlerde ele aldığı ve tartışmalarını hangi ortak kavramlar ve sorunlar etrafında yürüttüğünü göstermek de amaçlanmaktadır. Bu amaç, belleğin burada yapılan kavramsal çözümlemesi ile geçmiş felsefe tartışmalarındaki tasviri arasında bir uzlaştırmayı ifade etmektedir. Bununla birlikte söz konusu sorunların bellek kavramı merkeze alınarak yeniden işlenmesi, belleğin kavramsal haritası hakkında bütünsel (holistik) bir tablo ortaya koyma denemesi olarak görülebilir. İfade edilen amaçlardan başka son olarak bellek, zaman, imgelem ve bilincin yanında onun açıklayıcı temel kavramlarından biri olan benlik ile

¹ Edgar Allan Poe, **Kuyu ve Sarkaç, Bütün Öyküleri Cilt 1**, Çev. Hasan Fehmi Nemli, İletişim Yayınları, 2016, s.201.

² Platon, **Euthydemos**, Çev. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, 2000, 275d.

de yakından ilişkili görülmektedir. Bu açıdan belleğin, benlik kavramı ile ilişkisindeki problematiğin ortaya konulması ve söz konusu ilişkinin benlik bilincinin sürekliliğinin kurulmasına olan katkısının incelenmesi nihai olarak amaçlanmaktadır. Özce ifade edilirse bu çalışmada felsefi olarak belleğin neliğini ve kavramsal özelliklerini tartışmak, bellek tartışmalarının ayırıcı özelliklerini incelenmek ve belleğin benlikle olan ilişkisini ortaya koyan bir felsefi deneme yapmak amaçlanmaktadır.

Bellek üzerine bu araştırmanın başlangıçta hangi düşünsel kaygılar ve sorunlar vasıtasıyla biçimlendiğinden de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Belleğin genellikle sanat ve edebiyat eserlerinde oldukça sık karşılaşılan güçlü bir tema olarak kullanılagelmesi, söz konusu yeti üzerine daha derinlemesine düşünme ve araştırma yapma gerekliliğini doğurmuştur.³ Bellek yetisinin hayatlarımızın her yönünü kuşatan güçlü etkisi, yaşamımız ve deneyimlerimiz üzerine düşündüğümüzde karşılaştığımız sevinç, keder ve nostalji gibi duyguların kaynağında yatan devinimi felsefi açıdan incelemeyi cezbedici kılmıştır. İlave olarak deneyimlerin veya deneyimlere dair suretlerin sanki bir deftere yazılmış gibi uzun süre yanımızda taşınabilmesinin çarpıcılığı da incelenmeye değerdir. Keza, kişinin yaş ve deneyiminin artmasıyla birlikte mensup olduğu kuşağın ve içinde bulunduğu tarihi koşulların kişisel belleğini hangi ölçülerde

³Bu eserlerde belleğin, neredeyse hayatın yerine geçen bir metafor olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Örneğin Türk şiirinin incilerinden olarak tarif edilen; hayat, zaman ve ölüm temalarını bir teknenin anıları üzerinden işleyen, Melih Cevdet Anday'ın "Teknenin Ölümü" şiiri, bu çalışmanın başında araştırmanın düşünsel fitilini bazı dizeleriyle tutuşturmuştur: "Deniz en ince hayvanı belleğin", "bir yağmuru dinlercesine bütün anıları iç içe bilirim", ve "bütün ölümler unutulur yaşayanlar kalır tek başlarına." Melih Cevdet Anday, **Bütün Şiirleri, Sözcükler**, Everest Yayınları, 2021. Aynı şekilde Ahmet Muhip Dıranas'ın "Olvido" şiirindeki şu mısraları da anımsanmaya değerdir:

"Ey unutuş! Kapat artık pencereni,
Çoktan derinliğine çekmiş deniz beni;
Çıkmaz artık sular altından o dünya.
Bir duman yükselir gibidir kederden
Macerası çoktan bitmiş o şeylerden.
Amansız gecenle yayıl dört yanıma
Ey unutuş! Kurtar bu gamlardan beni." Ahmet Muhip Dıranas, **Şiirler**. Everest Yayınları, 2015, s.111.

biçimlendirdiği de tartışma konusudur. Günlük tutma, fotoğraf çekme ve yıllara sâri bir dijital profil oluşturma gibi bellek kayıtlarının hiçbir nesilde olmadığı kadar çok yaşam ve deneyimin kaydını saklı tutabilmesi; diğer taraftan modern günlük yaşamda belleğin düzgün çalışmasına mâni olan öğelerin git gide yaygınlaşması, belleğin yükünün ağırlaştığı fakat içerikte daha az yoğun olmaya başladığı bir tarihsel dönemde yaşadığımızı düşündürmüştür. Ek olarak modern yaşamdaki zamansal temponun durmaksızın artışı ile anıların yalnızca istiflendiği ancak onlar üzerine düşünülemediği, bu durumun da zihinsel anlamda sağaltımı zorlaştırdığı gözlemlenmiştir.

Bellek problemi, bellek yetisinin insan olmanın en önde gelen yönlerinden biri olduğu gerçeğine yaslanmaktadır. Bellek, bazen insanın derin ve zengin iç dünyasının bulunduğu yer olarak, bazen de insan zihninin ta kendisi olarak düşünülmektedir. Bellek bir bakıma, insan zihninin en güçlü ve aynı zamanda en kırılgan taraflarından birini temsil etmektedir. Günbegün yaşamımızdaki en basit sorunlardan en çetrefil olanlarına kadar belleğin nesneleri, olguları ve olayları birbirleriyle bağlantılı biçimde koruyabilmesi ve onları düzenli biçimde zihne sunabilmesi sayesinde çözüme ulaşabilmekteyiz. Aynı zamanda bunun aksine belleğin doğru işlememesi nedeniyle henüz bir gün önce deneyimlediğimiz şeyleri dahi unutabilmekteyiz. Yaşamın sürdürülebilmesi için neden bellek gibi bir yetiye ihtiyaç doğmuştur diye sorulursa, yalnızca anda yaşamamak ve kısa vadeli de olsa anımsayabilmek, tüm canlılarda evrimsel bir avantaj olarak değerlendirilmekle birlikte insanda hem geçmişini anımsayabilmek hem kimi şeyleri unutabilmek hem de geleceğe yönelik çıkarımlarda bulunabilmek belleğin işleyişi sayesinde olanaklı olmaktadır. İnsan belleğinin bu yönü, insanın toplumsal bir canlı olma özelliğinin en belirgin sonuçlarından biri olarak değerlendirilebilir. İnsan için böylesine vazgeçilmez bir yeti olan bellek, doğal olarak felsefenin ve bilimsel araştırmaların öteden beri üzerine kafa yorduğu ongun bir alan olagelmıştır. O nedenle günümüzde belleği konu etme iddiasındaki herhangi bir çalışmanın konu hakkındaki farklı disiplinlerin oluşturduğu bilgi dağarcıklarına

uğramadan yürütülmesi düşünülemez. Her ne kadar bellek, oldukça fazla sayıda ve farklı disiplinin değişik yöntemlerle araştırdıkları bir konu olsa da belleği ele alma sorununu hafifletmek için konu hakkındaki araştırmalar biyo-psikolojik ve kültürel olarak iki ana başlıkta sınıflandırılabilir.

Bellek, yaşam boyunca edinilen duyuşsal, duygusal, bilişsel ve motor tüm tecrübelerin içsel temsili olarak tarif edilmektedir⁴. Bu tanım, bilimsel araştırmaların gözlem ve deney sonuçlarından faydalanmakla birlikte belleği son kertede içsel bir temsil olarak tarif etmek durumunda kalmaktadır. Aynı tanım üzerine düşünöldüğünde bireysel bir yeti olan belleğin ve onun içsel temsiliinin, diğler insanları da içerecek biçimde ortaklaştırılması ve evrensel olarak incelenip genelleştirilmesi sorunu göze çarpmaktadır. Belki de belleğin incelenmesinin güçlüğü, yani anıların gözle görölemeyen ve beyinde fiziksel olarak tek tek işaret edilemeyen şeyler olması, onun tamamen deneye dayalı bilimlerin çatısı altında araştırılmasını engelleyen bir neden olarak görölebilir. Bu durum, felsefe için iyi bir haber olarak okunulmakla birlikte belleğin üzerine spekülasyon yapılabilecek ve felsefe sorunlarıyla irtibatlandırabilecek bir alan olarak tanımlanmasının önünü açmaktadır. Söz konusu inceleme güçlüğü ve salt öznel deneyimin tasviri olması nedeniyle bellek, aynı zamanda çok güçlü bir edebi ve sanatsal motif olarak da kullanılagelmiştir. Netice itibariyle kültürel olan her ne varsa bellekten çıktığı ve çıkmakta olduğı göz önünde tutulduğunda sanatların öz itibariyle bellekten doğduğuna yönelik güçlü yargılara yakın durulabilir. Günümüz düşünce ve bilim dünyasında bellek araştırmaları disiplinlerarası bir çalışma alanı olarak görünmektedir. Bununla birlikte geçmişten günümüze bellek, felsefenin doğduğu ve içinden diğler bilimleri türetmeye başladığı dönemlerden itibaren felsefenin içinde doğrudan veya dolaylı olarak tartışma ve araştırma konusu edilmiştir. Sözün kısası, her iki zaman perspektifinden bakıldığında da evreni ve kendimizi anlamamıza ya da böyle bir anlayışı geliştirmemize imkân tanınması nedeniyle belleğin bir yeti ve kavram olarak felsefeye soruşturulması gerekmektedir.

⁴ Yadin Dudai, **Memory from A to Z**, Oxford University Press, 2002, s.157.

Bellek bağlamında bu anlayış, geçmişe ait duyuşal ve düşünşel deneyimlerin kavranması ile ilişkilidir.

Belleğin felsefede incelenmesi, onun işlevlerinin ve anlamlarının dönüşümünü de irdelemeyi şart koşmaktadır. Zira gündelik hayatta belleğin çalışmasından veya muntazam çalışmamasından bahsetmek, onun anımsama ve unutma işlevlerinin işleyişinden bahsetmek anlamına gelmektedir. Ayrıca bellekle ilgili her durum, onun anımsama ve unutma işlevlerinin ilişkisinden ibarettir. Felsefenin belleği ele alışında söz konusu işlevler aynı zamanda birer kavramsal içerik olarak işlenebilmektedir. Anımsama ve unutma, geçmiş deneyimlerin ve o deneyimlere ait her türlü verinin zihnin derinliklerine yayılıp daha sonra tekrar yaşama döndürüldükleri veya döndürülemedikleri durumları ifade etmektedir. Bu durumlar, geçmiş deneyimler üzerinden gelişen öğrenme ve bilme süreçleri ile yakından irtibatlıdır. Yine bu durumlar, başka deyişle daha sonra kullanmak üzere bilginin saklanması sorunu olarak da ifade edilebilir. Bu anlamda anımsamanın doğruluk ölçütünün belirlenmesi sorunu, doğru bilgiye ulaşmanın bellekle olan bağıny ortaya koymaktadır. Diğer taraftan unutma, belleğin eleyici davranarak geçmişte edinilen her tür deneyimi bünyesinde eksiksiz biçimde sakla(ya)madığını göstermekte ve insanın yaşamın içerisinde ileriye dönük olma durumu ile ilişkilendirilmektedir. Aksi takdirde insanın yaşamak yerine anıları düşünmekten başka bir şey yapamaz duruma gelmesi söz konusu olabilirdi.

Belleğin işlevlerinin yanında, onun anlamlarının dönüşümü de incelenmeye değer bir konudur. Çünkü çoğu zaman neredeyse zihin ile eşdeğer görülmüş olan bellek yetisi ve ona dair açıklamalar, dolaylı olarak zihne dair fikirlerin tarihini de ortaya koymaktadır. Bu açıdan belleğin mitos temelli ve modern açıklamaları oldukça ilgi çekici tasarımlardan oluşmaktadır. Bu açıdan düşüncenin tarihsel gelişimi ile belleğin bireysel ve ortaklaşa git gide daha yetkin bir şekilde düzenlenişi belirgin koşutluklar arz etmektedir. Geçmiş deneyimlerden devşirilen bilgilerin ve zaman ile mekân algılarının düşünmeyi tetiklemesi sonucu bellek hem bireysel hem de toplumsal olarak

düzenlenmektedir. Belleğin düzeninin tesis edilmesinde zamanın algılanması veya hissedilmesi ile mekânın algılanması hususları oldukça etkilidir.

Düşünme eyleminin kendisinde ve ortak düşüncenin gelişiminde belleğe bel bağlanılırken bellek de birtakım temel kavramlara başvurularak açıklanmaktadır. Düşünce tarihinde belleği açıklamak için kullanılan kavramlar genellikle zaman, imgelem, bilinç ve benlik kavramları ve bunlarla yakından ilişkili diğer kavramlar olmuştur. Bu noktada ikinci bir tanımla bellek, duyumlarımızdan bilincimize akan şeylerin tutulabilmesi ve onların tekrar bilince ister iradi isterse de irade dışı biçimde geri getirilmesi veya gelmesi olarak da tarif edilebilir. Burada duyumlarımızdan akan şeyler ile ifade edilmek istenen ise duyu organlarımızla veya zihnimizle ilişkilendirilen sayısız türdeki verilerdir. Söz konusu veriler, yani bilinçte bir şekilde mevcut olan imge, düşünce ve anlam gibi zihinsel kategoriler, maddi ve düşünsel dünya ile durmaksızın gerçekleşen etkileşimlerle hayat bulmaktadırlar. Aynı zamanda bu verilerin içinde, bilince bazen hiçbir şekilde çağırmadığımız bazense kısmi veya bütün olarak çağırabildiğimiz bilgiler, yani kim olduğumuz (benlik), geçmişteki yaşamımız (anılar), gelecekte ne istediğimiz (beklentiler) ve bunların bizim için ne anlam ifade ettiği (değerler) de bulunmaktadır. Öte yandan farkında olmadan çağırdığımız bilgiler de mevcuttur. Bunlar bisiklete binme veya araba sürme türünden bir defa öğrenildikten sonra artık her seferinde irade gücü gerektirmeyen işlerin belleğidir. Tüm benzer sıradan ve önemli bilgilere belleğimizin elvermesi ile ulaşabilmekteyiz. İşte bu bilgilere ulaşılmasına ait mekanizmanın işleyişi ve belleğin tüm fonksiyonlarının açıklanması, bilimsel araştırmaların konusudur. Son yüzyılda yapılan araştırmalar neticesinde, belleğin artık yekpare ve edilgen bir beceri değil aksine, bağımsız ve birbirinden farklı gelişen çeşitli sistemlerden oluşan dinamik bir süreç olduğu düşüncesi hâkim olmuştur. Burada felsefeye düşen görev, bu işleyişin yapısal özelliklerinin yarattığı sorunlara ve onlarla ilişkili kavramlara ulaşmak ve aynı kavramları yeniden organize etmek olarak görülebilir. Söz konusu durum da felsefinin yıkma ve yapma işi olarak tarif edilmesine uygun düşmektedir.

Bellekle ilintili felsefi tartışma birikimine bakıldığında metafizik, epistemoloji, zihin felsefesi, fenomenoloji ve etik gibi oldukça farklı sahalarda belleğin tartışma konusu edildiği görülmektedir. Deneyimlere ait anıların gerçekliği ve doğruluğu; bellek imgelerinin epistemik değeri; zihinsel bir yeti olan belleğin işleyişinin beden ve beyinle olan ilişkisi; anımsamanın fenomenolojik açıdan ne tür bir bilinçlilik olduğu; kişisel benlik imgesinin oluşturulmasında belleğin rolü; belleğin ahlaki sorumluluklar açısından önemi, gibi. Böylesine geniş bir literatürün bulunduğu bu konuda, bellek kavramının çözümlenmesi için genel olarak tartışmaların ilgili olduğu kavram ve sorunlar kümesinin tespit edilmesi öncelikle elzemdir. Buna göre söz konusu tartışma birikimi düşünme, bilme ve benlik bağlamında süreklilik sorunlarıyla ilişkili olarak şöyle sınıflandırılabilir: Doğruluk kavramının, deneyimlerin anımsanması bağlamında nasıl bir ölçüte bağlanacağı; zihin kavramının gelişiminde bellektekilerin düzeninin incelenmesi; öğrenme ve bilme açısından belleğin kendi sınırı ile olan ilişkisi.

İnsanın kendi varlığına dair farkındalığının yegâne kaynağı bellektir. Belirli bir zaman perspektifinden kendi varlığının farkındalığı ya da kişisel özdeşliğe sahip olduğuna dair yargı, geçmiş deneyimlerin içsel temsili yoluyla zihinde tutarlı bir benlik anlatısına sahip olma ile kurulmaktadır. Bellek burada sanki benliğin batmayan güneşi hüviyetindedir. Bu durum, bellek ile benlik bilinci ve onun sürekliliği arasında bir bağın mevcut olduğunu düşündürmektedir. Tıpkı bağlamda bellek, evrene ve kendimize dair düşünme biçimimizi çok güçlü bir biçimde etkilerken aynı zamanda yaşamın içinde süreklilik duygumunu taşıyabilmemizi sağlamaktadır. Süreklilik duyumu sayesinde, her an durmaksızın kaydedilen deneyimler içinden, geçmişe dönük tutarlı bir izlenim çıkarabilmekte ve geleceğe yönelik beklentiler oluşturabilmekteyiz. Belleğin işletilmesi yoluyla sahip olduğumuz izlenim ile birlikte yaşamımız, içindeki anlar kadar birbiriyle bağlantısız parçalara bölünmekten kurtulmaktadır. Bu açıdan bellek sayesinde düşünmede, akıl yürütmede ve bilgide hazır nesnelerin ötesine geçebilmekteyiz. Bahis konusu geçiş, benlik

bilincinin sürekliliğinin kurulmasında belleğin ne gibi bir rolü olduğunun araştırılmasını gerektirmektedir.

Bu çalışmanın ilk bölümünde, belleğin insan yaşamında kritik ve işlevsel rollerini inceleyen farklı disiplinlerin genel adlandırması olarak biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşımların bellek hakkındaki açıklamalarının aktarılması amacıyla “**belleğe dair temel yaklaşımlar**” başlığı yer almaktadır. Aynı amaç doğrultusunda belleğe dair söz konusu temel yaklaşımların ortaya koymuş olduğu bazı bellek türleri (episodik bellek, semantik bellek, kültürel bellek, kolektif bellek, vs.) kısaca tanıtılacak ve günümüzde icra edilen bellek araştırmalarının yapısı ortaya konulacaktır. Böylece belleği inceleyen biyo-psikoloji ve kültür temelli disiplinlerin felsefedeki görünüşleri ve konu ile ilgili felsefi tartışmalara katkıları görülecektir. Zihni beyne indirgeyen fizikalist görüşler ile tersine insanla belleği kültürel çerçevede ele alan tarihsel ve kültürel görüşlerin iddiaları tanıtılacaktır. Bu bölümde izlenecek yol, bellek araştırmalarında biyo-psikolojik yaklaşımların Ebbinghaus ve Bartlett gibi kurucu isimlerine ait çalışmalar ile kültürel yaklaşımların konu ile ilgili son yüzyıldaki üretimlerinin genel hatlarıyla karşılaştırılması şeklindedir. Bellek araştırmalarının, on dokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren hangi saiklerle araştırma yöntemleri ve amaçlar bakımından değiştiği ve günümüzde nasıl bir çalışma sahasına evrildiği sonuç olarak görülecektir. Aynı sonuca göre bellek araştırmalarının güncel yapısının felsefedeki bellek araştırmalarının göz ardı edemeyeceği hangi soruları içerdiği tespit edilecektir.

Belleğin neden felsefede incelenmesi gerektiğini gösterme amacını taşıyan ikinci bölüm, “**tarihte bellek anlayışları**” başlığıyla yer almaktadır. Söz konusu amaç, içeriğinde belleğin sahip olduğu anlamın tarihsel dönüşümünün problematik olarak aktarılması ile belleği açıklamak ve anlamak için kullanılan zaman, imgelem, bilinç ve benlik temel kavramlarıyla belleğin ilişkisinin verilmesini içermektedir. Aynı istikamette belleğin anımsama ve unutma şeklindeki kullanımlarının bellek kavramının kuruluşunda taşıdıkları tamamlayıcı role dair iddia masaya yatırılmaktadır. Diğer taraftan, belleğin

içerdiği anlamların dönüşümündeki modern öncesi açıklamalar ile modern ve çağdaş bellek metaforlarının arkasında yatan düşünce ve amaçlar karşılaştırılmaktadır. Dönüşümlerin seyri görüldükten sonra bellek kavramına giden yolda belleği açıklamakta en çok yardımcı olan ve yukarıda adı geçen kavramlar ele alınmakta ve bunların belleğin hangi sorunlarıyla bağlantılı oldukları gösterilmektedir. İfade edilen kavramlar, çalışmanın sonraki bölümlerine ilerleyişte uygun biçimde sıralanmaktadır. Aynı zamanda belleğin hem zihinsel hem de fiziksel bir fenomen olduğuna dair iddia incelenmektedir. Bu bölümde izlenecek olan yol, belleğin iki temel kullanımı olan anımsama ve unutmanın felsefe literatüründeki açıklayıcı biçimlerinin örnek olarak gösterilmesi biçimindedir. Belleğin anlamlarının dönüşümünde daha çok Sokrates öncesi Yunan dünyasındaki mitoslar ile modern ve çağdaş dönemin bilimsel gelişmelerinin ürettiği metaforlar karşılaştırılmaktadır. İkinci bölümde sonuç, belleğin temel kategorilerinin aktarılması ve antik ve modern bellek açıklamalarının farklı amaçlarının tespitinin yapıp özelliklerinin karşılıklı işlenmesi olarak verilmektedir. Buradan çıkarılan sonuca göre belleğin kavramsal düzlemde ilişkili olduğu belleğin sınırları, belleğin epistemik değeri ve zihin-beden düalizminde bellek gibi felsefe sorunlarının bağlamı yakalanmaktadır.

Üçüncü bölüm olan “**felsefede bellek tartışmaları**”nda belleğin felsefede farklı ele alınışlarından doğan tartışmaların aktarılması ve aynı tartışmaların genellikle hangi kavram ve sorunlar kümesi etrafında gerçekleştirildiğinin gösterilmesi amacı güdülmektedir. Bu bölümde felsefedeki bellek tartışmalarının genel çerçevesini zihinsel düzen ve konumların anımsanması, bilgi ve inancın gerekçelendirilmesi, istikrarlı ve tutarlı bir anlatı içinde anımsamanın gerçekleşmesinin oluşturduğu ve bunların bilme, düşünme ve benliğin sürekliliği sorunlarıyla ilişkili olduğu iddiası işlenmektedir. Söz konusu iddia, modern öncesi ve modern-çağdaş bellek tartışmalarını yürütmüş filozofların eserlerinde yakalanmaya çalışılmaktadır. Bu bölümde bellek tartışmalarının sınıflandırılması açısından izlenecek yol, bu tartışmaların metafizik, epistemoloji ve zihin felsefesi tartışmaları ile bağlantılı olarak

belirlenmiş ve sınırlandırılmış biçimde yürütülmesi şeklindedir. Aynı bağlamda belleğin antik ve modern-çağdaş felsefe tartışmalarındaki yeri, kullanım amacı ve ilişkili olduğu sorunlar aktarılmaktadır. Ele alınan sorunlar daha önce tanıtılmış olan belleğin açıklayıcı temel kavramları üzerine bina edilen savlar ve sorunlarla sınırlandırılmaktadır. Ayrıca bu bölümde sonuç olarak modern öncesi ve modern-çağdaş tartışmaların ortak olarak odaklandıkları sorunlar tespit edilmekte ve bu tartışmaların bellek ile benliğin sürekliliği ilişkisinde nasıl konumlandığı gösterilmektedir.

“Bellek ve benlik ilişkisinde süreklilik” başlığını taşıyan dördüncü ve son bölümde güdülen amaç, bellek ve benlik ilişkisinin yapısının ortaya konulması ve aynı ilişkinin benlik bilincinin sürekliliğinin kurulmasına olan katkısının incelenmesi şeklinde ifade edilebilir. Ayrıca bu bölümde belleğin sürekliliğinin kurulmasında dış dünyaya ait doğrulama, yani toplumsal belleğe ait kaynakların tartışılması amacı da mevcuttur. Ayrıca bellek ile benlik ilişkisindeki sorunun, benliğin hangi sorunları ile özel ilişkisi olduğu incelenmektedir. Öte taraftan benliğin, kişisel özdeşlik açısından kurulmasında belleğin merkezi rolü olduğu iddiası değerlendirilmekte ve söz konusu iddiayı geçerli kılabilen bellek türleri ortaya konulmaktadır. Bu açıdan kişisel özdeşliğin ve onun sürekliliğinin kurulmasında belleğin olası rolü değerlendirilmekte ve aynı rolün sağladığı imkânlarla dair tespitler yapılmaktadır. Bu bölümde takip edilen yol açısından bellek ve benliğin ilişkisi, yalnızca sürekliliğin incelenmesi açısından ortaya konulmaktadır. Dahası, ilk bölümde kullanılan biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşımlarla felsefi yaklaşımlar burada birlikte hesaba katılmaktadır. Son bölümün sonucu olarak benlikle bağlantılı olan kişisel özdeşliğin, belleğin hangi özelliği sayesinde gerçekleştirilebildiği ve inşa edildiği görülmektedir. Bu bağlamda geçmiş zaman deneyimine ait gerçekliğin ve sürekliliğin doğrulanma imkânları aktarılmaktadır. Böylelikle insan zihninde bellekten kaynaklanan yaşam anlatısının hangi toplumsal kurumlar temelinde ve akla dayalı hangi yeti sayesinde tutarlılık kazandığı ifade edilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM:

BELLEĞE DAİR TEMEL YAKLAŞIMLAR

“Bellek bir canavardır; sizin unuttuğunuzu o anımsar, karşısına çıkan ne varsa saklar. Koruması altına aldığı anılarınızı sizden bağımsız görünen bir iradeyle akla getirir. Bir belleğiniz olduğunu sanırsınız, hâlbuki belleğiniz size sahiptir.”⁵

Genel anlamlarıyla bellek ve özelde insan belleği öteden beri farklı disiplinlerin ortak araştırmalarına konu olmuştur. Belleğin felsefi olarak incelenebilmesi için farklı disiplinlerin veri ve bulgularından faydalanılması gerekmektedir. Aynı şekilde, çağdaş felsefi bellek araştırmaları da farklı sahaların verilerinden beslenmektedir. Bu doğrultuda, birinci bölümde bellek araştırmalarına ait temel yaklaşımların hangileri olduğu ve felsefe açısından bunların neden tanıtılması gerektiğini ortaya koyma amacı güdülmektedir.⁶ Bu bölümde bellek hakkındaki temel soru belleğin felsefe sorunlarıyla ilişkilendirilecek yönlerinin hangileri olduğudur. Bellek, hem fiziksel (beyinsel) hem de zihinsel (kültürel) bir yeti olduğundan biyo-psikolojik ve kültürel açılardan ele alınmaya yatkındır. Bellek araştırmalarında felsefeye katkı sağlayacak iki temel yaklaşım, biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşım olarak gösterilebilir. İfade edilen iki yaklaşım, fiziksel ve kültürel yönlerden belleği açıklamakta ve felsefeye veriler sağlamaktadır. Diğer taraftan temel yaklaşımlar incelenirken karşılaşılan sorun, hangi yaklaşımın temel alınarak belleğin araştırılacağı şeklindedir. Bu bağlamda biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşımların ne ölçüde birbiri ile sentezlenebileceği ve bu yaklaşımların felsefedeki izdüşümleri üzerinde durulması gereken bir sorundur.⁷

⁵ John Irving, **A Prayer For Owen Meany**, Mariner Books, 2012, s.45.

⁶ Ana bölümler konu hakkında daha genelden öze doğru ilerlemektedir.

⁷ Bu sorunu derinlemesine inceleyebilmek için Takiyettin Mengüşoğlu’nun Felsefi Antropoloji yaklaşımı iyi bir örnek olarak sayılabilir. İnsanın biyo-kültürel olarak incelenmesi söz konusu yaklaşımla uyumlu görünmektedir.

Bu bölümde takip edilen yol açısından ilkin biyo-psikolojik yaklaşımların gelişimine değinilmekte ve böylelikle ileride ele alınan farklı bellek görüşlerinin hangi yaklaşımlardan etkilendiği veya hangilerini etkilemiş olduğu daha açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Biyo-psikolojik yaklaşımların gelişiminin incelenmesi sayesinde, geleneksel bellek araştırmaları ve bellek araştırmalarının geçirdiği yapısal değişimler kavranabilmektedir. Biyo-psikolojik yaklaşımda insana ait en temel bellek türleri tanıtılmakta ve kısa süreli belleğin özel açıklamalarına girilmemektedir. Aynı şekilde kültürel yaklaşıma ait bellek sınıflandırılmaları genel hatlarıyla tanıtılmaktadır. Belleğin kültürel yaklaşımı bağlamında beşerî bilimler açısından incelenmesi kısaca; toplumsal anımsama biçimlerini, geleneğin sürekliliğini, kültürel kimlik ile geçmiş ilişkisini ve ayrıca bellek ile tarih arasındaki ilişkileri incelemektedir. Burada aynı konu üzerinde halen devam eden tartışmaların içerdiği karşıtlıklara ve sorunlara kısaca değinilmektedir. Bu bölümde belleğin kültürel biçimlerinden olan siyasal bellek, travmatik bellek, iletişimsel bellek ve benzerlerinin detayına girilmemektedir.

1.1.Biyo-Psikolojik ve Kültürel Yaklaşımlarda Belleğin Ele Alınması

Belleğin felsefeyle ilişkisi üzerine araştırmaya girişmeden önce bu ilişkinin çeperlerinde kalmış veya doğrudan dışında kalan bağlamları doğru şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Belleğin açıklanması sorununa farklı noktalardan bakan yaklaşımlar, en geniş haliyle biyo-psikolojik ve kültürel temelli bellek yaklaşımları başlığı altında toplanabilir. Belleğin bu iki yaklaşımın şemsiyesi altında ele alınması ile birlikte, farklı disiplinlerin ortak araştırmasına konu olarak kısıtlı bir açıdan değerlendirilmesi riski azaltılmaktadır. Ayrıca, belleğin felsefi kavramsallaştırılmasında ve felsefe sorunlarıyla irtibatlandırılmasında bu yaklaşımların olası katkıları da gözden ırak tutulmamalıdır. Diğer taraftan, bu ayrımların incelenmesiyle bellek araştırmasının disiplinler arası yapısı da ortaya konmuş olacaktır.

Belleği biyo-psikolojik ve kültürel açıdan ele alan disiplinlerin çalışmaları yakın zamanda giderek hacim kazanmıştır ve bu açıdan yirminci yüzyılın bellek çalışmalarının adeta patladığı⁸ bir dönem olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca bellek araştırmalarının yükselişi sayesinde bellek bağlamında farklı sorunların sentezlenerek yeni bir zihinsel araştırma alanının doğabileceği tartışılmaktadır.⁹ Bu bakımdan henüz ilk çeyreği dolmak üzere olan yirmi birinci yüzyılın bellek çalışmaları açısından daha da güçleneceği bir dönem olacağı öngörülmektedir. Yeni dönem çalışmalarına ait ortak özelliğin farklı disiplinlerin ortak katkıları ile yürütülmesi olarak ifade edilebilir.

Belleği hem biyo-psikolojik hem de kültürel bağlamlarda inceleyen çalışmalar arttıkça söz konusu iki ayrı sahanın çalışmalarına daha bütüncül nitelik kazandırılması ihtiyacı doğmaktadır. Diğer taraftan bellek üzerine farklı sahalarda yapılan kapalı devre araştırmalar neticesinde ayrı ayrı ele alınamayacak sayıda çok ve anlamca birbirine yakın türleri tanımlanmıştır. Görüldüğü kadarıyla bu süreç halen devam etmektedir. Bu konuda yayımlanmış bir makalede, literatürde şu ana kadar çoğunluğu yakın zamanda ortaya atılmış olan 256 bellek türü tespit edildiği ve tüm bu belleklerin kısa süreli bellek ve uzun süreli bellek ayrımından türetildiği ifade edilmektedir.¹⁰

1.1.1.Biyo-Psikolojik Yaklaşım

Geniş kapsamlı bir sınıflandırma yapılırsa biyo-psikolojik temelli bellek altında toplanan yaklaşımlar, belleği insan beyninin biyokimyası, fizyolojisi ve anatomisinin yol açtığı davranışlar üzerinden deneysel olarak inceleyen

⁸ "Memory boom" bkz: Anne Whitehead, **Memory New Critical Idiom**, Routledge, 2009, ss. 2-3. Ayrıca bkz: D.W. Blight, **The memory boom: Why and Why Now?**, Cambridge University Press, 2009, ss.238-251.

⁹ Eric R. Kandel, **In search of memory: The emergence of a new science of mind**. W. W. Norton & Co., 2006.

¹⁰ Endel Tulving, Are There 256 Different Kinds of Memory? J. S. Nairne (Ed.), **The foundations of remembering: Essays in honor of Henry L. Roediger, III**, Psychology Press, 2007, ss.39-52.

genellikle uygulamalı yaklaşımlardır.¹¹ Bu bakış açısı, ağırlıklı olarak beyin merkezli ve fiziksel olarak çalışmaktadır. Buna göre biyo-psikolojik bellek araştırması, tıp bilimlerinin birçok dalında, nörolojinin, nörobilimin ve nöropsikolojinin çalışma alanlarında yapılagelmektedir.

Bahsedilen disiplinlerin bellek konusundaki ortak odak noktasını dış dünyanın beyin içinde nasıl ve hangi süreçlerle yeniden yaratıldığının ve temsil edildiğinin ortaya konması oluşturmaktadır. Söz konusu temsil, duyu organlarından gelen verilerin beyinde sözcüklere, imgelere ve bedensel eylemlere dönüşmesi anlamını da kapsamaktadır. Bu süreç son derece öznel bir durumu ifade etmekte ve belleğin incelenişini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda belleği hem bilim hem de felsefe için araştırılması zor kılan şey belleğe dair işlevlerin öznel zihinsel deneyimler ve durumlar (*mental states*) olmalarıdır.¹² Bilimsel araştırma kısmında, bilim insanları uzun bir süre öznel zihinsel deneyimin bilimsel çalışma için uygun bir alan olmadığını düşünmüşlerdir. Fakat bellek üzerine çalışmaları ile ünlü psikolog Daniel L. Schacter'in¹³ belirttiğine göre 1980'lerden itibaren bellek üzerine çalışan bilim insanları, öznel anımsama deneyimi üzerine çalışmaya başlamışlardır.¹⁴

Bu çalışmaların bellek konusunda çözmeye çalıştığı özel sorunlar, öğrenme sürecinde beyinde nelerin değiştiği¹⁵ ve belleğin bilgileri depolaması

¹¹ Bu yaklaşım davranışsal nörobilim, biyolojik psikoloji, biopsikoloji veya psikobiyoloji olarak da adlandırılan disiplinlerarası bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu yaklaşım, biyolojinin ilkelerinin insan ve diğer hayvanların davranışlarındaki fizyolojik, genetik ve gelişimsel mekanizmalara uygulanması çalışması olarak özetlenebilir. Bkz. Thomas Roger.K., "Introduction: A Biopsychology Festschrift in Honor of Lelon J. Peacock", *Journal of General Psychology*, Vol. 120, 1993, s.5.

¹² Stan Klein, What memory is. *WIREs Cognitive Science*, 6 (1),2015, ss.1-38.

¹³ Daniel Schacter'in Bellek üzerine diğer eserleri: **Stranger Behind the Engram: Theories of Memory and the Psychology of Science**, L. Erlbaum Associates,1982. Ayrıca Bkz. **The Seven Sins Of Memory: How the Mind Forgets and Remembers**. Houghton Mifflin Harcourt, 2001.

¹⁴ Daniel Schacter, **Belleğin İzinde**, Çev: Eda Özgül, Yapı Kredi Yayınları, 2017, s.37. Daniel. L. Schacter, **Searching for memory: The Brain, The Mind, and The Past**. Basic Books, 2008.

¹⁵ Eric Kandel'in aktardığına göre öğrenme edimi beyinde muazzam yapısal değişiklikler meydana getirmektedir, bu faaliyet etkin olmayan sinapsları etkin hale getirebilmektedir. Eric Kandel, **Belleğin Peşinde: Yeni Bir Zihin Biliminin Doğuşu**, Çev. M. Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011, s.280.

sürecindeki biyokimyasal mekanizmaların neler olduğu, ayrıca farklı bellek türlerinin iç yapılarının işleyişi ve belleğin sağlamlaştırılma sürecinin doğasının nasıl işlediği üzerinedir. Diğer taraftan belleğin biyo-psikoloji temelli inceleniş biçimi ve bu incelemelerin sağladığı bilgiler, felsefe geleneğinde de insanın biyolojik ve psikolojik varlığının temellendirilmesi açısından ele alınabilmektedir.

Öncelikle biyo-psikolojik temelli bellek araştırmalarının geliştiği ve geleneksel bellek araştırmalarından yapısal biçimde ayrılmaya başladığı dönemin kısa bir panoramasından başlamak gerekmektedir. Buna göre insan belleğinin analizini salt iç bakışa (*introspektif*) dayalı bir araştırma olmaktan çıkararak ilk defa laboratuvar bilimine dönüştüren Alman psikolog Hermann Ebbinghaus (1850-1909) olmuştur.¹⁶ Ebbinghaus, belleğin deneysel biçimde incelenebileceğini ifade etmiş¹⁷ ve böylelikle zihinsel süreçlerin de bedensel süreçler gibi tastamam biyolojik yönlelere sahip olduğunu göstermiştir. Ebbinghaus bu düşüncelerini 1885 yılında yazdığı *Bellek Üzerine (Memory; a contribution to experimental psychology)* isimli eserinde serimlemiştir. Ebbinghaus'un bellek ölçümü ile ilgili geliştirdiği teknikler ile “öğrenme-unutma eğrisi” (*learning-forgetting curve*) ve “aralık etkisi” (*spacing effect*) gibi terimler bugün de kullanılmaktadır.¹⁸ Diğer taraftan Ebbinghaus'un çalışmalarının yanında bellek üzerine yapılmış ilk biyoloji ve deneysel psikoloji temelli çalışmalara

¹⁶ A. H. Fuchs. Ebbinghaus's Contributions to Psychology After 1885. **American Journal of Psychology**, 110(4), 1997, ss.621-634.

¹⁷ Hermann Ebbinghaus, **Memory; A Contribution to Experimental Psychology**. New York City: Teachers College, Columbia University, 1913.

¹⁸ Ebbinghaus gerçekleştirdiği deneylerde belleğin anımsarken de unutturken de aşamalı şekilde bunları yaptığını bulmuştur. Anımsamada tekrar sayısı ile akılda kalanlar arasında doğrusal bir ilişki olduğunu gözlemlemiştir. Unutmada ise öğrenme işi gerçekleştikten bir saat içinde hızlı biçimde bir unutma meydana gelir, ardından ise bir aya yakın bir süre olan kademeli bir unutulma gelmektedir.

Théodule Ribot¹⁹(1882) ve Francis Galton²⁰(1883) tarafından yapılan bellek araştırmaları da dâhil edilmektedir.

Bu alandaki bellek araştırmaları neticesinde deneysel psikoloji sahasında bugün de aşına olunan geniş bellek sınıflandırmaları yapılmıştır. Psikolojide son yüzyılda ortaya çıkan sınıflandırmaya göre bellek en geniş olarak “**kısa süreli bellek**” ve “**uzun süreli bellek**” şeklinde ikiye ayrılmaktadır.²¹ Kısa süreli bellek, basitçe ifade edilirse, insanın bilinç akışını ve şimdiye dair algısını yaratan şeydir. Daha açık bir ifadeyle, çok kısa bir zaman zarfında deneyimlenen duyumun kısa süreliğine saklandığı bellek türüdür.²² İkinci olarak uzun süreli bellek ise duyu algısından gelen bazı verilerin kısa süreli bellekten işlenerek daha uzun süre muhafaza edilmek üzere geçtiği bellek türü olarak geçmişi depolama görevini üstlenmektedir.²³ Örnek vermek gerekirse kısa süreli bellek saniyeler içinde gerçekleşen duyumları mesela bir kuş sesi duyulduğunda bunu bilincin algılayıp tanımlamasına kadar geçen süre boyunca canlı tutmaktadır. Bu tanımlama, söz konusu sesin bir keklik kuşuna ait olduğu bilgisi ile yapıldığında uzun süreli belleğe aktarılabilmektedir. Biyo-psikolojik, kültürel araştırmaların bu konudaki kesişim noktasında uzun süreli bellek ile onun biçimleri yatmakta ve kısa süreli belleğe yalnızca ilgili beyin araştırmalarını içeren bilim dalı odaklanmaktadır.

¹⁹ Henri Bergson, Ribot’un bellek görüşüne karşı çıkmıştır. Ayrıca geriye dönük unutma (retrograde amnesia) genellikle “Ribot Yasası” şeklinde ifade edilmektedir. bkz. Nicolas, S., & Murray, D. J. Théodule Ribot (1839–1916), founder of French psychology: A biographical introduction. **History of Psychology**, 2(4), 1999, ss.277–301.

²⁰ Francis Galton, Encyclopedia of European Social History, Encyclopedia.com. (Çevrimiçi) Galton, Sir Francis (1822–1911) | Encyclopedia.com

²¹ Endel Tulving, **Organization of Memory**, Academic Press, 1972, ss. 381–402.

²² Kısa süreli bellek, yaklaşık altı veya yedi hanelik rakamı veya aynı sayıdaki sözcüğü en fazla yirmi saniyeliğine bellekte tutabilme kapasitesine sahiptir denilmektedir. Diğer taraftan “Çok kısa süreli bellek” şeklinde tarif edilen bir bellek türü daha mevcuttur. Bu bellek türü bir saniyenin altında bir depolama kapasitesine sahiptir. Duyusal reseptörlerin anlık olarak işleyište olduğu bu bellek türü, görme ve duymanın anlık kayıtlarını içeren “iconic” ve “echoic memory” şeklinde başlıklara ayrılmaktadır.

²³ Rodrigo Quian Quiroga, **Borges ve Bellek**, Çev. F.B. Aydar, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013, s.68.

İfade edilen ayırmadan sonra burada uzun süreli belleğin altında sınıflandırılan en önemli iki alt bellek türünü ele almak gerekmektedir. Bu ikinci ayrıma göre uzun süreli bellek, açık (bildirimsel) ve örtük (bildirimsel olmayan/prosedürel) bellek olarak ikiye ayrılmaktadır.²⁴

Buna göre açık bellek; nesnelerin, olguların, olayların, mekânların ve insanların bilinçli olarak ve bildirimde bulunmaya uygun biçimde anımsanması anlamına gelmektedir. Bu tür bellek, imgelerle ve sözcüklerle ortaya konmaktadır. Yani açık veya bildirimsel bellek, ifade edilmeye daha yatkın anıları içermektedir denilebilir. Bu belleğin olaylara, mekânlara ve insanlara dönük kısmı episodik (anısal)²⁵ bellek olarak tarif edilmekteyken; olgulara, anlam içeriklerine ve kavramlara dönük kısmı da semantik (anlamsal) bellek olarak isimlendirilmektedir.²⁶ Kısaca ifade edilirse episodik bellek, geçmişle ilgili ilk elden deneyimlenmiş bağlamı verirken; semantik bellek ise olguyu vermektedir. Örnek vermek gerekirse okuldan mezun olunan günü anımsamak episodik belleğin tanımına uyarken; yedi ile beşin toplamının on iki olduğunu bilmek semantik belleğin tanımına uygundur.

Semantik bellek veya anımsama, noetik bilinç ile ilişkilendirilmektedir. Bir kişi bir olguyu (*fact*) anımsadığında doğal biçimde anımsamakta olduğunu farkında olmaktadır. Episodik bellek veya anımsama ise tersine otonoetik bilinç ile ilişkilendirilmektedir. Buna göre bir kişi geçmişten bir anı (*episode*) anımsadığında yalnızca anımsamakta olduğunu farkında olmaz aynı zamanda

²⁴Open Textbook Library, **Introduction to Psychology**, University Minnesota Libraries Publishing, Open Textbook Library, 2015.

²⁵ Anısal bellek genelde otobiyografik belleğin yerine kullanılabilir. İki tür bellek de birbirine yakın anlamlar içermektedir fakat anısal bellek daha çok bireysel tekil anılarla ilgili iken otobiyografik bellek bu anıların belirli bir anlatı ile birleştirilmesini çağrıştırmaktadır.

²⁶ Roediger ve Lee'ye göre genel bellek türleri şu şekilde sıralanmaktadır: Bildirimsel (Declarative), Prosedürel, Açık (Explicit), Örtük (Implicit), Bilinçli (Conscious), Bilinçdışı (Unconscious), İstemli (Voluntary), İstemdışı (Involuntary), Geriye dönük (Retrospective), Code-Specific, Duyumsal (Sensory), İkonik, Yankı (Echoic), İşler (Working), Uzun Süreli (Long term), Anısal (Episodic), Otobiyografik, Anlamsal (Semantik). Roediger, H.L., Marsh, E.J., & Lee, S.C., Kinds of Memory, **Stevens' Handbook of Experimental Psychology**, Vol. 2. Memory and Cognitive Processes, 2002, ss.1-41.

kendi geçmişinden bir olayı anımsadığının bilincinde olur.²⁷ Bu iki bellek türü karşılaştırıldığında episodik belleğin zorunlu olarak geçmişe ve zorunlu olarak benliğe referans verdiği görülmektedir.²⁸

Diğer taraftan uzun süreli belleğin ikinci ayırım çatalı olan örtük bellek ise zihinsel olarak üç farklı türde işlemektedir. Bunlar prosedürel bellek, “koşullanma” (*conditioning*) ve “hazırlama” (*priming*) süreçleridir.²⁹ Örtük bellek bu süreçlerle birlikte bisiklet sürmek, basketbol oynamak türünden motor ve algı tabanlı yetilerin temelini meydana getirir.³⁰ Buna göre bu bellek türü daha çok kendiliğinden işleyen ve bilinçli olarak anımsanmayan anıların ve bilgilerin mevcut olduğu prosedürel nitelikte bir bellektir denilebilir. Kısaca şeylerin nasıl yapılacağına (*knowing how*) dair açıklanamaz bilginin muhafaza edildiği bellek türüdür. Buradaki anılar sürekli şekilde denetlenmeyen hareketlerin gerçekleştirilmesinde kılavuzluk etmekte ve bu açıdan insan davranışları üzerinde oldukça ciddi etkiye bulunmaktadırlar. Örtük bellekteki özellikle prosedürel süreçlerin ne kadar bilişsellik içerdiği tartışmalıdır.

Açık ve örtük bellek türleri yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren laboratuvar ortamlarındaki klinik deneylerle test edilmiş ve bu araştırmalar neticesinde birbirlerinden farklı nitelikleri ortaya konmuştur. Ancak bazı düşünürlerin söz konusu ayrımı daha önceden öngördükleri söylenebilir. Bunlardan biri 1890’da *Psikolojinin İlkeleri* (*Principles of Psychology*) isimli klasik eserinde bilinçdışı ile belleği farklı bölümlerde ele almış olan William James (1842-1910), diğeri ise 1949’da *Zihin Kavramı* (*Concept of Mind*) adlı eserinde neyi (olgu ve olaylar) bilmek ile nasılı (beceriler) bilmek arasındaki

²⁷ Endel Tulving, Episodic memory: From mind to brain. **Annual Review of Psychology**, 53(1), 2002, ss.1–25.

²⁸ Kourken Michaelian, **Mental Time Travel: Episodic Memory and Our Knowledge of the Personal Past**. MIT Press, 2016, s.23.

²⁹ Koşullanma, klasik koşullanma adıyla genellikle insanın efor sarf etmeden öğrendiği ve doğal olarak yanıt verdiği bilgileri içermektedir. Örneğin, acıkmak ve tükürük salgılamak gibi. Hazırlama (*priming*) ise yakın zamanda veya sıklıkla gerçekleşen deneyim sonrası davranış değiştirmeyi ifade etmektedir. Buna örnek ise nazik kelimelerin naziklik eylemi ile ilişkili olduğunu bilmek verilebilir.

³⁰ Eric Kandel, **A.g.e**, s.176.

ayrımı ortaya koyan İngiliz filozof Gilbert Ryle'dır (1900-1976). Ayrıca bu bağlamda Sigmund Freud'un (1856-1939) çalışmaları üzerine bina edilen psikanaliz kuramında da deneyimlerin bilinçli anılar olarak kaydedilmesinin yanında aynı zamanda bilinçsiz olarak da depolanıp anımsanması görüşünü de hatırlatmak gerekir.³¹ Bu görüşe göre bilinçdışı anıların bilince ulaşamamalarına rağmen birçok davranış üzerinde önemli etkilerinin olduğu ileri sürülmektedir.³²

Belleğe dair deneysel araştırmaların son yüzyılda en etkili iki isminden biri Endel Tulving'dir (1927-...). Tulving, yukarıda tanıtılan ve bugün kullanılan episodik ve semantik bellek ayrımlarını ilk kez 1972 yılında ortaya koymuştur.³³ Bellek araştırmalarında deneysel anlamda geçen yüzyılın en etkili diğer isim ise Frederic Bartlett'dir (1886-1969). Bartlett anımsama üzerine çığır açan deneysel araştırma yöntemleri geliştirmiştir.³⁴ Buna göre bu araştırmalar sayesinde anımsamanın, unutuşun, öğrenme ve unutma eğrilerinin yapısı daha anlaşılır duruma gelmiştir. Değiş yerindeyse, bu iki bilim insanının çalışmaları biyo-psikolojik bellek araştırmalarının merkezini oluşturmuştur.

Belleğin deneysel çalışma alanlarının en ilgi çekici taraflarından biri, üstün bellek yeteneğine sahip bireyler üzerinde yapılan araştırmalardır. Söz konusu araştırmalar, yaşadığı her günü ve yaptığı her şeyi tek tek anımsayabilen veya sıradan bir insanın zihninde tutamayacağı kadar çok haneli sayılarla aritmetik

³¹ Sigmund Freud, **The Interpretation of Dreams**, Basic Books, 2010.

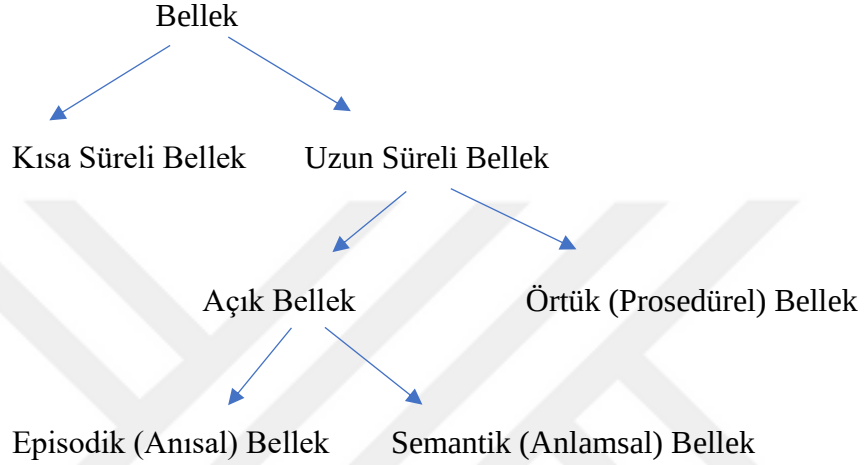
³² Bu bağlamda, bellek üzerine çalışan bilim insanı olan B. Milner'in uzun süreli bellek depolayamama sorunundan mustarip olan denek H.M. ile gerçekleştirdiği yıldız çizme deneyi psikanaliz kuramının biyolojik temelinin ortaya çıkarılması anlamını taşımaktadır.

³³ Endel Tulving, **Organization of Memory**, Academic Press, 1972, ss. 381–402. Ayrıca, Episodik belleğin hayvanlarda da mevcut olup olmadığı tartışma konusudur. Hayvanların geçmişi yeniden deneyimleyip deneyimlemediği ile ilgili bilgiye ulaşmanın bir yolu yoktur. Bu epistemik bariyere rağmen Endel Tulving'in kısaca "WWW kriteri" olarak özetlenen üç sorusuna "ne oldu", "nerede oldu ve "ne zaman oldu" sorularına hayvanlar üzerindeki deneylerde araştırıldı. Çıkan sonuçlara göre güvercin ve kargalarda episodik belleğe yakın olduğu zannedilen bazı örüntülere rastlanmıştır. Bkz: Endel Tulving. **Elements of Episodic Memory**, Oxford University Press, 2002.

³⁴ Frederic Bartlett, **Remembering: A Study in Experimental Psychology**. Cambridge University Press, 1995.

işlemleri kolayca yapabilen olağanüstü zihinler üzerinde yapılmaktadır. Bir klinik vaka olarak beyinleri incelenen bu kişiler “savant” olarak da adlandırılmaktadırlar.³⁵

Buraya kadar olan bölümde işlenen bellek türlerinin genel şeması şu şekilde çizilebilir:



Ayrıca farklı bellek türleri literatürde farklı işleyiş biçimleri açısından ele alınmaktadır. Buna göre belleğin tür, evre ve süreç olarak açıklanması ile ilgili tablo şu şekildedir: ³⁶

Tür Olarak	Açık Bellek
	Örtük Bellek
Evre Olarak	Duyusal Bellek
	Kısa Süreli Bellek
	Uzun Süreli Bellek
Süreç Olarak	Kodlama
	Depolama

³⁵ Bunlardan bazıları şöyle: Rain Man (Yağmur adam) (1988) filmine de ilham vermiş olan Kim Peek, Daniel Tammet, Orlando Serell.

³⁶ Atkinson, R. C., & Shiffrin, R. M. Human memory: A proposed System and Its Control Processes. İçinde: K. Spence (Ed.), **The Psychology of Learning and Motivation** (Cilt. 2), Academic Press, 1968.

	Geri Alma
--	-----------

İfade etmek gerekir ki böylesine farklı biçimlerde ele alınan bir yeti olarak bellek, insan beyninin karmaşık yapısından veya onu anlamlandırma çabasından doğmaktadır. Bu noktada belleğin beyin ve sinirlerle olan ilişkisini biyoloji ve psikoloji ile eşgüdümlü şekilde inceleyen bilim dalı olan nörobilime de kulak vermek gerekmektedir. Bu bağlamda nörobilim çalışmalarının bellek konusundaki öncelikli gayesi, daha çok beyin biyokimyasının araştırılması üzerinedir. Beynin biyokimyasal yapısının araştırılması, kavramsal sorunlara uzak gibi görünse de belleğin araştırılması neticesinde ortaya çıkmış düşünce dünyasının dönüşümünü anlamak için gereklidir. Söz konusu araştırmalar beynin farklı bölümlerinin farklı zihinsel ve davranışsal durumlarla ilgili olduğu savı üzerinden yürütülmüştür. Buna göre beyin hipokampus (denizatı)³⁷ adı verilen bölümünün belleğin işleminde özel bir konumu olduğu tespit edilmiştir. Hipokampus, duyulardan alınan verilerin nihai depolama merkezi olmamakla beraber, değişik türden dosyaları derleyen ve aralarında bağlar kuran bir tür “kâtime” benzetilmektedir.³⁸

Bellek araştırmaları açısından hipokampus gibi beyinde bellekle ilişkilendirilen kısımların tespitine giden yolda öncelikle beyin biyokimyası hakkında daha çok bilgiye sahip olmak gerekmektedir. Söz konusu bilgi seviyesine erişebilmek ve belleğin beyinde özgül bir yerinin olup olmadığını tespit etmek adına on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren sayısız araştırmalara girişilmiştir. Birçok bilimsel atılımda olduğu gibi bu alanda da deneysel yollarla araştırılan bilginin bir soyutlama ve indirgeme yoluyla incelenen alan ile ilgili büyük yenilik getiren tasarımlara (denizatı örneğinde olduğu gibi) yol açtığı görülmektedir.

³⁷ Hipokampus adı, beyin söz konusu kısmının bir denizatına benzemesinden mülhem verilmiştir.

³⁸ Rodrigo Quián Quiroga, **A.g.e.**, s.63.

Aynı dönemde beyni birbiriyle uyumlu yapıların beraber işlediği bir düzenek tasarımı şeklinde ele alan bu araştırmaların temelinde, bedenin algıladığı her duyumun beyne iletilmesini sağlayan nöronların bulunduğu fikri yatmaktadır. İspanyol bilim adamı Santiago Ramon y Cajal (1852-1934) söz konusu nöron tasarımı beynin mikroskobik yapısını inceleyerek geliştirmiş modern nörobiliminin³⁹ kurucusu olma payesini kazanmıştır. Yaptığı çalışma ile “Cajal beynin birbirine özgül patikalar halinde bağlanan nöronlarla inşa edilmiş bir organ olduğunu göstermiştir.”⁴⁰ Tüm bunlara ek olarak hücre ve DNA yapılarının keşfedilmesi de beynin ve bilimsel bellek araştırmalarının ateşleyicisi olmuştur.

Beynin zihinsel işlevlere etkisi üzerine araştırmalar yoğunlaştıkça, bellek yetisinin beynin işleyişindeki yeri daha da belirginleşmeye başlamıştır. Buna göre belleğin farklı türlerinin beynin farklı bölgelerinde bulunabileceği düşüncesi, Alman hekim ve anatomist olan Franz Joseph Gall (1758-1828)’in beynin genel yapısı ve onun işlevleri üzerine yaptığı ve daha sonra Frenoloji⁴¹ olarak anılacak olan çalışmalarına dayanmaktadır. Gall, çalışmalarının amacı doğrultusunda beyni ve kafatasını inceleyerek beyinde dil, anı, sevgi, umut, inanç gibi işlevlere ayrılmış yirmi yedi bölge olduğunu varsaymıştır.⁴² Bu varsayım, bedenden ayrı bir töz olarak zihin öngören kartezyen düalist anlayışın hâkim olduğu o dönemde hoş karşılanmamış, hatta Gall, Viyana Üniversitesi’ndeki hekimlik görevinden bir süre men edilmiştir. Gall’in beynin farklı bölgelerine atfettiği bu işlevler teknik anlamda bugün geçerli olmasa da farklı bellek türlerinin beynin özgül alanlarında konumlandığı düşüncesine ilham vermiştir. Söz konusu araştırmalar neticesinde gelinen noktada beyinde belleğin yapısının ince farklarla dolu olup yekpare bir yapıda olmadığı

³⁹ Nöroloji ve Nörobilim sıklıkla birbirine karıştırılan disiplinlerdir. Nöroloji salt insan beyni ve ona bağlı sinir sistemini incelerken Nörobilim, içinde Nöroloji’nin de bulunduğu Felsefenin ve Psikolojinin de konu aldığı kavramları inceleyen disiplinlerarası bir araştırma alanıdır.

⁴⁰ Eric Kandel, **A.g.e.**, s.293.

⁴¹ Günümüzde “sözde bilim” olarak tanımlanan çalışmalara bir örnek teşkil etmektedir.

⁴² Rodrigo Quiñan Quiroga, **A.g.e.**, 2013, s.84.

anlaşılmıştır. Bu örnek, beyin ile ilgili çalışmaların düşünce dünyasına etkilerini görmek açısından da önem arz etmektedir.

1.1.1.1. Biyo-Psikolojik Yaklaşımda Anımsama ve Unutma

Biyo-psikolojik yaklaşımın belleği genel hatlarıyla ele alış biçimlerini gördükten sonra aynı yaklaşımda belleğin en temel işlevleri olan anımsama ve unutmanın nasıl işlendiğine kısaca bakmak gerekmektedir. Aynı alanda belleğin anımsama ve unutmanın işlevlerinin açıklanması amacıyla Tulving ve Bartlett'in yaptığı gibi çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Buna göre anımsama işleminin yaratıcı ve yeniden kurgulayıcı (*reconstructive*); unutmanın ise tam tersi bir özelliğe sahip olduğu görüşü öne çıkmaktadır. Bu açıdan anımsamanın ulaşamadığı yerlerde gerçekte olmamış veya başka biçimlerde olmuş şeyleri ikame edebilme yetisinden bahsedilebilir.⁴³

Örneğin yıllar önce yaşanmış bir deneyim, deneyimin gerçekleştiği koşullara dair bellekte herhangi bir veri kalmamış veya o güne dair bilgiler oldukça silikleşmiş olsa dahi zihnin ulaşabildiği benzer dış dünya koşullarını arka plana yerleştirmesi ile yeniden kurgulanabilir. Buna göre yeniden kurgulayıcı bellek, yalnızca kısmen depolanmış bir deneyimin veya olayın yeniden kurgulanarak anımsanması süreci olarak tarif edilmektedir. Geçmişe dair bir anı geri çağrıldığında olayın yeniden kurgulanması için söz konusu olayın tipik olarak ne olduğuna ilişkin genel bilgiler ve şemalar kullanılmaktadır.⁴⁴ Bu bağlamdaki anımsama, öğrenilmiş şeylere veya kültürel norm ve değerler ile dünyayı anlamlandırma şekillerine bağlıdır. Haliyle öznel yoruma tabi olan bu anımsama, görgü tanıklıklarının ifadesinin güvenilirliğini anlayabilmek için oldukça faydalı bir bakış açısı sağlamaktadır.⁴⁵

⁴³ Elizabeth F. Loftus, False memory. İçinde: L. Nadel (ed.), **Encyclopedia of Cognitive Science**, Nature Publishing Group, 2003.

⁴⁴ Brady Wagoner, Bartlett's concept of schema in reconstruction. **Theory & Psychology**, 2013, ss.553-575.

⁴⁵ B.Wagoner, Culture in Constructive Remembering. İçinde: J. Valsiner (Ed.), **Oxford Handbook of Culture and Psychology**, Oxford University Press, 2012, ss.1034-1055.

Nobel ödüllü nöro bilimci ve hekim Eric Kandel, sanılanın aksine beyin sadece çekirdek anıyı muhafaza etmekle yetinmediğini aksine anımsama yoluyla bu çekirdek anının işlendiğini ve mevcut anının yeniden inşa edilerek içinden bazı unsurların çıkarıldığını, ayrıntı kazandırıldığını veya çarpıtıldığını ifade etmektedir.⁴⁶ Beynin anılar üzerindeki söz konusu etkisi onun duyular yoluyla devşirdiği ham bilgiyi aslına uygun bir şekilde kopyalamadığını göstermektedir. Bu durumda insanın dünya ile kurduğu ilişkinin duyuların oluşturduğu hipotezler üzerinden gelişen ve daha sonra zihnin içinde anlamlı hale getirilen algılar olduğu iddia edilebilir. Bahsedilen ilişki dünyayı ne tam olduğu haliyle ne de onunla büsbütün ilgisiz bir şekilde yansıtmaktadır.⁴⁷

Deneysel temelli bellek araştırmalarında duyular ve duyuların beyin anatomisindeki konumları oldukça önemli görülmektedir. İnsanın dünyayı anlamlandırması bağlamında diğer duyular bir yana bırakılırsa bu anlamlandırma ilişkisinin en güçlü dayanaklarından birinin görme duyusunun sağladığı algılar bütünü olduğu söylenebilir. Biyolog Francis Crick'e (1916-2004) göre "görmek etkin ve birleştirici bir süreçtir" ve yine "gördüğünüz şey gerçekte orada olan değil, beyninizin orada olduğuna inandığıdır."⁴⁸ Bu bağlamda bellek de salt gözün gördüğünün zihinde daha sonra bire bir biçimde göz önüne getirilmesi olarak tarif edilmemekte, aksine başta belirtildiği gibi yaratıcı ve yeniden kurgulayıcı bir süreç olarak görülmektedir. Söz konusu süreç düşünmenin ve imgelemenin doğal unsurlarını içermektedir. Buna göre bellek, fotoğraflardan ziyade yağlı boya tablolarla benzetilebilir.⁴⁹

⁴⁶ Eric Kandel, **A.g.e.**, s.363.

⁴⁷ "Beyne gelen sinir lifleri, şaşmaz kayıt cihazları değildir[...]Sinir lifleri bakımından merkezi nöron, bir masalcıdır ve asla bütünüyle güvenilir değildir; niteliğin ve ölçünün sapmasına izin verir... His dediğimiz şey gerçek dünyanın bir soyutlamasıdır, kopyası değil." E. Kandel, **A.g.e.**, s.389.

⁴⁸ Francis Crick, **Şaşırtan Varsayım**, Çev. Sabit Say, Tübitak Yayınları, 2005, s.36.

⁴⁹ W. von Leyden, **Remembering: A Philosophical Problem**, Philosophical Library, 1961, s.33.

İnsanda belleğin ve anımsamanın duyularla canlandırılması söz konusu olduğunda, görme duyusundan daha etkili olduğu düşünülen koku alma duyusudur. Görme vasıtasıyla depolanan imgelerin hızla silikleşmesinin tersine koku duyusu en güçlü anımsamanın sağlandığı duyudur, hatta daha önce deneyimlenmiş bir koku çok hızlı bir şekilde anımsanırken aynı kokuya ait eski deneyimi içeren bilginin ise daha geç bir şekilde canlandırıldığı bilinmektedir. Kokunun tanınması deneyimi modern sinema anlatımında başvurulan hızlı geriye dönüş (*flashback*) tekniğine benzetilebilir. Bu durumun nedeni ise beyin anatomisinde duyulardan gelen bilgilerin analiz edildiği bölgeye en yakın duyunun koku duyusu olmasından ileri gelmektedir. Anıların depolanmasında en önemli yapılardan biri olan hipokampus ile koku duyusu arasında doğrudan bağlantılar mevcuttur. Evrimsel açıdan ilkel bir duyu sayılabilecek olan koku duyusu, beynin derin kısımlarından olan limbik sistemle doğrudan irtibatlıdır. Bu irtibat neticesinde koku duyusu, onu deneyimleyen kişi tarafından tarif edilemez olmaya mahkûm olmuştur çünkü ilkel ve derin kısımlarla olan doğrudan bağlantı nedeniyle beynin gelişmiş ve modern kısmında yer alan dil yetisinin kavrandığı alan ile bağlantısız kalmıştır. Bellek bağlamında koku duyusu anıların anımsanma biçimlerinin güçlü bir tetikleyicisi olarak görülebilir.⁵⁰

Özetle, her ne kadar başta bellek araştırmasının geçen yüzyıldaki çalışmalarla bir laboratuvar bilimine dönüştürülmeye başlandığı ifade edilmiş olsa da tüm bu deneysel temelli çalışmaların özünde felsefenin bellek araştırmasına paralel olarak varlığı ve insan varoluşunu daha derinden anlamaya dair bir iç görü kazanma hedefi yatmaktadır. Biyo-psikoloji temelli bellek araştırması, bu amaç doğrultusunda daha önce de değinildiği gibi belleğin fiziksel işleyiş biçimlerini veya fonksiyonlarını gün yüzüne çıkarmaya gayret etmektedir. Bu yaklaşımın ağırlıklı olarak bellek hakkındaki sorunu beynin anatomisi ve biyokimyasına ilişkin olarak görmesi, örtük olarak zihin ile beynin bir ve aynı

⁵⁰ Douwe Draaisma, **Yaşlandıkça Hayat Neden Çabuk Geçer**, Çev. Gürol Koca, Metis Yayınları, 2008, ss.52-53.

şey olduğu tezi ile ilişkilendirilebilir. Söz konusu tez, zihinsel olan her şeyin özünde fiziksel ve maddi olması (fizikalizm)⁵¹ ile evrenin doğasının aynı fiziksellikle uyumlu olduğu görüşüne yakın görülebilir. Bellek bu bağlamda, beynin maddi yapısının bir çıktısı olmanın ötesinde bir anlam ifade etmemektedir. Ancak yine bu yaklaşımda belleğin ve zihnin içeriklerinin ne dereceye kadar ve hangi ölçütle fiziksel olduğunun belirsiz olması açıklamayı güçleştirmektedir⁵² Buraya kadar kabaca özetlenen araştırmalar neticesinde konunun deneysel yönüne dair bilgi birikiminin önemli ölçüde arttığı ifade edilebilir.

1.1.2.Kültürel Yaklaşım

Bellek üzerine araştırmalar, beşerî bilimler alanında da yoğun bir şekilde yapılmaktadır.⁵³ Bu alanlar genel olarak tarih, sosyoloji, sosyal psikoloji, antropoloji ve siyaset bilimi alanları ve bunların alt disiplinleridir. Belleğin kültürel yaklaşımla incelenmesi ağırlıklı olarak onun kolektif ve toplumsal yönüne ait sorunların etrafında ele alınması anlamına gelmektedir. Bu durum, beynin fizyolojisi üzerinden belleğin özel türlerini inceleyen biyo-psikolojik bellek araştırmasına göre farklı çalışma ve araştırma yöntemlerine işaret etmektedir. Kültürel yaklaşıma göre bellek hakkındaki sorunlar onun insanın kültürel bağlamda ele alınışı ile göbekten bağlıdır. Bu yaklaşımın savına göre belleğin ve dolayısıyla zihnin sorunlarının çözümü kültürel, tarihsel ve toplumsal olan ile ilişkilidir.

⁵¹ Daniel Stoljar, "Physicalism," **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2021, Edward N. Zalta, ed., (Çevrimiçi), [Physicalism \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](#), 08.07.2021.

⁵² Bu durum fizikalizm karşıtı "bilgi argümanı"nı gündeme getirmektedir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Nida-Rümelin, Martine & Donnchadh O Conaill, "Qualia: The Knowledge Argument," **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2019, Edward N. Zalta (ed.), (Çevrimiçi) [Qualia: The Knowledge Argument \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](#), 05.06.2021. Bilgi argümanının çıkış noktasını oluşturan metin için bkz. Frank Jackson, "Epiphenomenal Qualia", **Philosophical Quarterly**, 32, 1982, ss. 127–136. Ve bkz. G. Furash: Frank Jackson's Knowledge Argument Against Materialism, **Dialogue**, 32, 1989, ss.1–6.

⁵³ Farklı disiplinlerin bu konudaki araştırmaları için, "Antropoloji (Berliner, 2005; Cole, 2001), Tarih (Novick, 1999), Psikoloji (Pennebaker, Paez, Rime, 1997), Sosyoloji (Schuman, Schwartz, D'Arcy, 2005)" Bu alıntının kaynağı: P. Boyer, J.V. Wertsch, **Zihinde ve Kültürde Bellek**, Çev. Y. A. Dalar, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.150.

Buna göre belleğin kültürel yaklaşımı değişkenlerin kontrol edilebileceği bir araştırma alanına sahip değildir. Bu sebepten kültürel yaklaşım söz konusu olduğunda çok daha dağınık ve birbirinden türeyen bellek kavramsallaştırmalarının olduğu görülmektedir.⁵⁴ Bu kavramsal enflasyonun nedeni, belleğin toplumsal yönü ile beraber ele alınışında soruna birçok farklı disiplinin dâhil olmasıdır. Ayrıca kültürel yaklaşım, bazı noktalarda biyopsikolojik yaklaşımla benzeşse de üzerinde uzlaşılmış bir tanıma sahip değildir.

Kültürel yaklaşımda en temel bellek türleri kolektif bellek ve kültürel bellek başlıkları altında toplanabilir. Kolektif ve kültürel bellekler birbiri ile iç içe geçen, birbirini besleyen özellik göstermektedirler. Kültürel yaklaşımın alt bellek türleri olarak; tarihsel bellek, toplumsal bellek, mekânsal bellek, ulusal bellek gibi türleri sıralanabilir. Kültürel yaklaşımlı araştırmalarda her disiplinin odaklandığı zaman ufkuna uygun biçimde bu bellek türlerini kendi teorik çalışmasındaki sorunları çözümlmek amacıyla farklı biçimlerde ele alabilmektedir.⁵⁵

Belirtmek gerekir ki belleğin bireyler dışında gruplara ve topluluklara genel kavramlarla atfedilmesi genelde metaforiktir. Çünkü tüm bellek türlerinde de belleği işleten yani anımsayan veya unutan bireydir veya tüm bu işlemler bireyin zihninde cereyan etmektedir. Aynı konuda Susan Sontag her tür belleğin bireyin yaşamı ile sınırlı olduğunu ve kolektif bellek tanımlamalarının zorlama olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Ancak Aleida Assman, bireysel belleklerin başka bir kişi tarafından şekillendirilemeyeceğini ancak diğerleri ile

⁵⁴ Söz konusu durum için “Bellek Endüstrisi” deyiimi kullanılmıştır. Bkz: Kerwin Lee Klein, On The Emergence of Memory in Historical Discourse, **Representations**, 69, 2000, ss.127-150.

⁵⁵ Gerd Sebald, Jatin Wagle, **Theorizing Social Memories: Concepts and Contexts**, Routledge, 2016.

⁵⁶ Susan Sontag, **Regarding the Pain of Others**, Farrar, Straus and Giroux, 2003, ss.85-86.

paylaşılabileceğini ifade etmektedir. Bu durum bireysel belleğin “öznelerarası sembolik sistemin” bir parçası olduğunu göstermektedir.⁵⁷

Belleğin kültürel temelli ele alınışında onun topluluklar içindeki yerine dikkat çekilmektedir. Diğer taraftan burada ifade edilen bellek türleri anlam olarak birbirleri ile büyük oranda kesişmektedirler ve çoğunlukla birbirlerinden çok küçük farklarla ayrılırlar.

1.1.2.1. Kolektif Bellek

Kolektif bellek, toplumsal düzeydeki etkileşimler üzerinden açıklanan bir bellek türü olarak tanımlanmaktadır.⁵⁸ Kavram olarak daha çok bireysel bellek ile kültürel bellek arasındaki ara durak görünümündedir. Kolektif bellek, bir sosyal grubun kimliği ile ilgili bilgi ve malumatların paylaşıldığı ortak bir havuz şeklinde tarif edilebilir. Ortak hayal, değer, ülkü ve anlatıların değişen olaylar içinde sürekli bir süreç halinde anımsanması olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda bir sosyal grupta olmazsa olmaz uyum enstrümanlarından biridir. Kolektif bellek, tarihten farklı ve kısıtlı olarak bireyin zaman ufkunda ulaşabildiği ve yalnızca birkaç kuşak kadar geriye uzanabilen deneyimleri canlı tutmaktadır. Ayrıca toplumsal anlam semiyosferinde⁵⁹ ortak sosyo-politik kimliklerin inşası ile yakından ilgili bir kavramdır.⁶⁰

Bu noktada kolektif bellek teorisinde kurucu bir isim olan Emile Durkheim’in öğrencisi Fransız sosyolog Maurice Halbwachs’ten (1877-1945) söz etmekte yarar vardır. Halbwachs’ın sosyal psikolojinin temel metinlerinden kabul

⁵⁷Aleida Assman, Transformations Between History and Memory, **Social Research**, Vol. 75, No.1, 2008, s.50.

⁵⁸ Jeffrey K Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy, Eds. **The Collective Memory Reader**. Oxford University Press, 2011, s.10. Ayrıca Kolektif Bellek ile Carl Gustav Jung’un “Kolektif Bilinçdışı” kavramı arasında bir benzeşme kurulabilir. Bkz. C.G.Jung, **The Archetypes and The Collective Unconscious**, Çev. R.F.C. Hull, Princeton University Press, 1981.

⁵⁹ Semiyosfer kavramı için bkz. Yuri M. Lotman, **Universe of The Mind: A Semiotic Theory of Culture**, (Çev. A. Shukman) I. B. Tauris & Co Ltd., 1990.

⁶⁰ Jeffrey Andrew Barash, **Collective Memory and the Historical Past**, University of Chicago Press, 2016, s.111.

edilen kitabı *Kolektif Bellek*'te⁶¹ serimlediği bellek kuramına göre bellek, salt bireyin fizyolojisinden yola çıkarak açıklanamaz. Ona göre, bellek söz konusu olduğunda insanın sosyal bir varlık olarak içinde bulunduğu toplumsal etkileşimlerin ağırlıklı olarak hesaba katılması gerekmektedir. Yani ona göre bellek, toplumsal yaşamın bir fonksiyonu olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu etkileşimler, bireylerin bir toplumsal gruba üyeliği, akrabalık ilişkileri ile dinsel ve sınıfsal bağlantıları üzerinden anılarını zihinlerinde belirli bir şablona yerleştirmelerine ve böylece daha kolay anımsayabilmelerine yaramaktadır. Yine Halbwachs'ın görüşüne göre toplumdan izole yaşayan bir kimsenin belleğinden bahsetmek oldukça güçtür. Ona göre duyumların anılara dönüşebilmesi için insan gruplarıyla etkileşim mecburidir.

Halbwachs'ın bellek görüşü, belleğin kültürel bağlamda araştırılması konusunda önemli bir aşamayı ifade etse de belleğin biyolojik aktarım yönünü ıskalamış olmakla eleştirilmiştir. Bu eleştirilerden en bilineni, kolektif belleğin özünde bir bellek olmadığını ve toplumsal gruplar ile bireyler arasındaki benzerliklerin kesin sınırlarla belirlenemeyeceğini söyleyen sosyal psikolog Frederic Bartlett'e aittir.⁶² Buradaki tartışma bireysel bellekte olduğu haliyle bir grup belleğinden bahsedilip bahsedilemeyeceği ile ilgilidir. Bartlett bir grup belleğinden ziyade bir “grup anımsaması”nın mevcut olduğunu ifade etmektedir. Anlaşılan o ki, gruplar için bellek yetisininin bir metafor olarak kullanılması kafa karıştırıcı bir uğraşa dönüşmektedir.⁶³

Toplumsal belleğin anımsama ve unutma ile ilişkisi üzerine antropolog Paul Connerton (1940-2019) kayda değer iki eser vermiştir. Bunlardan biri

⁶¹ M. Halbwachs, *Kolektif Bellek*, Çev. Zuhul Karagöz, Pinhan Yayıncılık, 2018. Halbwachs'ın bu konudaki diğer eseri için bkz. *Belleğin Toplumsal Çerçevesi*, Çev. Büşra Uçar, Heretik Yayıncılık, 2016.

⁶² Frederic Bartlett, *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge University Press, 1995, ss.294-296. Ayrıca bkz. Brady Wagoner, *Collective Remembering as a Process of Social Representation*. İçinde: G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations*. Cambridge University Press, 2015, ss. 143-162.

⁶³ P. Boyer, J.V. Wersch, *Zihinde ve Kültürde Bellek*, Çev. Y. A. Dalar, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.56.

(1989) *Toplumlar Nasıl Anımsar* (How Societies Remember) diğeri ise (2009) *Toplumlar Nasıl Unutur* (How Modernity Forgets) eserleridir. Connerton ilk eserinde sosyal belleğin bedensel ve uygulama yönüne vurgu yapmaktadır. Ona göre “geçmişin imgeleri ve geçmişin anımsanan bilgileri (törenselleşebilecek) uygulamalarla (performans) taşınıp sürdürülmektedir.”⁶⁴ Ayrıca Connerton anımsamanın zorunlu olarak kayda geçirilen bir şey olması gerekmediğini ve toplumsal belleğin en bariz halinin anma törenlerinde ortaya konabileceğini ifade etmiştir. Burada geliştirmeye çalıştığı kavram ise “alışkanlık belleği” dir.⁶⁵

Connerton, geçmişin bilgisinin “tören uygulamalarıyla” taşınması ve korunmasını es geçtiği için Halbwachs’i de eleştirmektedir.⁶⁶ Burada saydığımız ikinci eserinde ise Connerton, topografya ve beden ilişkisi ile mekânsal bellek denen şeyin geliştiğini ifade etmektedir. Ona göre yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren belleğin toplumsal ve kültürel yönlerinin incelenmesinin revaçta olma nedeni, tüketim toplumunda mevcut olan geçmişe dair belleğin kolektif şekilde yitirilme korkusudur. Ona göre bu bellek yitimine veya amneziye düşme korkusu, geçmiş zaman modallarına duyulan nostaljik ilgiler vasıtasıyla kendini belli etmektedir.⁶⁷

Connerton’un toplumsal dokuda feodal sınırların aşılacak küresel ölçekte meydana gelen nesnel dönüşüm olarak tanımladığı modernite ile birlikte akılda tutulamayacak kadar büyük mega kentlerin, emek süreciyle bağı kopmuş tüketiciliğin, ömrü kısalmış kent mimarisinin ve içinde yürünebilir olmaktan çıkmış kentlerin modernitenin unutturma enstrümanları olduğunu belirtmektedir.⁶⁸ Bu bağlamda modern kültürün, matbaanın icadından itibaren

⁶⁴ Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar**, Çev: A. Şenel, Ayrıntı Yayınları, 2014, s.12.

⁶⁵ Paul Connerton, **A.g.e.**, s.44.

⁶⁶ Paul Connerton, **A.g.e.**, s.67.

⁶⁷ Paul Connerton, **Modernite Nasıl Unutturur**, Çev: K. Kelebekoğlu, Sel Yayıncılık, 2012, s.12.

⁶⁸ Paul Connerton, **A.g.e.**, s.15.

hız kazanarak günümüzde elektronik medya ile daha hızlanmış bir biçimde “harici sembolik belleğe” dayandığı ifade edilmektedir.⁶⁹

1.1.2.2. Kültürel Bellek

Bellek türlerinin arasında en geniş anlam havuzuna sahip olanlarından biri de literatürdeki özel anlamıyla kültürel bellektir. Buna göre kültürel bellek, belirli sayıda insanın paylaştığı ortak geçmiş olarak kolektif belleğin bir biçimi olarak görülebilir. Ancak burada ortak payda kültürel kimlik olmaktadır. Kolektif belleğin sahip olduğu toplumsal zaman duygusundan ve anlayışından farklı olarak kültürel bellek mitik, tarihi ve kültürel zamanı da arkasına almaktadır. Buna göre kültürel belleğin en belirgin işlevi, bir toplumda unutulmaması gerektiği düşünülen kurucu bilgilerin kaybolmaması, aksine bunların sağlamlaştırılması ve devredilmesi şeklinde sıralanabilir. Böylelikle kültürel bellek daha çok geleneğin sürdürülmesi üzerinden okunabilir.⁷⁰

Geleneğin sürdürülmesi, kökensel mitoslar, hikâyeler ve törenler üzerinden işlemektedir. Buna göre tarihin çeşitli evrelerinden geçerek teşekkül etmiş olan bir toplumun ortak geçmişi, söz konusu toplumun dünyayı algıladığı ve anlamlandırdığı bir anlam fırınıdır. Bu bağlamda, tarihçi ve Mısır bilimci Jan Assman (1938-) *Kültürel Bellek* adlı eserinde kültürel belleği tanımlarken geçmişin kurucu bilgilerine “bağlayıcı yapı” adını vermektedir.⁷¹ Ayrıca başka bir bakış açısından bunlara genel olarak “kanonik”⁷² yapılar adı verilebilir.

⁶⁹ Merlin Donald, **Origins of The Modern Mind**, Harvard University Press, 1991, s.308.

⁷⁰ Dietrich Harth, *The Invention of Cultural Memory*. İçinde. Ed. Sara Young, Astrid Erll, **Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook**, 2008, ss.85-96.

⁷¹ Jan Assman, *Kültürel Bellek*, Çev: A. Tekin, Ayrıntı Yayınları, 2018, s.23.

⁷² Kanon, sözcük itibarıyla eski Yunanca’da(κανων) Yasa anlamına gelmektedir ve genel kabul gören anlamını taşımaktadır. Bkz: Kanonik/Apokrif ayrımı. Geleneksel kültür ve Kanonik kültürün ayrıntısı için bkz: Harold Bloom, **The Western Canon: The Books and School of The Ages** Riverhead Books, 1995. Ayrıca Jan Assman’a göre “yoruma kapatma” anlamı olan “içtihad” kanon oluşumunda en önemli eylemdir. Assman, **A.g.e.**, s.103.

Kültürel bellek, zaman ile daha derin bir ilişki kurması nedeniyle toplum kültürünün zamansal ufkunu geliştirme görevi görmektedir. Bu bağlamda kültürel belleğin dönüşümü genellikle iki büyük dönüştürücüye atfedilmektedir. Bunlardan birisi düşünce tarihinin evrimi, diğeri ise düşünce aktarımının yani iletişim araçlarının yaygınlaşmasıdır.⁷³ Öte taraftan günlük yaşamın ufkunu aşan bir anlam aktarım mekanizması olan kültürel bellek, Assman'ın sınıfladığı dört bellek türünden biridir.⁷⁴

Kültürel belleğin topluma nüfuz edebilmesi, bir kuşağın yaşam süresine hapsolmuş ortak anıların, toplumun geneline yayılmış olan kültürel kodlara dönüşebilmesi için kültürün temelinde bazı araçlar mevcuttur. Bu araçlar, kültürel süreklilik kurumları ve onlara eşlik eden kültürel değerler olarak isimlendirilebilir. Toplumun evreni algılayışı ve zamanı duyuşu ile ilişkili bu kurumlar ve değerler sayesinde kültür, bir düzene veya düzen iddiasına kavuşmaktadır.⁷⁵

Toplumsal hayatta sürekli olacak bir biçimde yaşanılabilir bir düzenin kurulabilmesinde, anımsamanın daimî olarak işletilmesi son derece önemli görülmektedir. Denilebilir ki, bir toplumun anımsama gücünün garantisi, toplumsal bilinci veya toplumsal kimliği kuran ve ayakta tutan anlatıların, dolaylı ve doğrudan eğitimle aktarılmasında yatmaktadır. Bu eğitim, toplumsal kültür içinde işleyen ve bir biçimde görünür olan sözlü gelenek zincirindeki destanlardan, anıtsal mimari eserlere ve düzenli törenlere kadar uzanmaktadır. Kolektif belleğin bu araçlarla kültürel belleğe dönüşümü, kültürel yaşama hâkim olan anlamlar üzerinde mutabık kalındığının göstergesidir.

⁷³ Basın ve matbaanın gelişmesi ile dönüşen bellek için bkz: Marshall McLuhan, **Gutenberg Galaxy**, University of Toronto Press, 1962.

⁷⁴ Buna göre diğer üç bellek türü şöyle sıralanır: 1.Davranışların alanı olan Mimetik bellek, 2. İnsanın etrafındaki eşyalara referansla, Nesneler belleği, 3. Özneler arası dilsel ilişki anlamında İletişimsel bellek. Assman, **A.g.e.**, s.105.

⁷⁵ Bu kurumlar ve değerler tezin üçüncü bölümünde tanıtılmaktadır.

Belleğin gündelik yaşamı aşan bir anlamla toplumu bağlaması, geçmişin temsili olan tarihsel veya anıtsal mekânlarla birlikte kurulmaktadır. Bu bağlantı, belleği diri tutma amacı taşıyan özel tekniklerin genel adı olan bellek sanatının içerdiği hayali bağlantının aksine, toplumda somut mekânlar üzerinden kültürel anlamlar hakkında yaygın bir mutabakat olduğunu göstermektedir. Bu mutabakat kendini en belirgin biçimde adalet mekânlarında göstermektedir. Antik Yunan'da hēliaia⁷⁶, Roma'da centumviri⁷⁷ ve Osmanlı'daki adalet kulesi yapıları bu işlevi farklı biçimlerde yansıtmaktadır.⁷⁸ Her ne kadar tüm insan yapıtısı mekânlar, anımsanması gereken bir anlama öyle veya böyle işaret etse de adalet mekânları geçmişte ve gelecekte neyin geçerli olduğu ve dolayısıyla neyin öncelikle anımsanması gerektiğine işaret etmektedirler. Buna göre söz konusu mekânlarda anımsanması gereken veya ilk anımsanması istenen şey yasanın geçerliliği düşüncesidir.⁷⁹

Kültürel belleğe ait düşüncelerin, mimarisi özel olarak tasarlanmış mekânlarla sürekli kılınma çabası, bu mekânlara atfedilen ve zaman içinde değişmeden kalan bir anlam olduğunu gösterme çabası olarak yorumlanabilir. Gündelik yaşamı aşan bir anlamın veya anlatının varlığına dair vurgu, çoğunlukla kültürel, dini ve mitolojik anlayışlarda mevcuttur. Kültürel anlamda, geçmişin anımsanması ve bu yolla belirli kimliğin inşa edilmesi sürecinin en güçlü tarihsel yardımcısının din anlayışları ve dinsel mekânlar olduğu söylenebilir. Bu konuda Assman'ın ifadesine göre “dinin genel işlevi, hatırlamak, canlandırmak ve tekrarlamak yoluyla geçmişin devamına aracı olmaktır”⁸⁰ Buradaki geçmiş, anlam olarak zaman üstü bir geçmiş veya anlamı ima etmektedir.

⁷⁶ D.MacDowell., ēliaia. **Oxford Classical Dictionary**, (Çevrimiçi) 21.04.2021.

⁷⁷ Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "centumviri". **Encyclopedia Britannica**, 14 Mar. 2018, [centumviri | ancient Rome | Britannica](#) (Çevrimiçi) (21 04. 2021).

⁷⁸ Semavi Eyice, "Adalet Kasrı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, [ADALET KASRI - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](#) (Çevrimiçi) (21.04.2021).

⁷⁹ Jan Assman, **A.g.e.**, s.52.

⁸⁰ Jan Assman, **A.g.e.**, s.92.

Kültürel belleğin mekânsal bellek olarak okunması, mekânın düzeni ile belleğin düzenlenişi arasında bir koşutluk olduğu fikri üzerinden yürümektedir. Fransız tarihçi Pierre Nora (1931-) bu bağlamda kurguladığı araştırma projesine “*Bellek Mekânları/Yerleri*”⁸¹ adını vermiştir. Nora’ya göre sürekli olarak yeni bellek mekânları kurulmasının nedeni, geçmişin “gerçek” belleğine ya da bellek ortamlarına⁸² dair pek az şeyin elde olmasındandır. Aynı şekilde Connerton da modern kültürlerde inşa edilen anıt mekânların söz konusu anıtın işaret ettiği anlamın kültürel bellekten silinmeye başladığı zamanlarda inşa edildiğini ifade etmektedir. Buna göre inşa edilen anıtlar hem tarihsel olaya ait unutma korkusunun bir ifadesi hem de söz konusu olayın kültürel bellekten silinmesinin bir nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı biçimde anıtsal yapılar geçmişi saklayıcı özellikler de göstermektedirler. Örneğin “savaş anıtları insanların nasıl öldüğünü gizler: kan, havada uçuşan vücut parçaları, aylarca gömülmeden kalan cesetler... Bunların hiçbirisi anıtlara dâhil edilmez.”⁸³

Görüldüğü gibi nesnel tarihi gerçekliğin soğukluğu ile onun bellekteki görünümü birbirinden ayrılmaktadır. Kültürel bellek yaklaşımları bağlamında bellek ve tarih kimi zaman birbirine karşıt konumlanmaktadır. Buna göre tarih, eleştiri ve analize açık olsa da bellek, sürekli evrimleşmesi nedeniyle çarpıtmalara yatkındır.⁸⁴ Tarih, herkese ve hiç kimseye ait olarak evrensellik iddiasını sürdürürken; bellek bir gruba ait olarak grup bilincinin pekiştirilmesine hizmet etmektedir.⁸⁵ Ancak tarihin aynı zamanda kültürel belleğe malzemesini veren bir unsur olması tarih ile belleğin her zaman karşıt olarak değerlendirilemeyeceğini düşündürmektedir. Bu karşıtlık yalnızca nesnel tarihin var olabilme veya erişilebilme olasılığı ile doğru orantılı olarak kurulabilir görünmektedir.

⁸¹ Les Lieux de Mémoire.

⁸² Mileux de Mémoire.

⁸³ Paul Connerton, **A.g.e.**, 2012, ss.38-39.

⁸⁴ Pierre Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*. **Representations**, 1989, ss.7-24.

⁸⁵ Pierre Nora, **A.g.e.**, ss.23-24.

Tarihsel bellek, insan gruplarının tarihsel dönemler veya olaylar hakkında belirli birtakım anlatıları yaratma ve daha sonra bu anlatıları tanımlama şekillerini ifade etmektedir. Buna göre tarihsel belleğin ulusal tarih ile din ve aile geleneklerinden beslendiği söylenebilir. Söz konusu kaynakların aynı zamanda kolektif ve kültürel bellek ile kesişmekte oldukları barizdir. Tarih ve bellek tartışmalarında bellek, genellikle tarihin karşısında veya onun içinde yahut onu aşan bir şey olarak konumlandırılmıştır. Tarihsel doğruluk ile toplumsal belleğin doğruluğu bazen aynı biçimlerde incelenebilmektedir. Bu bağlamda tarihin, kolektif bellekten nerede ayrılıp onunla nerede kesiştiği bir tartışma konusudur.⁸⁶ Aynı tartışmada Halbwachs, bellek ile tarihi birbirine karşıt şekilde konumlandırmaktadır. Halbwachs, döneme ilişkin tarihin ancak sosyal belleğin yok oluşunun ardından oluşturulabildiğini ifade etmektedir. Buna karşın Assman'ın görüşüne göre ise bu düşünce günümüz tarih anlayışı açısından geçerliliğini yitirmiştir. Ona göre tarih yazımı da bir tür anımsama biçimi olmakla beraber “soğuk” bir anımsama biçimidir.⁸⁷ Bu konuda son bir ekleme olarak tarihçi Peter Burke'nin(1937-), sosyal bellek olarak tarih düşüncesini önerdiği söylenebilir.⁸⁸ Kısaca açıklamak gerekirse Burke, yazılı tarihe yönelik geleneksel bakış açısına göre, belleğin gerçekte olanı; tarihin de belleği yansıttığına dair görüşün oldukça basit ve aynı zamanda problematik olduğunu ifade etmektedir. Ona göre anıların ve tarihin yalnızca bireysel çabaların ürünü objektif sonuçlar olmadıkları ve olamayacakları aksine yorumlar ve çarpıtmalarla şartlandırılmış biçimde sosyal gruplardan etkilenilerek oluşturulan şeyler olduklarını ifade etmektedir.

1.1.2.3. Belleğin Sağaltılması

Belleğin kültürel yaklaşımları açısından ele alınabilecek en güncel bellek sorunu, “dengeli” bir belleğin kültürel ve toplumsal koşullarını araştırma ile

⁸⁶ Bıçak, Ayhan, Hafıza ve Tarih, **Kutadgubilig: Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi**, 2003, ss.129-150.

⁸⁷ Jan Assman, **A.g.e.**, s.52.

⁸⁸ Peter Burke, “History as Social Memory” Thomas Butler, Ed., **Memory: History, Culture and the Mind**, Basil Blackwell, 1989, ss.97-113.

ilgilidir. Zira Kant'ın sözünden⁸⁹ ters biçimiyle ilham alınır, gerçek anlamıyla düşünceye yer açmak için belleğin fazlalıklarının bir kenara bırakılması icap etmektedir.⁹⁰ Söz konusu fazlalıklar modern yaşamda belleğin maruz kaldığı, bilgi ve deneyimlerin özü üzerine yoğunlaşmayı ve düşünmeyi engelleyen veri veya malumat yığınları olsa gerektir. Bilgi ve deneyimlerin özü üzerine düşülmesini güç kılan toplumsal atmosfer, doğal olarak felsefi düşüncenin gelişimine de pranga olmaktadır.

Belleği ağırlaştıran sürecin başına dönülecek olursa, insan belleğini en köklü şekilde etkilemiş olan süreçlerin başında okuryazarlığın yaygınlaşmasının geldiği ifade edilebilir. Bu süreç, modern toplumlarda zihinsel alışkanlıkları okuma ve yazma faaliyetlerinin etrafında toplamış ve böylelikle tüm tarihsel bilginin yazılı kaynaklara aktarımı başlamıştır. Günümüzde ise yazılı kaynaklar dışında yaygınlaşan ve aynı zamanda sözlü tarih araştırmalarının da konusu olan dijitalleşmiş kitle iletişim araçları, tarihte hiçbir zaman olmadığı kadar bellek içeriğinin üretilmesine neden olmuştur. Bireysel, kolektif, kültürel ve evrensel olarak üretilen ve depolanan her deneyim, anımsanması ve unutulması gereken şeylerin enflasyonuna yol açmış ve çağdaş zihni süregelen bir meşguliyete maruz bırakmıştır. Bu veri bombardımanı altında kültürel unutkanlık artarken bellek çalışmaları kıymete binmiştir.⁹¹

Bireysel anlamda belleğin yükü artarken insan deneyimlerine dair ulaşılabilir verilerin artışı sözlü tarih çalışmalarını da canlandırmıştır. Bireylerin veya toplulukların günlük yaşamdaki deneyimlerinin video ve ses kayıt cihazı gibi araçlarla kaydedilerek tarihi bilgilerin toplanması ve incelenmesi olarak özetlenebilecek olan sözlü tarih çalışmaları bellek ve tarih çalışmalarının ortaklığına örnek olarak gösterilebilir. Bu çalışmalar aynı zamanda yazılı

⁸⁹ Kant, Immanuel, **Critique Of Pure Reason**, Çev. Paul Guyer & Allen W.Wood, Cambridge University Press, 1998, s. 117., "İnanca yer açmak için bilgiyi reddetmek zorunda kaldım."

⁹⁰ Gündelik hayatın sabun köpüğü deneyimlerinin gelişen araçlarla her an kaydedilmesi deneyimlere dair anıların kâğıt öğütücüsünden geçmiş kâğıtlara dönüşmesine benzetilebilir.

⁹¹ J.Le Goff, **History and Memory**, Columbia University Press, 1996, ss.53-55.

kaynaklarda bulunmayan bilgi ve bakış açılarının aktarılması anlamında oldukça değerlidir.

Modern yaşamın dinamik yapısı ve bellek içeriklerinin hiç olmadığı kadar kayıtlı olması nedeniyle hiçbir kültür zaman içinde aynı “anlamı” uzun süre muhafaza edememektedir. Kimi sosyologlara⁹² göre modernizmden itibaren gerçekleşen toplumsal dönüşümlerle önceden daha farklı ve zengin bir yapıya sahip olan kültürel bellekler gitgide daha güçlü biçimde sekteye uğratılmış ve neredeyse tasfiye edilerek tek boyutlu kültürel bellek inşa edilmiştir. Tek boyutluluk ifadesi, toplumsal yaşamda belleğin inşasının yanında anımsamaya artık eskisi kadar önem ve değer verilmediğini işaret etmektedir. Bu durum, kültürel belleğin aktarımını sağlayan araçların ve toplumsal yaşama dair birçok şeyi saklayabilecek teknolojik araçların geliştiği bir dönem için oldukça ironiktir. Belleğin sağaltılamaması nedeniyle karşılaşılan sorunlar şu şekilde ifade edilmiştir:

Frederic Jameson, şu anki toplumsal sistemimizin bütününün, geçmişini muhafaza edebilme yetisini azar azar kaybetmeye başladığını öne sürer. Eric Hobsbawn’a göre ise, geçmişin yıkımı, daha doğrusu kişinin şu anki deneyimlerini önceki nesillere bağlayan toplumsal mekanizmaların yıkımı, yirminci yüzyılın son dönemlerindeki en karakteristik, en esrarengiz olgulardan biridir. Yüzyılın sonunda yaşamış birçok genç kadın ve erkek, içinde yaşadıkları zamanın ortak geçmişi ile herhangi bir organik bağı bulunmayan bir tür daimî şimdiki zaman içerisinde büyüdüler.⁹³

Sosyal ve kültürel yaşamın içine sinmiş unutkanlık ve gelecekte karşılaşılabilecek risklerin (nükleer-kimyasal riskler, iklim değişikliği vs.) distopik bir anlatı biçiminde vurgulanması, şimdiki zamanı geçmişin değil geleceğin şekillendirdiği bir atmosfer doğurmaktadır. Kültürel bağlamda belleğin sağaltılabilmesi, modern yaşam içerisinde mevcut olan ve belleğin akışkanlığını kaybetmesine neden olan veri bombardımanının etkilerinin

⁹² Bkz: Herbert Marcuse, Theodor Adorno, Martin Jay, “Anamnestic Totalization: Reflections on Marcuse’s Theory of Remembrance.” **Theory and Society**, 11(1), 1982, ss.1–15. Ayrıca Bkz. Brian O’Connor, “Adorno on the Destruction of Memory.” **Memory: Histories, Theories, Debates**, Ed. Susannah Radstone and Bill Schwarz, Fordham University Press, 2010, ss. 136–49.

⁹³ Paul Connerton, **A.g.e**, 2012, s.12.

azaltılması ile mümkün olabilir. Aynı açıdan belleğin anlamlı bilgi ve kavramları içeren düzenli bir yapıya ulaştırılması gerekmektedir. Bu sürecin destekçisi olabilecek olan ve kültürün ürünü olan sanat ve edebiyat eserleri de öznel anımsama deneyimlerinin tasviri ve dışavurumu olarak göz önünde tutulabilir.⁹⁴ Bu eserlerdeki yetkin bellek tasvirlerine örnek olarak Marcel Proust'un yedi ciltlik *Kayıp Zamanın İzinde* romanındaki meşhur çaya batırılan kurabiye sahnesi yani “madlen anı”, tat ve koku aracılığıyla sinestezik şekilde belleğin zincirlerinden boşanmasına en güzel örnek olarak gösterilebilir. Proust, tat ve koku duyularının anımsama ile ilişkisine şu şekilde değinir:

Ne var ki, uzak geçmişten geriye hiçbir şey kalmadığında insanlar öldükten, nesneler yok olduktan sonra, bir tek, onlardan daha kırılgan, ama daha uzun ömürlü, daha maddeden yoksun, daha sürekli, daha sadık olan koku ve tat, daha çok uzun bir süre, ruhlar gibi diğer her şeyin yıkıntısı üzerinde hatırlamaya, beklemeye, ummaya neredeyse elle tutulmayan damlacıkların üstünde, bükülmeden hatıranın devasa yapısını taşımaya devam eder....Combray ve civarı şekillenip hacim kazandı, bahçeleriyle bütün kent çay fincanımdan dışarı fırladı.⁹⁵

Son olarak müşterek anılarla oluşan anlamların yaşadığı erozyonunun önüne geçmek ve belleği mutlak öznelliğe yani unutuşa tutsak etmemek için hayatın ölçüsünü evrensel insani değerler olarak gören anlayışa ihtiyaç duyulduğu ifade edilebilir. Belleğin bu biçimde anlaşılabilmesi için felsefi olarak kavranması gerekmektedir. Bu kavrayış, belleğin geniş bir bakış açısından açıklanması ve yorumlanması neticesinde, günümüzde onun hangi değerler üzerinden ortaklaştırılabileceğini de gösterecektir.

1.2. Biyo-Psikolojik ve Kültürel Yaklaşımların Felsefe ile İlişkisi

Belleğin açıklanmasında kullanılan biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşımlar, felsefenin belleği ele almasında kullanışlı içerikler sunmaktadır. Gelişimleri itibarıyla bu yaklaşımlar, kimi yönleriyle hem felsefi düşün mirasından

⁹⁴ Bkz. Candace Walters'ın “Looking for Yesterday” adlı tablosu.

⁹⁵ Marcel Proust, *Kayıp Zamanın İzinde: Swann'ların Tarafı*, Çev. Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları, 2017, s.52.

faydalanmış hem de felsefenin bugün belleğe dair yaklaşımını etkilemişlerdir. Bu anlamda bugün felsefenin bellek araştırmasındaki yaklaşımı deneysel araştırmaların ve kültürel çalışmaların ortak sorunlarını yansıtmaktadır. Anımsama ve unutmanın, bireysel ve toplumsal yönleri üzerine yapılan deneysel psikoloji, nörobilim, sosyoloji, tarih ve antropoloji çalışmalarının müktesebatı bu açıdan değerlendirilebilir. Bir örnek vermek gerekirse; unutkanlık (amnezi) üzerine yapılan klinik psikoloji çalışmaları, belleğe ait genel kavramsal tablo çizerken; unutmanın işlevini açıklamakta kullanışlı olabilmektedir.

Bu noktada biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşımların felsefe ile kesişimini ortaya koyabilmek için öncelikle felsefe araştırmasından ne anlaşıldığı ve bu yaklaşımların felsefeye olası katkılarından bahsedilmesi gereklidir. Çoğunlukla diğer sahalardaki araştırmalar ile felsefi araştırma belleğin ne olduğunu açıklamak gibi benzer amaçlarla yola çıkmaktadır. Ancak bir noktadan sonra felsefe araştırmasının yanıtlanması güç olan sorunlara doğru ilerlediği öne sürülebilir.⁹⁶

Genel olarak biyo-psikolojik veya bilimsel yaklaşım, nesnelerin salt özelliklerinden öznel vasıfların nasıl doğduğuna dair açıklayıcı kurallardan mahrum bulunmaktadır. Daha açık ifade edilirse, örneğin beyinde birbirine bağlı sinirlerden, anımsamanın bilinçli halinin veya bilinçliliğin bizatihi kendisinin ortaya çıkması olgusu henüz açıklanamamaktadır.⁹⁷ Buna göre felsefenin meşguliyetinin, böylesine “ele gelmez” veya öyle olduğu düşünülen sorunların bilimsel sınır noktalarına doğru ve kapsayıcı kavramsal araçlarla araştırma işi olduğu ifade edilebilir. Bellek üzerine yapılan felsefe araştırması da işte bu türden bir araştırmadır.

⁹⁶ Benliğin sürekliliği, geçmiş deneyime ait anımsamanın doğru bilgi olup olmadığı gibi.

⁹⁷ Bilinçle ilgili tartışma için Bkz. Thomas Nagel, **Mind and Cosmos**, Oxford University Press, 2012. Ayrıca Bkz. Daniel C. Dennett, **Consciousness Explained**, Penguin Books, 1991.

Bellek araştırması, doğal dünyayı inceleyen pozitif bilimler ile insan tecrübesinin anlamını ele alan, (klasik okulun *Humanitas* dediği) beşerî bilimler arasındaki orta noktada konumlanmaktadır.⁹⁸ Belleğe dair araştırmanın söz konusu özel konumu sayesinde onun “zihin biyolojisi”⁹⁹ veya yeni bir zihin bilimi olarak adlandırılması da gündemdedir. Belirtmek gerekir ki burada belleğin “ortada” olan konumunu felsefe lehine ağır basacak bir yaklaşımla, biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşımları da kapsayarak aşacak şekilde¹⁰⁰ dönüştürme amacı güdülmektedir.

Bellek, felsefe sorunları ile birlikte işlendiğinde felsefenin; metafizik, epistemoloji, zihin felsefesi, fenomenoloji ve etik gibi alanlarına ve bu alanların özel sorunlarına girmektedir.¹⁰¹ Felsefe, belleğin incelenmesi sorununda biyo-psikolojik yaklaşımda ağırlıklı olduğu gibi beynin biyokimyası ile ilişkilendirilen özel bellek türlerinin işleyişini açıklama ile yetinmemektedir. Felsefe, belleğin işlev ve mekanizmalarının betimlenmesinin ötesine geçmektedir. Goethe’nin kendi araştırmasını tanımlamak için kullandığı ifade felsefeye uyarlanırsa; felsefe, “geçici olanda bengi olanı görmeyi sağlayan bir bütünleşme ve derinleşmenin izindedir.”¹⁰² Bu derinleşme, belleğin sadece varlığını betimlemekle kalmaz aynı zamanda onun oluşumunu ve yapısını da anlamaya yönelme ödevini taşımaktadır

⁹⁸Bu bağlamda, deneysel yöntemlerle kurulmuş hipotezlerin, düşünsel yöntemlerle yani akıl yürütmelerle ele alınacak olan felsefe sorunu bağlamında işlerliğinin veya geçersizliğinin soruşturulması gerekmektedir. Sorunu bu şekilde, ikili olarak ele alabilme imkânı, bellek denilen olgunun özel konumu sayesinde. Bu imkân, sözelimi bilinç sorunu gibi zihne dair diğer sorunlarda bu denli mevcut değildir. Yani bellek hem zihinsel hem de fiziksel bir fenomendir ve klasik felsefe sorunlarından en çok zihin-beden sorununa yakın düşmektedir.

⁹⁹ Kandel, **A.g.e.**, s. 515.

¹⁰⁰ Hegelci bir tabir. “Aufhebung” Karşıtlık, dualite içeren iki kavramın reddedilerek üçüncü bir kavrama yükseltilmesi olarak özetlenebilir. Bkz: Sublation (in German 'Aufhebung') - hegel.net.

¹⁰¹ Jordi Fernandez, **Memory: A Self Referential Account**, Oxford University Press, 2019, ss.13-14.

¹⁰² Ernst Cassirer, **Rousseau, Kant, Goethe**, Çev. Mustafa Tüzel, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.64.

Belleği felsefenin konusu yapan şey, onun zihnin düzenine, düşüncenin gelişimine ve benlik bilgisine/bilincine olan katkısı ile ilişkilidir. Felsefenin ele aldığı problemler ve ürettiği düşünce sistemleri içerisinde bellek, şu üç temel felsefe sorunuyla yakından ilişkili görünmektedir: 1. Düşünme sorunu, 2. Bilme sorunu 3. Benlik bağlamındaki süreklilik sorunu. Bu temel sorunlar açısından “düşünme” ve “bilme” sorunları, sırasıyla zihin felsefesi ve epistemoloji sorunlarının içinde değerlendirilebilir. Süreklilik sorunu ise daha çok metafizik ve varoluş felsefesi problemleriyle ilişkilendirilmektedir.

Buraya kadar incelenen kısımda sonuç olarak şunlar ifade edilebilir: Bellek, günlük varoluşun hemen her alanında hayati bir rol oynamaktadır. Bellek olmadan, dil, nesnelerin tanımlanması veya sosyal ilişkilerin sürdürülmesi gibi önemli yetiler söz konusu olamazlar. Belleğin, bu bilgiler ışığında tekil bir zihinsel kapasite olmaktan ziyade bir yetiler bütünü temsil ettiği görülmektedir. Buna ek olarak, bellek, pasif bir depo veya yaşamdaki olayların birebir anlamda gerçek veya doğru kaydı olmaktan uzaktır çünkü anımsama, geçmiş olayın veya bilginin yeniden yapılandırılmasını içermektedir. Özetle bellek yetisi güçlü ve zayıf yönleri sahip aktif ve seçici bir süreçtir.¹⁰³

Bellek araştırmaları disiplinlerarası bir yapıya sahiptir. Öznel bir yeti olan belleğin yalnızca gözlemlenebilir davranışlardan çıkarsanması genel araştırma güçlüğünü doğurmaktadır. Bellek, biyo-psikolojik açıdan birçok alt başlıklara ve türlere ayrılmıştır. Biyo-psikolojik temelli araştırmaların kullandığı deneysel araştırma yöntemleri, bellek araştırmalarının yapısal dönüşüme uğramasına neden olmuştur. Biyo-psikolojik temelli çalışmaların belleği genellikle beynin biyokimyası açısından incelemesi ile beyin ile zihni eşit gören bir yönelime sahip oldukları söylenebilir. Ayrıca bu çalışmaların ortaya koyduğu yeniden kurgulayıcı işleve sahip olan bellek tanımı, belleğin kültürel bağlamları ile ilişkilendirilebilir. Beşerî bilimlerin belleği ele alış biçimi

¹⁰³ Jonathan K. Foster, **Memory: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, 2008, ss.137-138.

kültürel bellek yaklaşımı olarak ifade edilmektedir. Bu alanda oldukça fazla ve farklı türde bellek tanımı mevcuttur. Kültürel bellek yaklaşımının temel savı, insan belleğinin açıklanmasında ve ona dair sorunların çözümünde salt beyin üzerinden değil kültürel, toplumsal ve tarihsel bağlamlardan hareket edilmesi gerektiğidir. Buna göre anımsama ve unutmanın toplumsal işleyişi ile tarih ile bellek karşılığı göz önünde tutulmalıdır. Belleğin biyo-psikolojik ve kültürel temelli açıklamaları felsefi bellek araştırmasına katkıda bulunmaktadır. Bellek, araştırmanın felsefe sorunlarındaki görünümü ve benlik açısından değerlendirilebilmesi için, ağırlıklı olarak episodik ve semantik bellek olarak değerlendirilmektedir. Bu seçimin nedeni, episodik belleğin insana özgü olduğunun düşünülmesi ve semantik bellekle birlikte benlik-bellek ilişkisine dâhil olmalarıdır.

İKİNCİ BÖLÜM: TARİHTE BELLEK ANLAYIŞLARI

“Söyle Musa, anımsat bana tüm nedenlerini...”¹⁰⁴

Bellek, felsefede farklı anlam ve bağlamlarda kullanılmakta; farklı sorunlar ve kavramlar etrafında tartışılmaktadır. Buna göre bellek, genellikle doğrudan değil daha çok davranışlarla dolaylı biçimlerde ortaya konulduğundan onun kavramsal yapısı hakkında net bir tablo ortaya çıkarmak güçleşmektedir. Bu bölümde, belleğin felsefe tartışmalarındaki yerinin tezin amacı doğrultusunda netleşmesi için onun farklı yönlerinin ve tarihsel anlamlarının dönüşüm seyri ile birlikte onu açıklayan en yakın kavramları tanıtmaya amacı güdülmektedir. Burada temel soru farklı dönemlerdeki bellek anlayışları ve açıklamalarının bellek felsefesi açısından ne anlam ifade ettiğidir. Bu bölümde belleğin bu tasvirlerinin aynı zamanda zihne dair görüşlerin de dönüşümünü ifade ettiği düşünülmektedir. Felsefedeki bellek tartışma ve açıklamaları onun iki temel kullanımı olan anımsama ve unutmanın birlikteliği etrafında kurgulanmaktadır. Bu iki kullanım biyo-psikolojik ve kültürel bellek yaklaşımları ile uyumaktadır. Tarihsel bellek anlayışlarının dönüşüm seyri belleğin nasıl hem fiziksel hem de zihinsel biçimde (fiziksel veya zihinsel bir fenomen olarak) ele alındığını kavramayı kolaylaştırmaktadır. Bunlara ek olarak bu bölümdeki sorun belleğin kavramsallaştırılması sorunudur. Felsefedeki bellek tartışmalarının bağlamlarını anlayabilmek ve ortak sorunları yakalayabilmek için belleğin yakın olduğu bazı kavramları incelemek gerekmektedir.¹⁰⁵

Takip edilen yol açısından, belleğin farklı kullanımları olarak değerlendirilen anımsama ve unutma ele alınmaktadır. Anımsama ve unutmanın bellek kavramına sahip olmadaki yeri tartışılmaktadır. Daha sonra, belleğin kavramsal

¹⁰⁴ P. Virgilius Maro, **Aeneis**. Çev. Türkan Uzel, Jaguar Kitap, 2020, s.25.

¹⁰⁵ Belleğe ait anlam ve kullanımların genel çerçevesinin çizilmesi ve açıklayıcı temel kavramların ele alınması sayesinde belleğin kavramsal düzlemde ilişkili olduğu felsefe sorunlarının tespiti kolaylaşmakta ve belleğe ilişkin felsefe sorunlarına daha kapsayıcı bir yaklaşım geliştirilebilmektedir.

açından taşıdığı anlamın tarihsel dönüşümleri incelenmektedir. Söz konusu dönüşümün gidişatı; modern öncesi bellek tasarımlarından, modern ve çağdaş bellek metaforlarına kadar ilerletilmektedir. Ardından, belleğin açıklanmasında kullanılan bazı temel kavramlar, bellek ile benlik (süreklilik) ilişkisine giden yolda birbiriyle bağlantılı biçimde işlenmektedir.¹⁰⁶ Buradaki felsefi inceleme belleğin, bellek olmasını sağlayan koşullar bakımından soruşturulması anlamını taşımaktadır.

Uygur'un ifade ettiği gibi felsefi inceleme veya araştırma, bilindik bir sorunun yeni veya alışılmadık¹⁰⁷ bir şekilde araştırılması ve soruna dair verilerin veya kavramın, evrende belirli bir yere yerleştirilme çabası olarak nitelendirilebilir.¹⁰⁸ Belleği belirli bir yere yerleştirmek amacıyla sağduyuya başvurulduğunda sağduyunun iletebileceği; ortada varlığından emin olunan zihinsel bir yeti olduğudur. Bu yargıya ek olarak bahsedilen zihinsel yetinin, bellek yetisinin zihin ve düşünce hayatının vazgeçilmez bir unsuru olduğu söylenebilir. John Locke'un işaret ettiği gibi bellek, “düşünen bir yaratıkta, zorunluluk bakımından algılamanın hemen ardından gelir. Öyle önemlidir ki onun olmadığı yerde geri kalan yetilerimiz büyük ölçüde yararsızdır.”¹⁰⁹

Bunca önemli bir yeti olarak görülen belleğin dilsel ifade edilişi veya adlandırılması üzerinde de düşünmekte yarar vardır. Bellek sözcüğünün dil içinde işaret ettiği anlama bakılırsa bellek, Türkçede “yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü,

¹⁰⁶ Bellekle doğrudan ilgili olmayan sorunlar alanına girmemek için ele alınacak olan açıklayıcı temel kavramlar, belleği açıklama ve anlama amacının kapsamı dışına çıkarılmamaktadır.

¹⁰⁷ “Felsefe bir araştırmadır. Araştırma, sorularını sık sık yenileyen bir çalışma biçimidir. Her araştırma gibi felsefe de yeni sorulara açıktır. Nerede sorular hep aynı kalmışsa, orada felsefe araştırma olmaktan çıkmış demektir.” Nermi Uygur, *Bir Felsefe Sorusu Nedir? Felsefe Arkivi*, Cilt 5, 1960, s.2.

¹⁰⁸ Bu itibarla, burada bellek sorunu özelinde olduğu gibi herhangi bir kavramın derinlemesine araştırılması, yöntemsel açıdan benzetme yerindeyse, söz konusu kavramın sırasıyla veya tersinden jeolojisinin, atmosferinin, yörüngesinin, uydularının ve nihayet galaksisinin araştırılmasına benzetilebilir.

¹⁰⁹ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013, s.136.

dağarcık, akıl, hafıza, zihin”¹¹⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Bellek en yaygın kullanımı olan hafıza şeklinde, saklayan ve muhafaza eden anlamında Arapçadan dilimize yerleşmiş bir sözcüktür.

Bellek sözcüğü dikkat edilirse öğrenme veya bilme anlamındaki belleme sözcüğü ile yakından ilişkili görünmektedir. Anadolu’da yaygın haliyle toprağı bellemek, toprağı havalandırarak bitki yetiştirmeye elverişli hale getirmek anlamında kullanılmaktadır. Bu kullanımla sesteş şekilde herhangi bir bilgiyi bellemek de onu zihne iyice yerleştirmek veya anlamak, bir anlamda onu gelecekte kullanımı için hazırlamak anlamını taşımaktadır.¹¹¹ Bu benzetme, günümüz bilgisayar ve bilişim dili kullanımıyla yazılımın kodlanması olarak da ifade edilebilir. İfade edilen dilsel değerlendirmelerden çıkabilecek sonuca göre belleğin bilme (bilis) (*cognition*) ve öğrenme kavramlarıyla öncelikli bir ilişkisi mevcuttur.

İnsanı düalist bir yaklaşımla zihinsel ve bedensel tözlere bölünmüş olarak gören, yani zihinselliğin ve fizikselliğin ayrı tözler olduğunu düşünen Kartezyen düalizmin farklı varyasyonları olduğu gibi, bu görüşü kısmen veya tamamen reddeden felsefi görüşler de mevcuttur.¹¹² Bu noktadan bakıldığında bellek hem bedene, yani fiziksel olana içkin iken hem de zihnin bir yetisi olması nedeniyle zihinsel bir fenomen olarak da karşımıza çıkmaktadır.¹¹³ Bellek hem zihinsel hem de fiziksel, maddi varoluşa sahip canlıların özelliği olarak bu iki temel özellik ile kaynaşarak doğmaktadır. Belirtilmelidir ki belleğin oluşumunun maddi doğası akılda tutularak zihinsel yönünün ele alınması onun felsefi olarak kavranmasının önünü açmaktadır.

¹¹⁰ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, (Çevrimiçi), bellek ne demek TDK Sözlük Anlamı (sozluk.gov.tr), (17.04. 2021).

¹¹¹ Kültür karşılığı olarak önerilen “ekin” sözcüğü de burada düşüncenin toprak ve bellek ile olan ilişkisini en doğal biçimde göstermektedir.

¹¹² Zihinsel Gerçekçilik, Fiziksel Taşıyıcılık, Fiziksel Temel, Koşullu Fiziksel Bütünlük, Koşullu Açıklama, Açıklanamazlık. Bkz. Erhan Demircioğlu, **Makinedeki Hayalet**, Fol Yayınları, 2021.

¹¹³ Mary Warnock, **Memory**, Faber and Faber Limited, 1987, s.6.

İlk olarak, bellek yetisi ve onun bütün farklı alt türleri, genel olarak insan bedenindeki fiziksel değişimlerden ve özel olarak insan beyninin biyokimyasal reaksiyonlarından etkilenecek oluşmaktadır. Belleğin biyo-psikolojik temelli açıklanmasında bu etkilenme durumu ortaya konulmuştur. Fiziksel bir fenomen olarak belleğin ele alınışı, onun yalnızca içsel mekanizmalarını veya iç işleyişini araştırmaktadır. Belleğin alt türlerinden olan ve değinildiği gibi bildirimsel özelliği olmayan prosedürel bellekte fiziksellik durumu oldukça belirgindir.

Prosedürel belleğin ifade ettiği fiziksellik, duyu organlarının hep aynı biçimde düzenli aralıklarla uyarılması sonucu, bedenin hep benzer tepkiyi vermeye koşullanmasına benzemektedir. Prosedürel olarak anımsama işlemi, bellekteki bir şeyin olabildiğince zahmetsiz bir zihinsel süreç ile neredeyse bilinç içermeyecek biçimde geri çağırılması olarak özetlenebilir.¹¹⁴ Bu tür belleğe örnek olarak sporcuların “kas hafızası” dedikleri türden bir bellek ile genel olarak gündelik yeteneklere dair bir yatkınlık verilebilir. Bunlar yürümek, piyano çalmak ve kalemle yazı yazmak gibi etkinliklerdir. Dikkat edilmesi gereken nokta, bu tür bellekte anımsamanın olabildiğince az zihinsellik içererek kendiliğinden gerçekleşmesidir.¹¹⁵ Gündelik yapıp etmelerle iç içe girmiş olan prosedürel bellek olmasa insan her sabah yataktan nasıl yeniden kalkacağını ve nasıl yürüyeceğini yahut nasıl bisiklet süreceğini tekrar tekrar anımsamaya ya da öğrenmeye çalışmak zorunda kalırdı.

İkinci olarak ve prosedürel belleğe göre felsefe sorunlarıyla daha rahat bir biçimde ilişkilendirilen, belleğin zihinsel bir fenomen olma yönüdür. Bu yön içerisinde bilinçli anımsamayı barındıran bir yetiyi ifade etmektedir. Söz konusu bilinçli anımsama içe dönük, öznel ve zihinsel bir tecrübeyi ortaya koymaktadır. Belleğin zihinsel bir yeti olarak incelenmesi ile birlikte kavramsallaştırılması ve üzerine spekülasyon yapılması daha mümkün

¹¹⁴ J.A. Lum, G. Conti-Ramsden, D. Page Ullman MT. Working, declarative and procedural memory in specific language impairment. *Cortex*. 48(9), 2012, ss.1138–1154.

¹¹⁵ K. Hine, Y. Tsushima, Not Explicit but Implicit Memory is Influenced by Individual Perception Style. *PLoS One*. 13(1), 2018, ss.1-10.

olmaktadır. Bellek, bilincin eşlik ettiği biçimde işlendiği takdirde uzun süreli belleğin alt kategorilerinden olan episodik ve semantik bellek türlerine yakındır. Burada kavramsallaştırılmaya çalışıldığı haliyle bellek, içeriğinde anımsama ve unutmayı barındıran ve en geniş olarak zihinsel yaşam ile ilişkili bir çatı kavram olarak düşünülmektedir. Bu zihinsel yaşam, unutma veya anımsama yolu ile düzenlenen ve anlamlandırılan insan deneyimine veya bu deneyimin düzen ve konumlarına içkindir. Unutma ve anımsama ile bir yönü geçmişe, bir yönü de geleceğe yönelen bir insan zihninin, hâlihazırda yaşamakta olduğu şimdide, durmaksızın belleği ile bilinci beraberce çalışmaktadır. Bu durum hem bilincin hem de zamanın neden belleğin temel açıklayıcı kavramlarından olduklarının nedenini vermektedir. Bilinç ve zamanla beraber imgelem ve benlik de belleğin temel açıklayıcı kavramlarındandır.

En geniş anlamda belleğin giderek yetkin bir biçimde düzenlenişinin tarihi, zihinsel yaşamın ve evren tasavvurunun gelişimini işaret etmektedir.¹¹⁶ Bu gelişim, kendisini insanlık mirası olarak nitelendirilebilecek somut veya soyut her tür eserde göstermektedir. Öyleyse belleğin tarihsel olarak içerdiği anlamların dönüşümü irdelenmeli ve konu ile ilgili felsefi tartışmanın zemini oluşturulmalıdır. Bu noktada belleğin felsefedeki kullanımları olarak ele alınan ve belleğin iki temel kategorisi olan anımsama ve unutma ele alınmalıdır.

2.1. Bellek Kavramının İki Yönü

2.1.1. Anımsama Olarak Bellek

“Öyleyse bellekten yoksun bir kafayı gerçekten bilimseverler arasına koyamayız. Bizce filozofun sağlam bir belleği olmalı.” Platon, Devlet, 486d.

Belleğin en temel kullanımı ve genellikle ilk akla gelen zihinsel işlevi anımsamadır. Anımsama, unutma ile birlikte belleğin iki kategorisinden biri olarak görülmektedir. Burada anımsamaya dair yapılacak açıklamalar anımsamanın felsefedeki kullanımlarını yansıtmaktadır. Anımsamaya dair bu

¹¹⁶ Ayhan Bıçak, **Evren Tasavvuru**, Dergâh Yayınları, 2012.

kullanımlar aynı zamanda bellek ile bağlantılı felsefe tartışmalarının bir yönünü yansıtmaktadırlar. Her şeyden önce anımsama gücünün “zihnin yaşamı”¹¹⁷ için merkezi bir rol oynadığı söylenebilir. Buna göre, belleğin zihinsel olarak anımsama işlevini yerine getirebilmesi için geçmişteki şeyleri aslına uygun şekilde ve doğru zamansal sıralama ile zihne çağırabiliyor olması gerekmektedir. Burada bellek, geçmişteki şeyin aslına uygun olarak tarif edilen “doğru anımsama” işlevi üzerinden değerlendirilmektedir. Açmak gerekirse belleğin çalışması, bilince getirilmek istenilen veya bir şekilde bilince gelen şeyin kendisinin veya imgesinin, belleğin içinde ilgili yerlerden bulup geri çağırılması işlemi, yani onun anımsanması anlamını taşımaktadır.

Anımsamadan ne anlaşıldığına baktıktan sonra anımsamanın felsefedeki kullanımlarının esas nedenini oluşturan temel sorular şu şekilde sıralanabilir: Bir şeyi anımsamak en yalın olarak ne anlama gelmektedir? Anımsama, geçmişte deneyimlenmiş olayları veya anlamları bilince tekrar çağırma işlemi olarak tarif ediliyorsa, bu çağırmanın koşulları ve sınırları neye göre tarif edilebilir? Sözelimi bir şeyi anımsamak zihnin, imgeler kataloğundan bir örnek çağırması olarak görülebilir mi?

Anımsama olarak bellek, yukarıda ortaya konulan sorularla bağlantılı olarak felsefe tarihindeki büyük tartışmaların bir bakıma ortasında yer almaktadır. Anımsama, öğrenmenin literal anlamda mevcut olmadığı, öğrenilen şeylerin aslında “doğuştan gelen idelerin” bir tür yeninden keşfi veya anımsanması (*anamnesis*) olduğuna dayanan Platoncu felsefede ve bilgi teorisinde merkezi bir konumdur. Bunun tersine yine anımsama, zihinde ve dolayısıyla bellekte doğuştan gelen hiçbir idenin olamayacağını ifade eden ampirist geleneğin argümanlarının gelişiminde de kritik bir konumdur.¹¹⁸

İlkece anımsama, belirli bir bilinç durumunu veya bilinçliliği ifade etmektedir. Anımsama işleminin gerçekleşmesi, *anımsayanın anımsadığının bilincine*

¹¹⁷ Hannah Arendt, **Zihnin Yaşamı**, Çev. İsmail Ilgar, İletişim Yayınları, 2018.

¹¹⁸ Bu konu, felsefedeki bellek tartışmaları kısmında daha detaylı bir biçimde ele alınacaktır.

varabilmesi ile mümkün olmaktadır. Burada bilincin anımsama işleminin gerçekleşip gerçekleşmediğinin; bu işlem sonucunda ortaya bir anının geldiğinin; son olarak da zihinde ortaya konan anının gerçekte istenen anı ile örtüşüp örtüşmediğinin kontrol edilmesi yatmaktadır. Buna göre “anımsama, bir şeyi bellekle ya da o şeyin daha önceden bilindiğinin ya da algılanmış olduğunun bilinciyle birlikte algılamaktır.”¹¹⁹ Bilinç bir şeyi anımsadığını algıladığında, anımsamasına dayanak olan şey genelde anımsanan şeye dair bir imge olmaktadır. Bu noktada ortaya çıkan sorun ise kişinin ne zaman anımsadığının ve ne zaman hayal kurduğunun ayrımının tam olarak yapılamamasıdır.¹²⁰

Anımsanan şeyin zihnin yapay bir kurgu (*fiction*) olarak ürettiği bir imge değil de anımsanan şeye dair doğru bilgiyi yansıtan bir içerik olduğu varsayılsa bile bu defa bunun nasıl istikrarlı biçimde doğru yapılacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Buna göre belleğin anımsama işlevinin doğru biçimde yerine getirilmesinde zaman ve mekân birincil öneme sahiptir. Bu konu hakkında Thomas Hobbes, *Leviathan* adlı eserinde şöyle demektedir:

Bazen insan kaybettiği bir şeyi arar ve ona nerede ve ne zaman sahip olduğunu bulmak için; yani, aramaya başlayacağı belirli ve sınırlı bir zaman ve yer bulmak için, zihninde, onu kaybettiği yer ve zamanda geriye doğru gider. Buradan hareketle, hangi iş nedeniyle ve başka hangi vesileyle onu kaybetmiş olduğunu bulmak için, düşünceleri bu yer ve zamanlar üzerinde gezinir. Buna, hatırlama veya akla getirme deriz: Latinler buna, sanki geçmişte yaptığımız işlerin bir yeniden öğrenilmesi gibi, *reminiscentia* derler.¹²¹

Buna göre anımsama, zihin içinde hem mekânsal hem de zamansal bir düzen iktiza etmekte veya öngörmektedir. Anımsama ister anıların isterse anlamların anımsanması olsun, zihnin belleğin içerisindekileri birbirinden ayırabilmesi sayesinde mümkün olmaktadır. Bu ayırt edicilik, anımsanacak şeyin gerektiğinde tekrar bilince getirilecek şekilde kodlanarak tanınmasıdır.¹²²

¹¹⁹ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Çev. Vehbi Hacıdaroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013, s.94.

¹²⁰ Bu konu belleğin temel kavramlarından bellek ve imge başlığı altında tekrar ele alınacaktır.

¹²¹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 2017, s.32

¹²² Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar*, Çev. A. Şenel, Ayrıntı Yayınları, 2014, s.50.

Geçmişte algılanan her ne ise onun tekrar bilince getirilebilmesi için onun belirli bir düzen içinde zihne yerleştirilmiş olması lazım gelmektedir. Bu düzen de duyu algılarından başlayarak anımsanacak şeyi yaşama uygun bir örüntü ile doğru bağlama oturtmaktan geçmektedir.¹²³ Burada önemli olan husus, anımsanan şeyin öğrenildiği/algılandığı an ile anımsandığı an arasındaki *benzerliğin* görülmesidir.

Anımsama ile ilgili bir diğer temel sorun, anımsanan şeyin gerçekliğin bir kaydı olarak görülüp görülemeyeceğidir. Yani gerçekle örtüşen anlamında “doğru anımsama” denilen şey için bir doğruluk kriteri bulmak mümkün müdür? Sorusudur. Bu soruyla birlikte anımsamanın biçimleri ve nasıl gerçekleştiği, ayrıca geçmişle nedensel bağlantı kurma sorunları devreye girmektedir.¹²⁴ Burada doğru anımsamadan kasıt, geçmiş deneyimin bizzat gerçekliğinin veya o deneyimin zihindeki temsiline gerçekle olan örtüşmesi veya ona uygun düşmesidir. Bu örtüşme, anımsamanın sağladığı bilginin güvenilirliği (*reliable*), doğrulanabilirliği (*justifiable*) ve akla uygunluğu (*reasonable*) ile ilgilidir.¹²⁵

Anımsama, yeniden kurgulayıcı ve kişilerarası bir eylem olmakla beraber toplumsal etkileşimlerle geçmişin bilince gelmesi ve paylaşılması olarak da ifade edilmektedir.¹²⁶ Diğerlerinden yalıtık biçimde tek bir zihin içerisindeki anımsamanın kısıtlı olduğu görünmektedir. Bu sebepten geçmişe dair herhangi bir olgu veya deneyimin anımsanmasında ortaya çıkan zihinsel resmin sorgulanmasının ve yorumlanmasının bir gereklilik olduğu görülmektedir.¹²⁷ Anımsama ister bilinçli isterse dış tetikleyiciler yoluyla bilince varılmadan olumsal bir biçimde gerçekleşsin, yaşandığı ve algılandığı haliyle deneyimlenen

¹²³ Kökü Pythagorasçılığa dayanan bu anımsama tekniğine (*ars memoriae*) ileride değinilecektir

¹²⁴ C. B. Martin, & Max Deutscher, Remembering. **Philosophical Review**, 75, 1966, ss.161-196.

¹²⁵ Bu konu hakkındaki tartışma üçüncü bölüm olan Felsefede Bellek Tartışmaları bölümünde ağırlıklı olarak Belleğin Epistemik Değeri başlığında ele alınmaktadır.

¹²⁶ John Sutton, Remembering. İçinde: P. Robbins & M. Aydede (Ed.), **Cambridge Handbook of Situated Cognition**. Cambridge University Press, 2009.

¹²⁷ **Navisalvia: Memoria**, Sina Kabağaç'ı Anma Toplantısı, Bernard Freydborg, Platon'un Anımsama Kavramını Anımsamak, 2009, s.69.

geçmişin şimdiye tutarlı ve sürekli bir anlatı ile bağlanması gerekmektedir.¹²⁸ Bu bağlantının kurulması, zihnin geçmiş deneyimleri sorgulaması ve yorumlaması sayesinde mümkün olmaktadır.

Anımsamanın geçmişe dair her tür belleği tam ve olduğu haliyle çağırması birtakım istisnalar (örn. Savant insanlar) haricinde mümkün görünmemektedir. Ancak bir düşünce deneyi olarak, gördükleri her şeyi bir kamera gibi belleklerine kaydeden insanların belleği üzerine düşünülebilir. Böyle bir bellek, J.L. Borges'in felsefi öyküsü "Bellek Funes"'te kurgusal bir karakter olan "Funes" ile tasvir edilmiştir. Buna göre, şaşırtıcı biçimde etrafındaki dünyaya ait istisnasız her şeyi kaydedebilen ve onları belleğinden zihninin gözü önüne çağırabilen Funes'in çok ciddi bir sorunu vardır. Bu sorun, özel şeylerden geneli ve soyut olanı çıkaracak düşünceyi geliştirememek olarak ortaya çıkmaktadır. Borges'in ifadesine göre: "Düşünmek farklılığı unutmak, genelleyebilmek, soyutlama yapabilmek demektir. Funes'in arı kovanı gibi dünyasında, sadece ayrıntılar, varlıklarını şiddetle dayatan ayrıntılar vardı."¹²⁹ Güçlü ve sınırsız anımsama kudretine sahip insanlar (*mnemonistler*) üzerinde yapılan çalışmalar, Borges'in kurgusal karakterinde ortaya koyduğu her şeyi anımsamanın sakıncasına dair iç görüyü desteklemektedir.¹³⁰

Tikel şeylerden evrenseli, tümel olanı çıkarma çabası, felsefi bilincin en önemli uğraş alanı olarak tarif edilebilir. Buradan çıkan sonuç, anımsamanın "aşırı" olduğu durumlarda düşünmenin gelişemeyeceği ve ancak bellek ile düşünmenin birbirleri arasında güvenli bir boşluk bırakarak ilerleyebilir yapıda olduğudur. Bellek ile düşünme arasında kurulan söz konusu boşluk, unutma olarak tarif edilmektedir. Unutma boşluğu tamamen doldurulduğunda, yani her şey anımsandığında düşünmeyi geliştirecek alan da kalmamaktadır. Bu anlamda

¹²⁸ Bu konu üçüncü bölümde benlik ve bellek bağlamında detaylı olarak ele alınacaktır

¹²⁹ Jorge Luis Borges, **Ficciones: Hayaller ve Hikâyeler**. Çev. F. Özgüven & T.Uyar, İletişim Yayınları, 2017, ss.131-141.

¹³⁰ Alexandr R. Luria, **The Mind of a Mnemonist**, Çev. Jerome S. Bruner, Cambridge: Harvard University Press, 1987, s.67.

unutma, zihinsel sükûnet (*ataraxia*) için gerekli olduğu kadar düşünme için de elzemdir denilebilir.

2.1.2. Unutma Olarak Bellek

Kimileri sırf bellekleri iyi olduğu için iyi bir düşünür olmazlar. Nietzsche¹³¹

Unutma, belleğin anımsama ile birlikte bir bütün olarak düşünülmesi için gereken diğer yönüdür. Bellek harcıâlem bir benzetme ile adeta bir yüzü gülen (anımsama), bir yüzü ağlayan (unutma) Antik Roma tanrısı Janus gibidir. Unutma veya unutuş (*oblivion*), anımsamaya benzer şekilde felsefe sorunlarıyla irtibatlandırılacak bir fenomendir. Bu problemlere geçmeden önce unutmanın ne olduğu ile ilgili bazı değerlendirmeleri ele almak gerekmektedir. Unutma, bellek araştırmalarında genellikle patolojik/marazi çağrışımlı bellek yitimi (*amnesia*) adlandırması ile birlikte ortaya konulmaktadır. Burada ele alınan unutma, belleğin doğal düzeni içinde mevcut olan ve onun zamanla, geçmişte zihinde yer etmiş olan olgu (semantik) veya olayları (episodik) anımsayamaması anlamındadır. Yani salt bir eksiklikten veya bir yetinin “doğru” çalışmamasından değil, söz konusu kavramın anlaşılmasında ayrılmaz bir parça olarak konuya dâhil edilmektedir.¹³²

Unutma, belleğin doğal bir bölümü olarak değerlendirilmekle birlikte anımsanacak şeyin bilinçte mevcut olmayışı veya bilince getirilemeyişi üzerinden bilinçle ilişkilendirilmektedir. Buna göre, unutma en geniş olarak bilinçliliğin kesintiye uğradığı bir nokta olarak da tarif edilebilir. John Locke bu konuda şu satırları yazmıştır:

Bilinçliliğin her zaman unutkanlıkla kesilişi, yaşamımızda, geçmişteki bütün eylemlerimizin dizisinin tümüyle ve bir bakışta görülecek biçimde önümüze serildiği bir anın bulunmayışı, en iyi belleklerin bile bunlardan bir bölümünü göz önüne getirirken öteki bölümünü gözden kaçırmaları ve bizim zaman

¹³¹ F. Nietzsche, *Karışık Kanılar ve Özdeyişler: İnsanca Pek İnsanca*, Çev. M. Tüzel, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 59.

¹³² Bu bağlamda Augustinus’a göre belleğin ilginç yönlerinden biri unutmayı da içermesidir. Ona göre unutma da belleğin içinde barınmaktadır. Bkz. St. Augustinus, *İtirafı*, Çev. Ç. Dürüşken, Alfa Yayınları, 2014, s.408.

zaman, hem de yaşamımızın en büyük bölümünde, geçmişteki kendilerimizi düşünmeyip o andaki düşüncelerimize yönelişimiz ve derin uykudayken herhangi bir düşüncemizin ya da uyanırken düşüncelerimizi saptayan türden bir bilinçliliğin bulunmayışıdır; işte bu bütün bu durumlarda bilincimiz kesintiye uğradığından ve geçmişteki kendilerimizi gözden yitirdiğimizden, aynı düşünen şey, yani aynı töz olup olmadığımız konusunda kuşkular doğar.¹³³

Bu alıntıdan da anlaşılacağı gibi belleğin anımsama ve unutma işlevleri, bilincin sürekliliği veya kesintili oluşu ile yakından ilgilidir. Unutma ile ilgili temel sorunlar da şöyle sıralanabilir: Bir şey unutulduğunda o şeyle ilgili deneyim tamamen kaybolmuş sayılabilir mi? Geçmişte belleğinde o şeyi tutan ile şimdi aynı şeyi unutmuş kişi aynı kişi midir? Unutmanın derecelerinden veya mutlaklığından bahsetmek olası mıdır? Hangi unutma derecesinde geçmişe dair olgu veya olay tamamen kaybedilmiş sayılır? Her şeyi unutmak ile her şeyi anımsamak arasında bir fark var mıdır? Bir şeyi unuttuğunun farkına varmak ile unutilan şeyin içeriğinin kategorik olarak farkına varılması arasındaki fark tam olarak ne türden bir farktır?

İnsan, doğası gereği unutkan bir varlık (*Animal Obliviscens*) olarak tarif edilmektedir. Bazı filologlar insan ile Arapça unutma anlamına gelen “nisyan” sözcükleri arasında benzerlik olduğunu da iddia etmişlerdir.¹³⁴ Etimolojik safsataya varabilecek savlar bir kenara bırakılacak olursa burada unutmaya dair görülmesi gereken sorun, deneyime ve onun gerçekliğine içkin bir sorundur. Denilebilir ki insan deneyiminin uçuculuğu ve zamanın akışı, anımsamadan çok unutmanın yardımcısıdır. Buna göre bellek, her ne kadar paradoksal da olsa anımsama ve unutmayı kendi içinde taşımaktadır.

William James’in anımsama ve unutma ilişkiselliği hakkında *Principles of Psychology*’de ifade ettiğine göre: “Her türlü şeyi anımsıyor olmamız durumunda hiçbir şeyi anımsamıyormuşçasına kötü bir durumda olurduk.”¹³⁵

¹³³ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013, s.234.

¹³⁴ İbrahim K. Dönmez, "Nisyan", TDV İslâm Ansiklopedisi, [NİSYAN - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](http://islamansiklopedisi.org.tr) (17.04.2021).

¹³⁵ William James, *Principles of Psychology*, Dover Publishing, 1950, ss. 680-681.

Buradan çıkarılacak sonuç, unutmanın, anımsamanın koşullarından biri olduğudur. Daha açık ifade etmek gerekirse yaşam boyunca sahip olunan sayısız bilinç durumunun “önemsiz” ayrıntılarını unutmaksızın onlara dair asıl veya genel olanı anımsamak mümkün olmamaktadır. Unutmayı bir eksiklikten ziyade bir mükâfat olarak görmek de mümkündür, Nietzsche’ye göre: “unutma gücüne sahip olmayan, ama her yerde bir oluş görmeye mahkûm birini getirin gözüünüzün önüne: böyle biri artık kendi varlığına inanmaz, artık kendine inanmaz, her şeyin hareketli noktalar gibi birbirinden uzağa aktığını görür ve bu oluş ırmağında yitirir kendini.”¹³⁶ Bu açıdan bakıldığında belleğin, unutma bağlamında düşüncenin gelişiminde sağaltıcı etkilerinden bahsetmek dahi mümkün olabilmektedir. Nietzsche, bu etkiyi “Ahlakın Soykütüğü” eserinde unutmayı, tinin doğal durumu olarak aktif unutma olarak tanımlamıştır.

Bir parça sessizlik, bir parça bilinç, *tabula rasa*’sı (boş levha), ki “yeni” ye, ... yer açılabilsin yeniden diye-budur, ruhun düzeninin, huzurun, görgünün koruyucusu, adeta bekçisi olan, söylendiği gibi, etkin unutkanlığın yararı: buradan da hemen görülüyor ki, unutkanlık olmadan ne mutluluk ne neşe ne umut ne kıvanç, ne de şimdi mümkün olurdu. İşte tam da unutmanın onda bir kuvveti, *kuvvetli* sağlığın bir biçimini temsil ettiği bu zorunlu olarak unutkan hayvan, bir karşı yeti, unutkanlığın belirli durumlar için askıya alınmasına yarayan bir bellek geliştirdi şimdi kendinde...¹³⁷

Unutma, belleğin anımsamaya kıyasla daha itaatsiz kısmıdır. Neyi anımsayacağımızla ilgili zihinsel teknikler işe yarasa da neyin unutulacağına karar verebilecek veya bir unutma sıradüzeni getirecek bir mekanizma bulunmamaktadır. Neyi ne zaman anımsayabileceğimizi hesaplayabilirken neyi ne zaman unutabileceğimizi kestirmek epey zordur. Bu konuda öne sürülen bir sava göre, anımsama söz konusu olduğunda bir bellek sanatının (*ars memoriae*) mevcut olmasına rağmen unutmaya gelindiğinde bir unutma sanatından (*ars oblivionis*) bahsedilememesi unutmanın irade dışılığını göstermektedir.¹³⁸ Yine aynı şekilde unutmanın sistematik bir zihinsel çalışma yoluyla kontrol altına

¹³⁶ Friedrich Nietzsche, **Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası**, Çev. M. Tüzel, İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.7.

¹³⁷ Friedrich Nietzsche, **Ahlakın Soykütüğü: Bir Polemik**, Çev. Z. Alangoya, Kabalcı Yayınları, 2011, s. 58.

¹³⁸ Douwe Draaisma, **Unutmanın Kitabı**, Çev. D. Muradoğlu, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s.17.

alınamayacağını iddia edenler¹³⁹ olmuşsa da bazı yazarlar¹⁴⁰ unutma sanatına birtakım örnekler gösterdiklerini iddia etmektedirler. Unutmanın bellekteki etkinliği belirli bir sınırı aştığında tehlike arz etmeye başlar. Bu tehlikeli sınır örneğin, kim olduğunu ve evini onu yiyenlere unutturan lotus bitkisinin etkisi olarak Odysseia destanında anlatılmaktadır.¹⁴¹ Burada Odysseus'un lotus'u yememesi insanın özünün belleği olduğuna dair bir işaret olarak okunabilir.¹⁴²

Anımsama, unutmanın da içinde olduğu birtakım zihinsel bağlamlar oluşturmaktadır. Buna göre her anımsayış, anının yeni bir bağlam yaratılarak çağrılması veya yeniden oluşturulması anlamına gelmektedir. Buna bağlı olarak her tür anımsama, belirli bir seviye unutmayı da içermektedir. Anımsanan şey her seferinde bilincin o anki durumuna göre şekillenebilmektedir. Her anımsayıta belleğin nesnesi ilk halinden bazı şeyler kaybeder veya onlara yeni imgeler eklenir.¹⁴³ Bu durumda da anımsanan şeye dair ilk deneyim ile daha sonraki anımsamalar arasında fark olacaktır. Bu da belleğin orijinal nesnesine yani ilk deneyime dair bir çeşit unutmayı içermektedir.

Şu hâlde insan, yeni bilgileri öğrenme ve bilme çabasını beyhude yere mi sürdürmektedir? diye düşünülebilir. Aynı zamanda her türlü öğrenme çabasının yok olmaya yüz tutacak olan bilgileri zihne zorla yerleştirme çabası olup olmadığı sorusu da akıllara gelebilir. Bu bağlamda daha önce tanımlanan bellek türlerinden olan episodik ve semantik bellekler sayesinde öğrenilen şeyler tamamen unutulmaya mahkûm olmaktan çıkmaktadır. Şöyle ki, öğrenilen bilginin episodik koşulları veya bağlamı unutulsa da bilginin anlamı semantik bellekte daha uzun süre muhafaza edilmektedir. Sözelimi bir kişinin geçmişte

¹³⁹ Umberto Eco & Marilyn Migiel, An Ars Oblivionalis? Forget It!, **PMLA**, Vol. 103, No. 3, 1988, ss. 254-261.

¹⁴⁰ Harald Weinrich, **Lethe: The Art and Critique of Forgetting**, Çev. Steven Rendall, Cornell University Press, 1997, ss.9-24.

¹⁴¹ Homeros, **Odysseia**, Çev. Azra Erhat & A. Kadir, İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

¹⁴² Pierre Vidal-Naquet, **Homeros'un Dünyası**, Çev. D. Çetinkasap, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.27.

¹⁴³ Bu durum tezin birinci bölümünde belleğin yeniden kurgulayıcı ve aktif bir süreç olarak tarif edilmesi ile uygun düşmektedir.

lise biyoloji dersinde öğrendiği hücrenin öğelerinden ribozomun hücre içindeki işlevinin ne olduğu anımsansa da söz konusu dersin koşullarına dair hiçbir anının kalmamış olması, bu duruma örnek olarak verilebilir. Yani bir şey unutulsa dahi o şeye dair deneyim tamamıyla yok olmamaktadır.¹⁴⁴

Genellikle insan zihninde yaşamının ilk yıllarına dair anılar mevcut değildir. Bu durumun bilimsel açıklaması, çocuklukta beyinde anıların oluşabilmesini ve kaydedilmesini sağlayan hipokampusun ve neokorteksin¹⁴⁵ henüz oluşma aşamasında olmalarıdır. Bu sebepten insan yaşamının ilk yıllarında bellek üzerinde kalıcı izler oluşmamaktadır.¹⁴⁶ Bu durum, çocuklukta bellek yitimi (çocukluk amnezisi) olarak adlandırılmaktadır. İlerleyen yaşlarda konuşma ve dil becerilerinin artması, bilinçli bir ben duygusunun oluşmasına imkân sağlamaktadır. Buna göre gelişen dil becerisi ile insan, küçük yaşta yaşadıklarını dile getirerek kaydetmeyi öğrenmeye başlamaktadır. Ancak bu aşamadan sonra anılar giderek öykülere dönüşebilmektedir.¹⁴⁷ Sonuç olarak dil vasıtasıyla anılar kısmen de olsa unutulmaktan kurtarılmaktadır.

Düşünmenin ilerleyebilmesi veya bilincin “oluş ırmağında” kaybolmaması için algılanan şeylerden durmaksızın gelen verilerin önemli bir kısmının elenip dikkatin şeylerin önemli kabul edilen tarafına çevrilmesi gerekmektedir. Unutmanın bu pratik işlevi sayesinde nesnelere dair kavramlar ve iç temsiller oluşturulabilmektedir. Bu eleme süreci devam ederken oluşturulan anılar ise aynı işleme tabi tutularak yaşam için “önem” sırasına göre depolanmaktadır. Bu önem sırasının en başında geçmişteki şeyleri deneyimleyen aynı kişi olma duygusu yatmaktadır. Yıllar içinde unutilan birçok şey olsa da hala aynı kişi olma bilinci için gerekli bellek zinciri muhafaza edilmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Aynı şekilde örneğin tam tersi de düşünülebilir. Deneyimin içeriğine dair hiçbir bilgi kalmamış olsa da deneyimin koşullarına dair imgeler anımsanabilir.

¹⁴⁵ Beyinde işitme ve görmeye ait bölge.

¹⁴⁶ Douwe Draaisma, **A.g.e.**, s.31.

¹⁴⁷ Robyn Fivush, “The Stories we tell: how language shapes autobiography”, **Applied Cognitive Psychology**, 12, 1998, ss.483-487.

¹⁴⁸ Bu konu son bölümde bellek ve süreklilik başlığında tekrar ele alınacaktır.

Hala aynı kişi olabilmek için gerekli bilinç zincirinin yani belleğin büyük bir bölümü ile birlikte geçmişin ve zaman içindeki bağlantıların yitirildiği ağır bellek yitimi durumlarında nasıl bir hayat, dünya ve kişilik saklı kalabilir?¹⁴⁹ Böyle biri, “sanki etrafı unutma hendeği ile çevrilmiş ve tek bir var olma anına hapsolmuş biri gibi; soyutlanmış, geçmiş ve geleceği olmayan, sürekli değişen anlamsız bir ana sıkışmış” gibidir.¹⁵⁰

Buraya kadar anımsama ve unutmanın belleğin iki temel yönü olduğu görülmektedir. Bu yönlerin açıklanması farklı bellek anlayışlarının açıklamalarında örneklendirilmektedir. Belleğin iki kategorisi olarak görülen anımsama ve unutma arasında diyalektik bir ilişki olduğu ve aynı kişi (benlik) olabilmenin bu iki temel yönün ölçülü çalışmasıyla mümkün olabildiği ifade edilebilir. Ayrıca unutmanın, anımsama gibi zihnen ve iradi olarak kontrol edilmesinin güç olduğu ile unutmanın düşünme için ne ölçüde gerekli bir yeti olduğu ortaya konulmaktadır.

2.2. Bellek Anlayışlarının Tarihsel Seyri

Belleğin felsefi anlamlarını kavrayabilmek için onu etkilemiş olan modern öncesi tasarımlar ile modern ve çağdaş bellek metaforlarının ele alınması gerekmektedir. Bu iki tarihsel düzlem belleği açıklama çabalarının hangi kavramlar ve karşıt savlar üzerinden yürütüldüğünün daha iyi anlaşılması amacıyla seçilmiştir. Bu tarihsel panorama belleğin açıklayıcı temel kavramlarına geçişi kolaylaştırmaktadır. Modern öncesi bellek tasarımları ağırlıklı olarak antik dönemde sanat ve felsefe daha özelde şiir ve felsefe karşıtlığı veya ilişkisi üzerinden işlenmektedir. Burada sanat hem genel anlamda hem de retorik ve şiir olarak yer almaktadır. Modern ve çağdaş bellek metaforlarında ise bilim ve felsefe veya teknik ve felsefe bağlamı ele alınmakta ve belleğe dair yapılan açıklamaların izi sürülmektedir. Bu açıklamalar

¹⁴⁹ Oliver Sacks, **Karısını Şapka Sanan Adam**, Çev. Ç. Çalkılıç, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s.42.

¹⁵⁰ Oliver Sacks, **A.g.e.**, s.48.

neticesinde bellekle ilişkilendirilen değerlerin ve anlamların dönüşüm noktaları ortaya konulmaktadır.

2.2.1. Modern Öncesi Bellek Tasarımları

Bir eski hikâye söylendi bilginler tarafından düşlenen ve diğerleri gibi nesilde nesile hatırlama yoluyla aktarılan. İskenderiyeli Philon¹⁵¹

Belleği açıklama çabası olan tasarımlar, antik dönemde belleğin ilişkilendirildiği faaliyetler ile düşünsel erdem ve değerlerin neler olduğunu ve bunların nasıl aktarılacağını ortaya koymaktadır. Bellek tasarımı ifadesi, belleğin nasıl çalıştığını ne işe yaradığını ve temelde ne olduğunu anlama çabasının ürünü olarak ortaya konulmuş mitoslardan, şiirlerden ve metaforik benzetmelerden oluşan açıklamalardır. Burada ifade edilen modern öncesi bellek tasarımları, antik kültürün¹⁵² ve düşüncenin gelişiminde izleri görülen mitoslardan ve anımsama yöntemlerinden oluşmaktadır.

Mitoslardan beslenen açıklamaların kaynaklarında Hesiodos, Homeros destanları ile antik dönem şairlerinden Simonides ve bazı Sokrates öncesi filozofların eserleri yer almaktadır. Tüm modern öncesi mitsel tasarımların, bellek açıklamalarından yola çıkılarak belleğe biçilen işlevler şöyle sıralanabilir: 1. Şairlere özgü bir bilme biçimi olarak, 2. Retorik sanatının kullanışlı bir aracı olarak: Bellek Sanatı, 3. Felsefede bilgeliğin anahtarı olarak.

İnsan yaşamının bilinmezlerini farklı yollarla inceleyen mitoloji ve felsefe arasına W.Nestle (1942) gibi bazı düşünürler katı bir sınır çekerken F.M. Cornford (1912) ve J.P. Vernant (1965) gibi bazıları da mitos ve logos arasında bu denli katı bir sınır olmadığını iddia etmektedirler. Modern öncesinde mitos temelli veya kaynaklı bellek tasarımları, yalnızca mitik açıklamalar olarak değil, içlerinde rasyonel tartışmanın nüvelerini barındıran kaynaklar olarak

¹⁵¹ Marcel Detienne, **Arkaik Yunan'da Hakikatin Efendileri**, Çev. Adem Beyaz, Pinhan Yayınları, 2012, s.54.

¹⁵² Bahse konu olan antik kültür, Yunan ve Roma kültürlerini kapsayan coğrafyayı ifade etmektedir.

görüldüğünde mitos ve logos'un birbirine yaklaştığı noktalar olarak değerlendirilebilir.¹⁵³

Bellek ve onun işlevlerini anlamak, hatta özünde belleğin yapısını kavrayabilmek için yapılan araştırmalar genellikle daha önce oluşturulmuş zihinsel tasarımlardan, mitlerden ve metaforlardan yola çıkılarak yapılmış veya bunlar üzerine bina edilmişlerdir. Bu kaynaklar arasında literatürde en çok faydalanılan kaynaklar Antik Yunan ve Roma kaynaklarıdır. Antik Yunancadaki *mnēmē* sözcüğü, kişisel anı veya hatıra¹⁵⁴ anlamında kullanılmıştır. Aynı zamanda bu sözcükten türetilen *Mnēmēs*, *Mnēmoneuein* *Anamnesis*, *Anamimneskomenous*, *Hupomneseos* gibi birçok ifade, bellek ile ilgili yetilerin kullanılmasını ifade etmektedir. Bunlar arasında en önemlisi, anımsama (*recollection*) anlamına gelen *anamnesis*'tir (*anamimnēskesthai*). Latince ise bellek, *memoria*¹⁵⁵ sözcüğü ile ifade edilmektedir. Memoria, o dönemde anı geçmiş olay, ömür ve yazılı kayıt gibi anlamlarında kullanılmaktaydı. Bu iki kullanım, bilgiyi kaydetmek için geliştirilmiş araçlar ile anılar arasındaki bağlantıya dikkat çekmektedir.¹⁵⁶

Antik dünyada çok özel bir değer atfedilen bellek yetisi, bilgeliğin anahtarı olarak görülmüş, ozanların ve şairlerin, sayesinde tanrısal esinlerle devşirdikleri özel bilme biçimlerini sergileyebildiklerine inandıkları vazgeçilmez bir araç olarak düşünülmüştür. Ozan ve şairlerin yanı sıra halka hitap ederken ikna edici olmaları gereken hatiplerin, siyasetçilerin ve askeri liderlerin de belleklerinin keskin olması gerekmekte idi. Buna göre antik dönemde bellek, yedi özgür

¹⁵³ Diego Garrocho, Colloquium 4 Mythological Sources of Oblivion and Memory. **Proceedings of the Boston Area Colloquium of Ancient Philosophy**, 35 (1), 2020, ss. 105-120.

¹⁵⁴ "Mnema..., 'anı' olarak birisine verilen ya da birisinden alınan bir armağan, saklanması gereken ve verenin anımsanmasına yardımcı olan bir nesnedir. Akhilleus, çift kulplu bir kabı, Patroklos'un cenaze töreninden bir anı olsun (İlyada, 23.619) diye Nestor'a verir; Helene, Telemakhos'a, 'ellerinin anısı' olarak kendi işlediği bir başörtüsü armağan eder (Od. 15.125-7); Odysseus'un ünlü yayı ise dostu Iphitos'un konukluk armağanıdır. (Od. 21.40)." Filiz Cluzeau, Homeros'ta epik bellek, **Navisalvia Sina Kabaağaç'ı Anma Toplantısı**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009, s.18.

¹⁵⁵ [ONLINE LATIN DICTIONARY - Latin - English \(online-latin-dictionary.com\)](http://online-latin-dictionary.com) (Çevrimiçi), (08.01.20.)

¹⁵⁶ Douwe Draaisma, **Bellek Metaforları**, Metis Yayınları, 2019, s.47.

sanat (*artes liberales*) olarak tarif edilen sanatlardan, retorik sanatının içerisinde özel anımsama biçimleri (bellek sanatı) ile sınıflandırılmaktadır.¹⁵⁷

Antik dönemde belleğe atfedilen anlam, modern ve çağdaş dönemlere kıyasla mistik temelli ve bütüncül bir evren anlayışının en açık yansımalarından biri olarak görülebilir. Söz konusu antik “evren tasavvurunun” veya anlayışının, çağdaş dünya algısını güçlü bir biçimde şekillendiren ilerlemeci veya çizgisel zaman anlayışı ile taban tabana zıt olması, ne denli farklı bir düşünsel iklim ile karşı karşıya olunduğunun göstergesidir.

Buna göre belleğe yüklenen anlam, modern insanın zaman anlayışına zıt olarak bilginin kaynağının kökensel anlamda geçmişte bulunduğu, dahası şimdiye ve geleceğe hâkim olarak zamanın ufkuna asılı bir geçmiş düşüncesinin bulunduğunu gösterir.¹⁵⁸ Şimdiyi ve geleceği de bünyesinde bulunduran kökensel geçmiş anlayışı çerçevesinde bellek, genellikle yaşam, oluş ve ölümsüzlük gibi kavramlarla ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle bellek, yani anımsama yetisi, yaşam ile dolu olmak ve var olmak anlamları ile bağlantılı şekilde düşünülmektedir. Buna karşın unutmama da var-olmama, varlıktan silinme veya ölümle irtibatlandırılmaktadır. Bu düşünüşü farklı biçimleriyle Pythagoras, Ksenophanes, Herakleitos ve Parmenides’te de görmek mümkündür.¹⁵⁹ Sözü edilen dönemde bellek, Teognis’in (M.Ö. 570-485), Sophokles’in (M.Ö.497-405) ve Euripides’in (M.Ö.480-406) eserlerinde başta olmak üzere Antik Yunan edebiyatında çokça yer almaktadır.¹⁶⁰ Bununla birlikte Sokrates öncesi filozoflarda da her ne kadar az da olsa bellek yetisi ile

¹⁵⁷ Linda T. Calendrillo, **The Art of Memory and Rhetoric**, Diss. Purdue University, 1988, ss.16-40. Bellek (memoria) antik çağ ve orta çağ dönemlerinde dilsel sanatlardan gramer mantık ve retorik üçlüsünün içinde retorik sanatının beş kısmından biri olarak değerlendirilmektedir. Kaynak: Mary Carruthers, **The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture**, Cambridge University Press, 2008, s.11.

¹⁵⁸ S. Uslu., "Arkaik ve modern bir tasarım olarak geçmiş kavramı". **Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, 22, 2012, ss.189-201.

¹⁵⁹ Dmitriï V. Nikulin (ed.) **Memory: A History**. İçinde: Dmitriï V. Nikulin, *Memory in Ancient Philosophy*, Oxford University Press, 2015, ss.35-84.

¹⁶⁰ Sophokles, **Oidipus Kolonos’ta**, Çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.62. Euripides, **Iphigenie Aulis’ta**, Çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.57.

ilgili kullanımlara rastlanmaktadır. Bu isimlere örnek olarak Epikharmos (M.Ö.550-460) ve Demokritos (M.Ö. 460-370) verilebilir.¹⁶¹

Dönemin düşünüşü açısından toplumsal yaşamı canlı tutabilmek için belleği de birtakım yöntemlerle canlı tutmak icap etmekteydi. Antik Yunan’da geleneksel belleğin, agoralara veya özel konumlara dikilen anıt ve heykeller ile ozanların söylediği destanlar ve şiirlerin yardımıyla canlı tutulduğu bilinmektedir. İster somut veya yazılı ister sözlü olsun özel ifade biçimleriyle ortaya konulan tüm bu sanatların diğer bir amacının da herhangi bir düşünceyi veya inancı anımsatmak veya anımsanması için ona işaret etmek olduğu iddia edilebilir. Durum böyleyken anımsatılmaya çalışılan düşünce kimi zaman tanrıların soy sop bilgisi (*teogoniā*) iken kimi zaman da geçmiş kuşakların yaşadıkları önemli olayların araştırılması (*historiā*) olabilmektedir.

Ancak bu dönemde “kültürel anımsatıcılar” olarak tarif edilebilecek araçlar içinde en etkili veya revaçta olanı ozanların söyledikleri ve aktardıkları şiirlerdir. Bu etkililiğin sebebi ise antik dönemin¹⁶² güçlü bir sözlü geleneğe sahip olması nedeniyle belleğin sözlü sanatlardaki becerilerin geliştirilmesindeki olmazsa olmaz, *sine qua non* rolüdür. Söz konusu şiirlerin, yukarıda değinildiği gibi yaşam kültürünün geçmişteki kaynağının aktarımı olmaları ve yazılı olan herhangi bir şeye kıyasla daha üstün görülmeleri, onlara belirli bir kutsallık izafe edildiğinin göstergesidir.¹⁶³ Açmak gerekirse şiirler ve destanlar, onu dinleyenlerin daha sonra anımsaması için özel olarak kodlanmış iletiler içeren birer bellek tasarımları şeklinde oluşturulmuşlardır. Bu tasarım,

¹⁶¹ Epikharmos, **Fragmanlar**, Çev. Cengiz Çakmak, Alfa Yayınları, 2018, B6 DK. Demokritos, Leukippos, **Atomcu Felsefe Fragmanları**, Çev. C. C. Çevik, İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, B 191 DK.

¹⁶² Burada kast edilen dönem M.Ö. 9.-12. yy.’dan yazının yaygınlaşmaya başladığı M.Ö. 3.4. yüzyıllar arası antik Yunan ve yakın doğu coğrafyasıdır.

¹⁶³ E. Alfred Havelock, **The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present**, Yale University Press, 1986, s.57.

tıpkı renkli ve dikkat çekici bir zarfa konulmuş ve unutulmaması istenen bir mazrufa benzetilebilir.¹⁶⁴

Dönemin, belleğe dair mitsel tasarımlarından en bilineni, Musalar olarak adlandırılan esin kaynakları üzerine anlatılan hikâyedir. İnanişâ göre ozanlar şiirlerini kendi düşüncelerinden yola çıkarak değil, Musalar denilen ilham perilerinin esinleriyle (*entheos*) söylemekteydiler. Bu esinlerin bir şekilde belleğe ulaşp Musaların temsil ettikleri sanatları meydana getirdiklerine inanılmaktaydı. Musaların sayısı genelde dokuz olarak verilmektedir. Buna göre isimleri ve temsil ettikleri sanatlar şöyle sıralanmaktadır: 1. Kalliope: Destan ve epik şiir, 2. Klio: Tarih, 3. Erato: Lirik Şiir, 4. Euterpe: Müzik, 5. Polyhmnia: Kutsal Şiir, 6. Melpomene: Tragedya, 7. Terpsichore: Dans, 8. Thalia: Komedi 9. Urania: Astronomi.¹⁶⁵

Bu dönemde bellek, sanatın ve yaratıcılığın kaynağı olarak görülen Musaların anası Mnemosyne'nin bir armağanı olarak görülmüştür. Yüzyıllar sonra bile bazı düşünürlerde (örn. Thomas Reid) görülen belleğin kaynağının bilinmeyeceği veya onun tanrısal bir armağan olarak görülmesi gerektiği fikri, bellek araştırmalarının doğasında mevcut olan belleğin kökenine dair açıklamanın güçlüğü ile ilgili olsa gerektir. Öyle ki antik dönemdeki sanat anlayışının neredeyse bütün dallarına dair kurgulanmış bu anlatı, sanat olarak ortaya konulan tüm zihinsel üretimlerin neredeyse tamamının belleğe yani Mnemosyne'ye dayandığının alegorik anlatımıdır denilebilir.

Mnemosyne, belleğin mitos düzleminde şahsileştirilmiş hali olarak görülmelidir.¹⁶⁶ Buna göre bir şiirin başında şairler, poetik zaman içindeki

¹⁶⁴ Edebiyat tarihinde İlahi Komedyâ gibi klasik olmuş birçok şiirin, bellek sanatına uygun bir formatta özel olarak yazıldığı ve söylendiği tartışılmaktadır. Bkz. Harald Weinrich, **Lethe: The Art and Critique of Forgetting**, Cornell University Press, 2014.

¹⁶⁵ Karl Kerényi, **The Gods of the Greeks**, Thames & Hudson, 1951, ss. 103-104.

¹⁶⁶ Britannica, The Editors of Encyclopaedia.: "Mnemosyne". **Encyclopedia Britannica**, 8.11.2007, (Çevrimiçi) [Mnemosyne | Greek mythology | Britannica](https://www.britannica.com/topic/mnemosyne), 05.01.2022.

geçmiş olayları bildirmekle yükümlü olan ilham perilerini anmaktadırlar.¹⁶⁷ Mnemosyne'den kaynaklarını alan bu ilham perileri yani Musalar (veya Mousa) sözlük anlamı olarak zihin, akıl, yaratıcılık ve düşünce anlamlarına gelen “Men” kökünden türemektedir.¹⁶⁸ “Eğer bir ozan Musaların etkisine girmişse doğrudan doğruya Mnemosyne'nin bilgisiyle, yani özellikle ‘kökenler’, ‘başlangıçlar’, soy soplara ilişkin bilgiyle beslenir.”¹⁶⁹ Ayrıca, bu anlayışta “kutsal” esinle söylenmemiş herhangi bir sözün değerli olarak görülmesi olası değildir. Söz konusu durum *Sokrates'in Savunması*'nda, şairlerden bir şeyler öğrenmek ve eserleriyle ilgili soru sormak için onlara giden Sokrates'in yaşadığı hayal kırıklığının ana sebebi olarak gösterilebilir.¹⁷⁰ Burada felsefi düşünce için pranga olan belirli bir sebep sonuç ilişkisine ve akıl yürütmeye dayanmadan oluşturulduğu varsayılan kutsal sözlerin karşısında düşünceye dayanarak ifade edilen sözler konulmaktadır.

Musalara atıf yapan bazı metinlere kısaca bir değinilecek olursa, Homeros iki büyük destanına da Musalar'a hitap ederek başlamaktadır. Ayrıca Hesiodos ise *Theogonia*'da üç yerde Mnemosyne ve Musalardan söz etmektedir.¹⁷¹ Herodot ise ünlü *Historia* kitabının dokuz bölümünü Musalar'a adanmıştır. Ek olarak Platon da Euthydemos diyalogunda, Hesiodos'a benzer şekilde Sokrates'e anlatacağı konuyu anımsaması için Musalardan ve Mnemosyne'den yardım istetir.¹⁷²

¹⁶⁷ Marcel Detienne, **A.g.e.**, 2012, s.51.

¹⁶⁸ Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, 2007, s.208. Ayrıca günümüzde “müze” ve “müzik” gibi sözcüklerin kökeninde Musa sözcüğü yer almaktadır.

¹⁶⁹ Mircea Eliade, **Mitlerin Özellikleri**, Çev. Sema Rifat, Alfa Yayınları, 2017, s.163.

¹⁷⁰ “Ancak söylemem gerek ne yazık ki. Dünyada bulunanların hemen hemen hepsi kendi eserleri hakkında, mutlaka daha iyi lakırdı edebilirdi herhalde. Böylece yine kısa bir sürede, şiirlerini bilgelikle değil, ancak doğalarından kaynaklanan bir şeyle ve bir peygamber ya da kâhin gibi vecde gelerek yarattıklarını kavramış oldum. Onlar da birçok güzel şey söylüyorlardı, ancak ne söylediklerini bilmeden.” Kaynak: Platon, **Sokrates'in Savunması**, Çev. Erman Gören, Alfa Yayınları, 2017, s.53.

¹⁷¹ Hesiodos, **Theogonia- İşler ve Günler**, Çev. S. Eyüboğlu & A. Erhat, İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.4 (54); s.8 (135); s.40(915).

¹⁷² “Şairler gibi hikâyeme başlarken ben de Mousalar'la Mnemosyne'yi yardıma çağırarak ihtiyacı duyuyorum.” Platon, **Euthydemos**, Çev. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, 2000, s.15 (275d).

Antik Yunan’da yaşamın ve kültürün temel taşları olan bu dokuz sanatın, Musalar ile diğer bir deyişle esin perileri ile simgeleştirilmesi, onların anası olan ve belleği simgeleyen Mnemosyne’nin de Antik Yunan kültüründeki öneminin daha iyi kavranmasını sağlamaktadır. Öz olarak, Antik Yunan kültür dünyasında Mnemosyne olarak tezahür eden bu bellek tasarımının vermek istediği ileti, bellek olmaksızın, yaşamın temeli olan sanatların ortaya çıkmasına, bilinmesine veya bilinse bile aktarılmasına imkân sağlamadığıdır.

Mnemosyne ve Musalar ile temsil edilen bellek anlayışı veya inanın ardından Antik Yunan döneminde ikinci mitos temelli bellek tasarımını kısaca ele almak gerekmektedir. Bahsi geçen tasarım, unutmamanın baskın olduğu bir mitostur. Bu mitos ölümden sonraki dünyayı ya da yeraltı dünyasını simgeleyen Hades’in, ırmaklardan biri olan Lethe ırmağı üzerinden alegorik olarak işlenmektedir. Lethe’nin sözlük anlamı unutuştur.¹⁷³ Mitos’a göre dünya yaşamından ayrılarak Hades’e gelen kişiler önce bu unutuş ırmağından geçmektedirler. Buna göre ölümlerin belleği artık mevcut değildir ve ölümün anlamı da unutuş ile beraberdir. Ölümün tamamen unutmaya düşürdüğü anılar, şairlerin övgü sözleri ile anımsanabilmektedir. Burada anımsama ile unutma veya diğer biçimiyle yaşama gücü ile ölüm arasında bir denge kurulmaktadır. Hakikatle (*aletheia*) kurulan ilişkiye dair tablo şu şekilde gösterilebilir:¹⁷⁴

(+)	(-)
Övgü (Epainos)	Kınama (Momos)
Söz	Suskunluk
Aydınlık	Karanlık
Hatırlama	Unutma
Aletheia	Lethe

¹⁷³ Güler Çelgin, **Eski Yunanca-Türkçe Sözlük**, Kabalcı Yayınevi, 2011, s.397.

¹⁷⁴ Marcel Detienne, **A.g.e.**, s.71.

Platon ve Aristoteles'e kadar Antik Yunan dönemi sözlü kültürün bariz şekilde baskın olduğu bir dönemdir.¹⁷⁵ Haliyle Homeros ve Hesiodos'un destanlarının söylenmeye başladığı zaman için de bu tespit geçerlidir. Söz konusu "ozanlar şiirlerini, kalıp deyişler aracılığıyla geleneksel kimliğe sahip sözlü bir teknikle oluşturmuşlar ve bu sayede bellek içeriklerini korumuş ve aktarmışlardır. Bu durum dönemin söz söyleme biçimlerinin veya sözlü geleneğinin bellek merkezli bir etkinlik olduğunu göstermektedir."¹⁷⁶ Anımsama yetisi ilk defa Homeros'un *İlyada* destanında geçmektedir.¹⁷⁷ Homeros'un ifadesine göre insanın duyduğu şeyleri, bilgi olarak zihninde tutması ve yeri geldiğinde anımsaması ancak tanrıların yardımıyla mümkün olmaktadır. Homeros şiirleri, daha önce ifade edildiği gibi geçmişe dair bazı bilgilerin mit örtüsü içinde korunması işlevine sahiptir. Bu işlev, her kuşakta ozanların geçmişe ait kurucu anlam taşıyan bilgileri şiir formunda tekrar tekrar söylemesi yoluyla mümkün olmaktadır.¹⁷⁸

Antik dünyada anımsama yetisinin mistik çağrışımları olduğu ifade edilmişti. Bu çağrışıma örnek, doğumun ve önceki yaşamların anımsanması ve yaşamdaki en üstün merhale olarak değerlendirilmesi düşüncesi Hint metinlerinde de mevcuttur. Kısaca değinmek gerekirse Mircea Eliade'nin *Mitlerin Özellikleri* 'nde belirttiğine göre, önemli Budist metinlerden olan *Diganikaya*'da "unutma uyku demektir, ama aynı zamanda kendini yitirmeye yani yönünü şaşırma, düşüncesizliğe de denk düşer."¹⁷⁹ Bu anlayışa göre, yaşamın içine dalmak bir bellek kaybına yol açmaktadır. Bu kayıptan kurtulmanın yolu, tekrar anımsamanın (*anamnēsis*) yollarını aramak ve böylelikle kurtuluşa (*nirvana*,

¹⁷⁵ Söz konusu dönem ve bölgeden kasıt, M.Ö.7-8. yüzyıldan M.Ö.2-3. yüzyıla kadarki zamanda İyon şehir devletleri ile Atina'ya bağlı kentlerdir.

¹⁷⁶ Elizabeth Minchin, **Homer and The Resources of Memory**, Oxford University Press, 2001, s.10.

¹⁷⁷ Bedia Demiriş, Mnemosyne'den Memoria'ya Antik Çağ Belleği, **Navisalvia Sina Kabağaç'ı Anma Toplantısı**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009, ss. 2-9.

¹⁷⁸ Filiz Cluzeau, Homeros'ta Epik Bellek, **Navisalvia Sina Kabağaç'ı Anma Toplantısı**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009, s.13.

¹⁷⁹ Mircea Eliade, **Mitlerin Özellikleri**, Alfa Yayınları, 2017, s.159.

soteria, mokta) ulaşmaktır. Söz konusu anlayışın Antik Yunan'daki görünümüne geri dönülürse, Diogenes Laertios'un *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*¹⁸⁰ kitabındaki ifadesine göre Pythagoras, önceki yaşamlarının tümünü anımsayabilmektedir.

Bu dönemde belleğin pratik kullanılış biçimleri ve işletilişi açısından, doğal bir yeti olarak kabul edilmesine karşın, birtakım tekrarlarla canlı tutulmadığı sürece doğru işlemeyeceği, yani anımsama gücünün azalacağı kabul edilmektedir. Her ne yapılsa yapılsa bellek yetisinin yaşlandıkça yavaşlayacağını kaçınılmaz olduğu bilindiğinden, burada amaç bu güçten düşmenin ivmesini azaltmaktır. Bunun için bilindiği kadarıyla o dönemden başlayarak bellekte olanları gereğince anımsamak için bazı yöntemler ve teknikler geliştirilmiştir. Özellikle retorikte oldukça yararlı olan belleğin etkili kullanımı, ünlü hatip Quantilianus'a göre retoriğin o günkü ününe kavuşmasını sağlamıştır. Ve yine ona göre bu sayede belleğin gücünün ne kadar üstün olduğu fark edilmiştir.¹⁸¹ Belleğin etkili kullanımı için geliştirilen yöntemler daha sonra "bellek sanatı"¹⁸² (*ars memoria*) olarak adlandırılmıştır. Bellek sanatı hakkındaki bilgilerin temel kaynakları yazarı bilinmeyen *Rhetorica ad Herennium*, Cicero'nun *De Oratore* ve Quantilianus'un *Institutio Oratoria* eserleri olarak geçmektedir.

¹⁸⁰"Pontoslu Herakleides'e göre, Pythagoras kendisiyle ilgili olarak, Eskiden Aithalides olduğunu ve Hermes'in oğlu sayıldığını anlatıyormuş; Hermes ona ölümsüzlük dışında ne isterse seçmesini söylemiş. O da yaşarken de ölüyken de olup bitenlerin anısına sahip olmayı istemiş. Böylece yaşarken her şeyi anımsıyormuş, öldükten sonra da aynı anıları koruyormuş." Diogenes Laertius, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, Çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, 2019, s.378.

¹⁸¹ "Tüm eğitimimiz belleğe bağlıdır ve tüm öğrendiklerimiz bizden uzaklaşırsa, boşuna eğitim almış oluruz. Oysa bizim önümüze emsalleri, yasaları, hükümleri, sözleri ve gerçekleri getiren yalnızca belleğin gücüdür. Hatip güçlü bir belleğe sahip olmalı ve onu daima kullanıma hazır tutmalıdır." Quantilianus, *Institutio Oratoria*, Liber, XI s.213. Bkz: [LacusCurtius • Quintilian — Institutio Oratoria — Book XI, Chapter 2 \(uchicago.edu\)](https://www.uchicago.edu/~quintilian).

¹⁸² Frances A. Yates, *The Art of Memory*, University of Chicago Press, 1966.

"Ars memoriae" olarak adlandırılan bellek güçlendirme teknikleri. Aynı kaynak içinde Bkz: "mnemonics" ya da "anımsatıcılar".

Buradaki “sanat” ifadesi daha çok modern öncesi dönemde zanaat veya pratik teknik anlamında anlaşılmalıdır.¹⁸³ Buna göre belleğin iyi çalışmasını sağlayan bellek sanatının keşfi, meşhur Yunanlı lirik şair Simonides’e (M.Ö. 556 – 468)¹⁸⁴ atfedilmektedir. Cicero ve Quantılanus’un retorik üzerine yazdıkları eserlerde adeta bir fabl’a dönüşmüş hikâye ile söz konusu keşif ortaya konulmaktadır. Ayrıca bu ayrıntıların açıklanmasının nedeni, bellek ile ilgili literatürün kerteriz aldığı noktanın bu mitik ve tarihsel tasarımlar olmasıdır.¹⁸⁵ Simonides’in yaşadığı dönemde çok ünlü bir atletin (Skopas) kazandığı bir müsabaka sonucunda, onun adına gösterişli kutlamalar tertip edilir ve kutlamalarda sporcunun namına Simonides’in de bir şiir söylemesi istenir. Aynı esnada kısa süreliğine bulunduğu yerden dışarı çıkan Simonides kıl payı ile ölümden kurtulur, çünkü içinde bulundukları yapının çatısı bir anda çökmüş ve altında kalan herkes ölmüştür. Hikâyenin bundan sonraki kısmı bellek sanatının doğuşuna işaret etmektedir. Şöyle ki; meşum hadise sonucu ölenler akrabaları tarafından teşhis edilemez ve bu durumda Simonides’ten yardım istenir. Simonides de kuvvetli görsel belleği ile ölenlerin hangi konumda bulunduklarını anımsayarak onları teşhis eder. Sergilenen bellek gösterisinden itibaren artık Simonides bellek sanatının ve tekniğinin, “mnemoteknik”in kâşifi olarak anılmaktadır.¹⁸⁶

¹⁸³ Bu anlamda aynı zamanda “Bellek sanatı” veya “zanaatı” bir tür pratik bilgelik yani phornesis içermektedir.

¹⁸⁴ Simonides şiir anlayışını şöyle ifade etmektedir: “Poema pictura loquens, pictura poema silens”, “Resim sessiz şiirdir; şiir ise seslendirilmiş resim.” S. Larrabee, “ut pictura poesis,” **The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics**. Ed. Alex Preminger, Princeton University Press, 1974, ss.1339-1340. Bu konuda benzer görüşlerde olan Simonides, Plutarkhos ve Horatius için Bkz: [ut pictura poesis \(upenn.edu\)](http://ut_pictura_poesis.upenn.edu)

¹⁸⁵ F. Nietzsche bu konuda şunları aktarmaktadır: “insan hayvanında bir bellek nasıl oluşturulur? Bu kısmen uyuşuk kısmen şapşal uçucu zihne, bu ete kemiğe bürünmüş unutkanlığa bir şeyi nasıl işlemeli ki onda yer etsin?” ... Bu kadim sorun, düşünülebileceği üzere hiç de yumuşak yanıtlar ve yollarla çözülmedi; kaldı ki insanın tüm tarih öncesi döneminde, onun “bellek geliştirme tekniği”nden daha korkunç ve daha tekinsiz başka bir şey yoktur belki de. “Bir şeyin bellekte yer etmesi için o şey belleğe dağlanır: yalnızca acısı dinmeyen şey bellekte yer eder.” F. Nietzsche, **Ahlakın Soykütüğü: Bir Polemik**, Çev. Z. Alangoya, Kabalcı Yayınları, 2011, s.60.

¹⁸⁶ Herald Weinrich, **Lethe: The Art and Critic of Forgetting**, Çev. Steven Rendall, Cornell University Press, 2004, s.9.

İlerleyen kısımlarda işlenecek olan, Aristoteles'in "Bellek Üzerine" (*De Memoria*)¹⁸⁷ adlı kısa kitabında, Simonides'in bu sanatından, anımsanması istenen şeylerin hatırlanmak istenen sıra ile hayaldeki bir evin odalarına, hayaldeki sokaklara ya da hayaldeki bir dolabın çekmecelerine yerleştirilmeleri yöntemi olarak söz etmektedir. Cicero'ya göre, Simonides'in bellek sanatının kâşifi olarak görülmesinin nedeni, onun bellek gücü için olmazsa olmaz şeylerin başında gelen deneyimlere ait cümlelerin düzenin yanı sıra görme duyusunun zihinde bu deneyimlerin eksiksiz resimlerinin oluşturulmasında en güçlü yardımcı olduğunu düşünmesi yatmaktadır.¹⁸⁸ Görme duyusu, duyular arasında en dışa dönük olan duyu olması nedeniyle zihnin düzeninin ve düşüncenin gelişimi açısından özenle değerlendirilmesi gereken bir duyudur. Zihindeki imgelerin belirli mekânlarla ilişkilendirilerek daha güçlü şekilde anımsanması yöntemi "*Loci*" veya "*Topoi*", yani yerleştirme yöntemi olarak da anılmaktadır.¹⁸⁹

Diğer taraftan, bellek sanatının, daha eski kaynakları sayılabilecek olan Pythagorasçılıktan veya Mısır rahiplerinden tevarüs edildiği de tartışılmaktadır.¹⁹⁰ Simonides'in bellek sanatının gelişimindeki özel yönü, muhtemelen daha önce de varlığından haberdar olunan teknikleri bir araya getirip toparlamış olmasıdır. Bu durum, Simonides'in yaşadığı dönem için görece daha organize bir toplum yapısının mevcut olduğuna işaret etmektedir.¹⁹¹

Simonides'in çağına kadar hafıza, her şair için temel bir araç, şairin geçmişi, şimdiyi ve geleceği bilmesini sağlayacak dini bir fonksiyondur. Doğrudan kestirim gücü veya hafıza aracılığıyla şair öteye geçer, görünmez olanın alanına girer. Hafıza, poetik sözün ve şairin imtiyazlı statüsünün temeliydi.

¹⁸⁷ Eserin orijinal ismi şu şekildedir: **Peri mnēmēs kai anamnēsis** (Bellek ve anımsama üzerine)

¹⁸⁸ Marcus Tullius Cicero, **De Oratore**, Loeb Classical Library 349, Çev. H. Rachkam, Harvard University Press, 1960, ss. 357-358.

¹⁸⁹ Joshua Foer, **Moonwalking with Einstein: The Art and Science of Remembering Everything**, Penguin Press, 1996, s.135.

¹⁹⁰ Frances Yates, **Hafıza Sanatı**, Çev. A. Deniz Temiz, Metis Yayınları, 2020, s.42.

¹⁹¹ John H. Molyneux, **Simonides: A Historical Study**. Wauconda, IL. 1992. Bu eserin genelinde şair Simonides'in katıldığı yarışmalardan bahsedildiğinden eserin tümüne referans verilmiştir. Simonides'in yaşadığı dönem ile ilgili bilgi için bkz: Egon Friedell, **Antik Yunan'ın Kültür Tarihi**, Çev. N. Aça, Dost Kitabevi Yayınları, 2011, s.119. Jacob Burckhardt, **Yunanlar ve Yunan Medeniyeti**, Çev. İ. H. Yılmaz, Pinhan Yayınları, 2019, ss.89-117.

Fakat Simonides ile birlikte hafıza, herkesin belirli kurallar dahilinde az çok tecrübe ettiği psikolojik bir yeti ve her insanın ulaşımına açık seküler bir teknik haline gelir. Hafıza artık ne imtiyaz kazandıran bir bilgi şekli ne de Pythagorasçıların hafıza kavramında olduğu gibi, kurtuluş için bir talimdir. Sadece birine meslek öğrenmesinde yardımcı olan bir enstrümandır.¹⁹²

Bellek, antik felsefenin gelişim döneminde ise daha çok bilgelik ile ilişkilendirilmiştir. Bu düşünceye göre belleğin doğru kullanılma ve işletilme hedefi bilgeliktir. Başka amaçlar için geliştirilen bellek ikincildir. Bu bilgelik anlayışına göre, yazıya nispetle belleğin gücüne daha çok güvenilmekte ve bir bilgenin işaretlerinden olan yazılı hiçbir şey bırakmama tutumu önemsenmektedir.¹⁹³ Ancak burada felsefenin yönünü esinlerle söylenmiş ya da özel tekniklerle ezberlenmiş sözlerden çok düşünce ile geliştirilmiş ve hedefi bilgelik olan sözlere kırdığı gözden kaçırılmamalıdır.

Antik dönemde (Platon Öncesi) filozoflar belleğe ilişkin mitsel açıklamalardan etkilenerak açık veya örtük bazı değerlendirmeler yapmışlardır. Henüz sistemli bir felsefenin gelişmediği dönemde bellek üzerine yarı mitik yarı felsefi, şiirsel açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin Herakleitos'un fragmanlarında bellek ile ilgili bazı söylemlere rastlamak mümkündür. Ancak filozofun fragmanlarının "karanlık" yapısı nedeniyle bellek üzerine oluşturulmuş sistemli bir görüşü tespit etmek güçtür. Tamamen unutulmuş ve sadece birkaç sahnesi hatırlanan anılar gibi geride sadece yoruma muhtaç ve başkaları tarafından aktarılan bazı yazılı parçalar kalmıştır.¹⁹⁴

¹⁹² Marcel Detienne, **A.g.e.**, ss.177-178.

¹⁹³ Aynı şekilde Veda metinleri de yazıya çevrilmemekte brahmanların belleğinde muhafaza edilmektedir. Jan Assman bu anlayışa göre bir kutsal metnin sözlü bir tapınak olduğunu ve kutsalın ses aracılığıyla canlandırması olduğunu ifade etmektedir. Assman J., **Kültürel Bellek**, s.104.

¹⁹⁴ Herakleitos'un felsefesinin temeli olan Logos ve Logos'a uygun yaşam teması, bellek ile ilişkili fragmanlarının ana çerçevesidir. Bunlardan bazıları şunlardır: "Yolun gittiği yeri unutana da hatırlamak,"¹⁹⁴ "Memnesthai de kai tou epilanhanomenou hei he hados agei." Herakleitos, **Fragmanlar**, Çev. G. Şar & E.Yıldız, B71: Marc. Anton. IV 46, Dergâh Yayınları, 2016, s.174. "Mevsimlerin Logos'una göre yedi günlük çevrim Ay'a göre bir araya gelir, ölümsüz Hafıza'nın işaretiyle, Büyük Ayı'yla Küçük Ayı'ya göre ise birbirinden ayrılır."¹⁹⁴ Bkz. Herakleitos, **A.g.e.**, B126a: Anatol. De Decade p. 36, Herakleitos'a göre yalnızca Logos'u anımsamak doğruyu söylemek anlamına gelir. Logos'a uygun olanlar dışında insanın kendine ait olan düşünceleri, yanılgıları anlamına gelmektedir. "Logos ortak olsa da çokları kendi düşünceleri varmış gibi

Aynı dönemde Sofistler de retorik sanatının etkili kullanımında belleğe büyük bir önem atfetmişlerdir. *Dialexeis* ve *Dissoi Logoi* olarak da bilinen ve M.Ö. 400 yıllarına tarihlenen Sofist fragmanlarda bellek üzerine kısa bir bölüm bulunmaktadır. Söz konusu bölümün ana fikrini oluşturacak kısım şurasıdır: “En büyük ve en güzel keşif hafızanın bulunmasıdır ve hafıza her şey için faydalıdır hem bilgelik için hem de yaşam için.”¹⁹⁵ Sofistlerin belleği ağırlıklı olarak teknik açıdan ve ezber sistemleri¹⁹⁶ açısından önemsemeleri daha sonra Platon tarafından eleştirilmiştir.¹⁹⁷

Modern öncesi dönemin bellek tasarımlarında, Orta çağ ve Rönesans döneminin tasarımlarına da kısaca değinmek gerekmektedir. Batı Roma’nın yıkılışının (M.S. 476) ardından, istila edilen topraklarda antik dönemin mirası olan ve bellek hakkındaki açıklamaların içerildiği eğitimin ciddi anlamda çöküşe geçtiği ve hatiplerin artık susmak zorunda oldukları bir döneme geçilmiştir. Skolastizmin habercisi olan bu dönemde örgün eğitim çoğunlukla manastırlara çekilmiştir. Hatiplik için retorik sanatının öğrenilmesi ise gereksiz bir uğraş haline gelmiştir. Antik dönemde sanat ve felsefe ihtiyaçlarına yönelik gelişen bellek anlayışları bu dönemde daha çok dini değerlerin ve erdemlerin anımsanması isteğini yansıtmaktadır.¹⁹⁸ Antik dönemden miras alınan belleğin doğru çalışmasına dair kuralların içerildiği *Ad Herennium* eseri Albertus Magnus (MS.1193-1280) ve Aquinolu Thomas’a (MS. 1225-1274) kaynaklık etmiştir. Ancak Albertus ve Thomas bu eseri retorik bağlamında değil sağduyu veya akliselimin bir parçası olarak bellek başlığı altında ele almışlardır. Bu durum bellek anlayışının etik alanına kaydırıldığına işaret etmektedir. Sonuç

yaşar.” Herakleitos, **A.g.e.**, B2: Sext. Adv. Math. VII 133, “Ruhları barbar olan insanlar için gözler ve kulaklar kötü tanıklardır.” Herakleitos, **A.g.e.**, B107: Sex. Emp. VII. 126. Bu fragmanlar Herakleitos’un bellek ile ilişkili veya ilişkilendirilebilecek düşüncelerini ifade etmektedir.

¹⁹⁵ Güvenç Şar, **Sofistlerin Çalışma Kitabı: Dissoi Logoi** IX.1, Dergâh Yayınları, 2017, s.133.

¹⁹⁶ Frances Yates’e göre bu fragmanlar, şeylere dair bellek ile isim belleğini farklı iki bellek kategorisi olarak tanımlamaktadır. Kaynak: Frances Yates, **Hafıza Sanatı**, Çev. A. Deniz Temiz, Metis Yayınları, 2020, s.43.

¹⁹⁷ Bu noktada, Platon öncesi dönemde bellek üzerine söz söylememiş filozofların bu tercihleri muhtemelen değişim ve doğa filozofları olmaları nedeniyledir.

¹⁹⁸ Frances Yates, **A.g.e.**, s. 67.

olarak Skolastizm çağında metaforlar ve şiir dışlanmış ve yeni bilginin anımsanması için daha çok imgeler öne çıkarılmıştır.¹⁹⁹

Rönesans döneminde²⁰⁰ ise bellek anlayışları ve açıklamaları daha çok Yeni-Platoncu ve ökölt anlamlar içermektedir. Bu dönemdeki temel güdü mikrokosmos olarak tarif edilen insanın makrokosmosu yani evreni bütünüyle anlayıp anımsayabileceği ve yine belleğinde saklayabileceği fikridir. Bu fikir, modern dönemde insan zihninin bilime yönelmesinin habercisi olarak görülebilir.²⁰¹ Rönesans anlayışında bellek, zirvesinden bakılınca aşağıda kalan her şeyin bütünleşmiş görüneceği bir dağa tırmanmak olarak tarif edilmektedir

Modern öncesi bellek tasarımlarında buraya kadar Antik Yunan'da belleğin, yazılı kültürün oturmasından önceki, anı ve hatıra gibi anlamları olduğu görülmektedir. Şair ve ozan geleneğinin belleğe yüklediği ve bugün anlaşıldığı haliyle geçmiş zaman perspektifinden yeniden inşa etme amacından farklı olarak kâhince bir bilme biçimini alan “kutsal” anlamlar olduğu ortaya konulmaktadır. Bu durum modern öncesi dönemden itibaren belleğin bilme ve bilme süreçleriyle yakından ilişkisi olduğunu düşündürmektedir. Bellek sanatının, anımsama yöntemi olarak doğuşundaki söylence ile birlikte düşünüldüğünde anımsama teknikleri ile retorik arasındaki güçlü bağ görülmüştür. Modern öncesi bellek anlayışlarında anımsama (Mnemosyne, aydınlık, övgü), kutsal esinle söylenen sözlerle ve hayat gücü²⁰² ile ilişkilendirilirken unutmama (Lethe, karanlık, suskunluk) ölüm ile

¹⁹⁹ “Dante’nin *Cehennem (Inferno)* yapıtının Cehennem’i ve oradaki cezaları, düzenle sıralanmış yerlere yerleştirilmiş çarpıcı imgelerle hafızaya kaydetmeye yarayan bir tür hafıza sistemi olarak görülebileceğini söylemek büyük şaşkınlığa yol açar.” Frances Yates, **A.g.e.**, s.109.

²⁰⁰1860’larda Rönesans teriminin geliştiricileri olan Jules Michelet ve Jacob Burckhardt’a referansla Avrupa ve özellikle İtalya’da 15. ve 16. Yüzyılları kapsayan dönem olarak ifade edilebilir. Ancak Rönesans’ın kesin tarihsel sınırlarını belirlemek güçtür. Bkz: Peter Burke, **Avrupa’da Rönesans: Merkezler ve Çeperler**, Çev. U. Abacı, Literatür Yayınları, 2017, s.19.

²⁰¹ Bu dönemde bellek sanatı üzerine eser vermiş kişiler şu şekilde sıralanabilir: Katalan filozof ve ilahiyatçı Ramon Llull (MS. 1232-1316)’un Yapay Bellek Sanatı, İtalyan filozof Giulio Camillo (MS. 1480-1544)’nın bellek sanatının içerisinde kurguladığı anımsama sistemi (L’*Idea del Theatro*), Giordano Bruno (MS. 1548-1600)’nın büyük bir bellek sistemi kurduğu *Gölgeler kitabı* (De umbris idearum), İngiliz astronom ve fizikçi Robert Fludd (MS. 1574-1637)’un Bellek tiyatrosu. Frances A. Yates, **The Art of Memory**, University of Chicago Press, 1966, ss.129-368.

²⁰² Burada anımsamanın getirdiği hayat gücüne Spinoza’ya referansla **Conatus** denilebilir. Bkz: Spinoza, Benedict De | Internet Encyclopedia of Philosophy (utm.edu)

ilişkilendirilmektedir. Buna göre hakikat ile bellek arasındaki ilişkinin poetik temelinden ve Sokrates öncesi felsefedeki bağlantılarından bahsedilebilir. Belleğin Sokrates öncesi felsefedeki işlenme amacı Sofistler istisna olmak üzere bilgeliğe ulaşmaktır. Orta çağ ve Rönesans dönemindeki bellek anlayışları ise dönemin tarihsel ve politik şartlarına göre dönüşüme uğrayarak felsefede ve retorikte kullanışlı bir araç olmaktan çıkıp etik ve dini erdemlerin anımsanmasına yönelmiştir.

2.2.2. Modern ve Çağdaş Bellek Metaforları

Belleğin açıklanmasında öteden beri neden metafor kullanıldığı, kullanılan metaforların neler olduğu ve söz konusu metaforların tarihsel değişiminin ne anlama geldiği tartışma konusudur.²⁰³ Bu tartışma, bellek anlayışlarının modern dönemden günümüze geçtiği evrelerin düşünsel arka planını vermektedir.

Belleğin işleyişinin açıklanması (bilimsel açıklama) veya belleğin ne olduğunun açıklanmasının (ontolojik statü) yanında belleğin tarihsel olarak nasıl anlaşıldığının da incelenmesi gerekmektedir. Mitos temelli bellek tasarımlarından (Mnemosyne vs.) başlayarak çağdaş yaşamda kullanılan, bilgisayar gibi metaforlara varıncaya kadar bellek, her dönemde farklı temalar etrafında incelenmiştir. Her ne kadar tarihin farklı aşamalarında çeşitli bellek teorilerinin geliştirilmesinin nihai amacı, belleğin işleyişini ve neliğini ortaya koymak olsa da burada farklı teorilere ait tasarımlar ve metaforlar, modern öncesi bellek anlayışları ile modern ve çağdaş bellek anlayışları arasındaki farkları vurgulamak için ele alınmaktadır.

Bellek metaforlarına dair örneklere geçmeden evvel belleği daha iyi anlamak amacıyla neden farklı dönemlerde farklı metaforların geliştirildiğini ve neden

²⁰³ Bu soruların cevapları çerçevesinde modern öncesi bellek anlayışları ile modern ve çağdaş bellek anlayışları arasındaki farklılıklar ortaya konulmuş olacaktır. Her ne kadar bu iki dönem arasında tarihsel olarak büyük bir uçurum olsa da bu iki dönem arasındaki açıklamalar göz önüne alındığında iki bellek anlayışını iki karşıt kutup olarak ele alma imkânının dışına çıkılmaktadır

metafor kullanımı olmadan herhangi açıklama girişiminin mevcut olmadığını sormak gerekmektedir.²⁰⁴ Bunun sebebi, belleği doğrudan açıklamak için elimizde metaforik olmayan bir açıklayıcı alternatifin olmayışındır. Ayrıca insan belleğine bilinç veya zihin gibi “uçucu” şeylere atıf yapmadan maddi bir açıklama getirmek, belleğin işleyişini betimlemede daha başarılı görünmektedir. Metafor, bilindiği gibi iki nesne, olay veya ilişki arasındaki paralel, benzer ilişkiler anlamında kullanılmakta ve metaforun Yunanca karşılığı olan *metapherein* sözcüğü, “aktarmak, “taşımak” anlamına gelmektedir. Yani burada metafor, zihinsel bir süreci ifade eden belleğin kendisi ile açıklanışı arasında arabulucu rolündedir. Belleğin araştırılmasında mecaz veya metafor olmadan konuya dair araştırmada hareket noktasını belirlemek güç görünmektedir.

Bellek metaforları hem belleği daha iyi anlamak hem de ölümlülük ve geçicilik karşısında yapay bellekler geliştirerek kendimize ve evren anlayışımıza dair bilgilerimizi güvenceye alma güdüsünün dışavurumlarıdır.²⁰⁵ Bellek metaforları değişip karmaşıklaştıkça hem bellek yardımcıları denilen yapay belleklerin geliştiğini hem de yaşanan dönemin bakış açısından belleğin anlaşılmasının hangi kavramlar ve teknik gelişmeler üzerinden yol aldığını görmek mümkündür. Başka bir ifadeyle belleğe atfedilen anlam ve bu anlamın metaforik açıklanışı, her dönemin kendi ruhunu oluşturmada ağır basan tarihsel koşullara bağlı kavramları ifade etmektedir. Metaforun mahiyeti ise zihne ve belleğe dair fikirlerin değişiminin ve bilimsel-teknik ilerlemenin hangi alanlarda yoğunlaştığına dair bir ipucu vermektedir. Söz konusu bağlantı her kavram ve yeti üzerinden sınırsızca genişletilebileceği gibi belleğin orijinal

²⁰⁴ Belleği ilk kez deneysel-ampirik bir bilim olarak ele alan Hermann Ebbinghaus, **Memory: A Contribution to Experimental Psychology** (Das Über Gedächtnis) adlı eserinde olabildiğince az bellek metaforu kullanmaya gayret etmiş olsa da kitabının teorik kısmında birtakım bellek metaforlarına başvurmak durumunda kalmıştır. Söz konusu metaforlar: “Unutma izi”, “İplikler” H. Ebbinghaus, **Memory. A Contribution to Experimental Psychology**, Columbia University, 1913, s.71.

²⁰⁵ Söz konusu yapay belleklerin en belirginini belleğin yazı formu ile kayda geçirilmesidir. “Bellek yazıya aktarıldığında antropologların yapay bellek sistemleri dedikleri ilkel yazı sistemleri ortaya çıkmaktaydı.” Yazı sistemlerinin ortaya çıkışı, aynı zamanda mitik düşünceden kopuş olarak da yorumlanmaktadır. Bkz. Peter Watson, **Fikirler Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 87.

yönü, doğrudan açıklanmaya imkân vermediği ile açıklamada metaforun mecburi kullanımı sonucu oldukça zengin bir zihin tarihi panoraması sunmasıdır. Bellek üzerinde fikir üretmiş düşünürler yaşadıkları dönemin zihinsel ve fiziksel şartlarını şöyle yansıtmaktadırlar:

Augustinus'un bellekle ilgili imge dağarcığı Kartaca çevresindeki çayır ve mağaraları betimler. Aquinolu Tomasso'nun metaforlarında geleneksel olarak kutsal sayılan metinlere karşı orta çağa özgü bir saygı sezilir. Robert Fludd'ın belleği bir tiyatro olarak tasvir eden canlı imgesi gizemli sanatların bir mikrokozmosunu ve Hermetizm'in zayıflamasını yansıtır. Robert Hooke metaforlarında kendini mekanikçi düşünür, deneyci ve uzman mikroskopçu olarak tasvir eder.²⁰⁶

Modern dönemde²⁰⁷ insan belleğine dair değişen imgeler, klasik dönemde²⁰⁸ oluşturulan bellek yardımcıları ve bellek tasarımlarının “gerçek”, “öz” bilgiye ulaşma isteğinden kısmen uzaklaşmayı temsil etmektedir. Belki de özcülük anlayışının giderek zayıflaması buna bir gerekçe olarak gösterilebilir. Daha önce de ifade edildiği gibi modern öncesi bellek anlayışlarının nihai ereği ruhsal bir amaca, bilgelige ulaşmak iken modern dönemden sonra bellek, bilimsel ve teknik gelişmelere paralel olarak gerçekliğe dair mekanik ve fiziksel açıklamalarla anlaşılmaya çalışılmıştır. Kartezyen evren tasavvuru dünyayı bir makine veya otomat²⁰⁹ olarak değerlendirmiştir. Bu görüş, modern dönemde insan belleğinin beyin içindeki fiziksel süreçlerle belirlenen bir araç olarak temsil edilmesi ve belleğin mekanikleştirilmesi süreci olarak okunabilir.²¹⁰ Kartezyen ikicilik üzerinden modern dönemin bellek tartışması genel olarak belleğin ruhsallığın/zihinselliğin içinde mi yoksa fizikselliğin içinde mi yer alıp

²⁰⁶ Douwe Draaisma, **Bellek Metaforları**, Metis Yayınları, 2018, s. 297.

²⁰⁷ Descartes sonrası olarak kabul edilebilir. Ayrıca erken modern ve Rönesans dönemlerinde bellek açıklamalarına dair zengin imgelerin değişiminin en kapsamlı araştırmalarından biri için bkz. Paolo Rossi, **Logic and the Art of Memory**. Çev. Stephen Clucas, University of Chicago Press, 2000.

²⁰⁸ Antikite, geç antikite ve orta çağ olarak kabul edilebilir.

²⁰⁹ Konuyla ilgili görüşler için bkz., Ann Thomson (Ed.) **La Mettrie: Machine Man and Other Writings**, Cambridge University Press, 1996. René Descartes, **Passions of the Soul**, Hackett Publishing Company, 1987. Robert Hooke, ‘**An Hypothetical Explication of Memory**’ içinde: W. Engel, R. Loughnane, & G. Williams (Ed.), **The Memory Arts in Renaissance England: A Critical Anthology**. Cambridge University Press, 2016, ss.179-182.

²¹⁰ Douwe Draaisma, **Bellek Metaforları**, Metis Yayınları, 2018, s.105.

almayacağı tartışmasıdır. Geleneksel teorilerin belleği mekânsal olmayan bir varlık olarak tasvir etmelerinin aksine örneğin bu dönemde mekanikleştirme sürecinin öncülerinden²¹¹ olan Robert Hooke (1682), belleği maddi bir organ olarak tümüyle mekanik terimlerle açıklanabilecek şekilde tasavvur etmiştir.²¹² Bu düşünce, belleğin bir mikrokozmos olarak mütalaa edildiğinin göstergesidir.²¹³

Belleğe dair mekanikçi anlayışın altın döneminden sonra romantik dönem olarak ifade edilen elli yıllık (1790-1840) ara, tepkisel bir dönem yaşanmıştır. İnsanı kozmosla daha ruhsal bağlarla bağlamak gayesinde olan bu akım, organik birlik fikrinden hareketle belleği değerlendirmekteydi. Bellekle ilgili romantik dönemde ressam Carl Gustav Carus (1789-1869) bir takım düşünceler geliştirmiştir. Carus’a göre bellek, sürekli değişen bir yüzeyin arkasında canlı bir mknatıs gibi durmakta ve duyu temsillerini saklamaktadır. Burada bellek durgun, berrak bir su üzerine yansıyan hareketli bulut imgesi ile açıklanmaktadır. Romantik dönemin bellek duyusu gözden kaçırılırsa modern öncesi dönemle modern-çağdaş dönemin farklılığı oldukça yalınkat ele alınmış olacaktır.

Romantik dönem geçildikten sonra on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Hermann Ebbinghaus (1885) tarafından akılda tutma ile unutma arasındaki ilişkilerin ölçüm ve sayı şeklinde ifade edilmesiyle belleğin matematikleştirilmesi gerçekleşmiştir. Bu tarz bellek araştırması, belleğin ampirik ve nicel yöntemlerle araştırılmasını ifade etmektedir. Buna göre literatürde bellek araştırmalarının başlangıç noktası payesi daha önceki araştırmaları dışlar biçimde Ebbinghaus’un deneysel bellek çalışmalarına

²¹¹ Robert Hooke’u en çok etkileyen İngiliz Robert Fludd’un (1574-1637) hermetik geleneğe bağlı olarak insan zihnini bir mikro kozmos olarak görmesi olmuştur. Robert Fludd bellek metaforu olarak tiyatroyu tasvir etmiştir. Yates, Frances A., **The Art of Memory**, University of Chicago Press, 1966, ss.342-368.

²¹² Robert Hooke günümüzde halen kullanılan “uzun süreli bellek” gibi terimlerin ilk geliştiricisi olarak kabul edilmektedir. Konuyla ilgili olarak bkz. Douglas Hintzman, Robert Hooke’s Model of Memory, **Psychonomic bulletin& review**, 10, 2003, ss. 3-14.

²¹³ Douwe Draaisma, **Bellek Metaforları**, Metis Yayınları, 2018, s.86.

atfedilmiştir. Bu indirgeyici bakış açısı bellek araştırmalarını deneysel ve matematiksel yöntemlerle ulaşılabilen materyalin öğrenilmesi ve yeniden öğrenilmesi olarak tarif etmekte olup Draaisma'nın da ifade ettiği üzere açıkça yanlıştır.²¹⁴

1950'lere kadar "bellek araştırmaları öğrenme süreçleri ile uyaranlar ve tepkiler arasındaki işlevsel ilişkiler üzerine yoğunlaşmıştır." O tarihten itibaren günümüze kadar (2021) bilgisayar metaforu üzerinden belleğin dijitalleştirilmesi dönemine girildiği ifade edilebilir. Bu dönemin ana düşüncesi, zihin ile beyin arasında yazılım ile donanım diğer deyişle program ile makine arasındakine benzeyen bir ilişki olduğu savına dayanmaktadır. Buna göre beyin tıpkı bir bilgi işlemcisi gibi "bilgiyi veya veriyi test edip karşılaştıran ve analiz edip yeniden düzenleyerek depolayan bir programa sahip bir şey olarak tarif edilmektedir".²¹⁵ Çağdaş dönemde, iletişim aygıtlarının yani bellek yardımcılarının daha da gelişmesi sayesinde belleğin kaydedilmesi ve sonsuzca tekrar üretilmesi, gerçekliğin üzerinde söz sahibi olma bakış açısını ve atomize olmuş bireyselliğin dijital verilere hapsedilmesini veya indirgenmesini tasvir etmektedir.

Bellek anlayışlarının modern öncesi dönemden çağdaş döneme yaşadığı bu değişimler bellek metaforlarındaki değişimi de gözler önüne sermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, dönemin bilimsel ve teknik anlayışı ile bellek metaforlarının birbirini açıklar durumda olması, yani ilişkisel veya döngüsel bir açıklamanın söz konusu olmasıdır. Her dönemin hâkim düşüncesi veya paradigması, belleğe dair açıklamalarda yeni metaforlara başvurmaya gerektirmiş ve her farklı metafor da bellek algısına dair imgenin farklı gözlüklerle görülmesine neden olmuştur. Hiç kuşkusuz her yeni metafor farklı nüanslarla birbirinden ayrılmakta ve farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma bellekle ilgili görüş ve yorumlara da şekil vermektedir:

²¹⁴ Douwe Draaisma, **Bellek Metaforları**, Metis Yayınları, 2018, s.141.

²¹⁵ Douwe Draaisma, **A.g.e.**, s.207.

Platon'un kuşhanesi gibi oyuncu bir metaforla bellek, duyu uyaranlarına açık, ışığa duyarlı bir fotoğraf levhası olarak tasvir edilen bellekle aynı anlama sahip değildir. Biri hatıralarımızı arada yanlış olanların da yakalandığı kuşlara benzetirken diğeri hatıraları sabit ve gizli izlere indirger. Carus gibi belleği labirent olarak veya gizemli, fark edilemeyecek kadar hızlı çalışan bir dokuma tezgâhı olarak düşünenlerin aklında, depolama ve yeniden üretimi holografi terimleriyle tarif eden Van Heerden veya Pibram'ın aklındakilerden farklı bir bellek tasavvuru vardır.”²¹⁶

Farklı tarihsel dönemlerde belleğin algılanışları üzerine bir örnek olarak Mary Carruthers *The Book of Memory*²¹⁷ kitabının girişinde her ikisi de kendi döneminde büyük ün sahibi olmuş iki dâhiyi karşılaştırmaktadır. Karşılaştırılan isimler Thomas Aquinas ile Albert Einstein'dır. Aquinas'ın kendi yaşadığı dönemde de övülen olağanüstü belleği sayesinde kimi zamanlar dört kâtibe aynı anda dört farklı kitabı ezberden dikte ettirebildiği söylenmektedir. Diğer taraftan Einstein ise müthiş hayal gücü ve sezgileri ile daha önce keşfedilmemiş bölgelere, yalnız yürünen yollara ilerlemesi ile övgülere mazhar olmuştur. Carruthers'e göre Einstein'ın dehası yaşadığı dönemde farklı olanı, düşünülmemiş olanı düşünmesine olanak veren imgelemi/hayal gücü ile övülürken Aquinas'ın dehası ise yine kendi döneminde bilginin yavaş yavaş toplandığı ve birikim haline gelen muhteşem bir belleğe dayandırılarak üstün görülüyordu. Bu iki farklı değerlendirme, on üçüncü yüzyılda insanların belleğe düşünce aracı olarak tamamen farklı bir değer biçtiklerinin kanıtı olarak sunulmaktadır. Modern öncesi dönemlerde bilgeliğin kaynağı ve entelektüelin ayrılmaz parçası olarak görülen üstün bellek yetisi, modern dönem ve sonrası hayal gücü veya imgelem karşısında ikincil önemde görünmektedir. Bu iki bellek anlayışı genel hatlarıyla karşılaştırılırsa ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Modern Öncesi Bellek Anlayışı	Modern ve Çağdaş Bellek Anlayışı
Bilgelik Temelli	Bilimsel Araştırma Temelli

²¹⁶ Douwe Draaisma, **A.g.e.**, s. 297.

²¹⁷ Mary Carruthers, **The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture**, Cambridge University Press, 2008, ss.1-18.

Zihinsel	Fiziksel
Ruhsal	Mekanik
Birlik-Harmoni	Parçalı ve Analizci
Mekânsal Olmayan	Mekânsal

Belleğin açıklanmasında değişen anlayışları ifade ettikten sonra bu değişimin yapay bellek sistemlerindeki yansımalarına kısaca değinmek gerekmektedir. Bilim ve teknikteki gelişmelere paralel olarak hem yeni bellek yardımcıları ortaya çıkmakta hem de bu yardımcılar üzerinden yeni metaforlar geliştirilerek belleğin yeni açıklamaları ortaya çıkarılmaktadır. Bilindiği gibi yapay bellekler arasında tarihsel olarak en eski olanı yazıdır. İcat edildiği ilk günden bugünkü formuna kadar yazı, vazgeçilmez bellek yardımcılarında biri olmuştur. Yazı teknolojisinin gelişimi üzerinden klasik dönemde balmumu ve kil tablet metaforları, belleği açıklamak amacıyla kullanılmışlardır. On sekizinci yüzyılda “bolonya taşı” olarak tarif edilen fosforlu madde ile yapılan deneyler, belleğin beynin fiziksel yapısı içinde tıpkı fosforda olduğu gibi fiziksel bir ışığa sahip olması sayesinde işlediği fikrini doğurmuştur. On dokuzuncu yüzyılda, anın kaydedilmesini mümkün kılan fotoğrafın, sesin kaydedilmesine yarayan fonografin ve nihayet hareketli resim olarak tarif edilen sinematografin²¹⁸ icadı ile bellek hem yeni yardımcılara hem de yeni açıklayıcı metaforlara kavuşmuştur. Özellikle fonograf ve fotoğrafın geliştirilmesi, anımsama ve unutma konusunda devrim niteliğinde dönüşümü ifade etmektedir. Bu teknolojiler sayesinde iki farklı duyuya dış/yardımcı bellekler sağlanabilmiştir. Buna göre fotoğraf hakkında yazılmış ilk makalelerde fotoğraf levhası “belleği olan ayna” olarak tanımlanmıştır.²¹⁹

Çağdaş dönemde bellek, dijital teknolojilerin ve işlemcilerin gelişmesi üzerinden bilgisayar metaforuna sahip olmuştur. Bilgisayar belleğinden insan belleğine bu dönemde anımsama ve unutma yasalarının süreçleri yansıtılmaya

²¹⁸ Camera obscura ile fotoğrafın birleşimi.

²¹⁹ Douwe Draaisma, **Bellek Metaforları**, Metis Yayınları, 2018, s.103.

çalışılmıştır.²²⁰ “Bilgisayarı insan zihni için makul bir metafor kılan şey, anlamlı süreçler ile kendi içerisinde anlamsız fiziksel süreçlerin bilgisayar mekanizmasında bir araya gelmiş olmasıdır.”²²¹ ancak bu “makul” metafor gereğinden fazla esnek olmakla suçlanmış²²² insan belleğinin gerekli hallerde aldatıcı olma vasfını taşıyamaması yani şaşmaz oluşu nedeniyle eksik bulunmuştur. Yine çağdaş dönemde bilgisayar metaforuna ek olarak Holografi²²³ teknolojisinin geliştirilmesi sayesinde bir görsel bellek metaforu olarak holografi kullanılmaktadır. Bu kullanım, beynin işleyişini optik bir fiziksel işleme benzetmektedir. Son olarak beyin üzerine bilimsel çalışmaların hızlanması ile nöroloji temelli bellek açıklamaları da söz konusu olmaktadır. Bu alanda nöral ağlara benzer şekilde bellekteki ağlardan metaforik olarak bahsedilmektedir.

Belleği açıklamak için kullanılan metaforların tarihsel değişimi, aynı zamanda zihne dair düşüncelerin de değişim tarihini ortaya koyduğu ifade edilmişti. Bu değişim aynı zamanda zihne dair görüşlerin yavaşça sekülerleşmesini olarak da görülebilir. Buna göre “bellek bir zamanlar bir balmumu tablet, elyazması veya sihirli bir tahtaydı, sonra bir manastır veya tiyatroya döndü, kimi zaman hatıralarımızın gizli bir avın izini sürdüğü bir orman, kimi zaman da bir mücevher kutusu, kuşhane veya depo oldu.”²²⁴ Tüm bu açıklamalar, belleğin işleyişine dâhil olan zihinsel süreçleri anlamlandırma çabasından ibarettir. Zihinsel süreçleri açıklamaya çalışırken kullanılan “depolama” ve “süzme” gibi metaforlar oldukça kullanışlı olmakla beraber bir metafor eğer görsel ve sözel olarak iki çağrışım sürecini tetikleyebiliyorsa aranan bilginin bulunma ihtimali yükselmektedir. Ancak sorun şu ki metaforlar fiziksel biçimlenimlerin bilincin içine nasıl girdiği sorusuna tam olarak cevap veremiyorlar. Bilgisayar

²²⁰ Elizabeth. F. Loftus, **Memory**, Rowman and Little Field Publishers, 1988.

²²¹ Douwe Draaisma, **A.g.e.**, s. 288.

²²² M.J. Watkins, “Human Memory and the Information-Processing Metaphor”, **Cognition**, 10, 1981, ss. 331-336.

²²³ Depolanan görsel örüntünün bütün imgenin yeninden oluşturulmasına yarayacak her bilgiyi içermesi olarak özetlenmektedir. Dennis Gabor 1971’de bu keşfi sayesinde Nobel Ödülü almıştır.

²²⁴ Douwe Draaisma, **Bellek Metaforları**, Metis Yayınları, 2018, s.297.

metaforunda da Descartes'ın beden ile zihin arasındaki etkileşim veya bağlantı ve istemli belleğin döngüsellliği sorunlarına yanıt bulunamamıştır. Draaisma'nın değerlendirmesine göre günümüz belek teorileri ve metaforları Kartezyen homunculus sorunundan²²⁵ kurtulamamışlardır.

Buraya kadar belleği açıklamada metafor kullanılmasının nedeninin belleğin yalnızca kendisine dayanarak açıklanmasındaki güçlük olduğu tespit edilmiştir. Bellek metaforlarının değişimi ise tarihsel olarak farklı kavramların düşünce ve yaşam dünyasında ağır basması ile ilişkilendirilmektedir. Bellek metaforlarının modern öncesi dönemden çağdaş döneme değişiminin zihne dair fikirlerin tarihi oldukları ve bu değişimlerin aynı zamanda bilimsel ve teknik ilerlemenin her çağın ruhuna uygun olarak izdüşümleri oldukları ifade edilebilir. Son olarak metaforların bir açıklama ve anlama çabası olarak sorunu daha da derinleştirdikleri söylenebilir.

2.3. Belleğin Açıklanmasında Kullanılan Temel Kavramlar

Belleği bir kavram olarak ele alabilmek ve onun kavramsal sınırlarını belirginleştirebilmek için onunla ilintili temel kavramlardan da bahsetmek gereklidir. Bu açıklayıcı temel kavramlar sırasıyla zaman, imgelem, bilinç ve benliktir.²²⁶ Söz konusu kavramların yalnızca bellekle olan ilişkilerine değinilecek ve kavramın belleği açıklarken ortaya çıkan ilişkili sorunlar tanıtılacaktır.

²²⁵ Anthony Kenny, "The Homunculus Fallacy". İçinde: Grene, Marjorie (Ed.). **Interpretations of Life and Mind: Essays Around The Problem of Reduction**, Humanities Press, 1971, ss. 65–74.

²²⁶ Sven Bernecker, & Michaelian, Kourken (Eds.) **The Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Routledge, 2017. Bu eserde belleğin işlenişinde ele alından kavramlar, zihin ve anlam açısından: Bilinç, Perspektif, İmgelem, Duygu. Benlik Açısından: Kişisel Özdeşlik, Benlik Bilinci, Anlatıcılık. Zaman açısından: Zaman kavramı, Zaman metafiziği, Zihinsel Zaman Yolculuğu olarak işlenmiştir. Ancak bu çalışmada en toparlayıcı biçimde zaman, imgelem, bilinç ve benlik seçilmiştir. Bunlara ek olarak zihin, algı ve dil kavramları da bu temel kavramların içerisinde kısıtlı biçimde yer almaktadır.

2.3.1. Zaman

Belleğin temel kavramlarından en başta geleni zaman kavramıdır. Zaman ve bellek ilişkisinde ilk göze çarpan şey, belleğin veya içindekilerin genellikle geçmiş zamana dair oluşu ile ilgilidir. Diğer taraftan bellek, geçmişin anımsanması açısından zamanda geriye dönük olmaktadır. Geçmişteki bir şeyin gelecekte de anımsanması istendiğinde veya böyle bir “söz verme” durumunda geleceğe dönük de olabilmektedir.²²⁷ Bu açıdan geleceğe doğru bir anımsama ödevi söz konusu olduğunda belleğin zamanda hem geri hem de ileri doğru olarak düşünülebileceği ortaya çıkmaktadır.²²⁸

Belleğin özellikle hangi zamana ilişkin olduğu bir kenara bırakılırsa öncelikle ifade etmek gerekir ki insanın zaman kavrayışı veya algısı ile bellek yetisi arasında yadsınamaz bir bağlantı vardır. Akıp geçiyormuş gibi hissedilen zaman, belleğin bu deneyime dair izlenimleri muhafaza etmesi sayesinde mümkün olmaktadır. İnsan, yalnızca yaşanan anın sınırları içerisinde kalmaktan belleğini kullanabilmesi sayesinde kurtulabilmektedir.

Buna göre, Aristoteles’in de belirttiği gibi, insan bellek yetisi sayesinde zamanı algılamaktadır.²²⁹ Diğer bir ifade ile bellek, insanın zamanı algıladığı duyusudur. Burada zamanı algılamaktan kast edilen, gelip geçen veya gelip geçer şekilde deneyimlenen belirli bir zamanın (sürenin) varlığının kabul edilmesi olarak düşünülebilir. Bunun nedeni zamanla bellek arasındaki dönüşlü ilişkidir. Zaman, mekânla birlikte belleğin kurucu öğelerinden biridir. Zaman ve mekân olmaksızın soyut düşüncenin ürünü ya da konusu dışındaki belleğin

²²⁷ Paul Ricoeur, **Hafıza, Tarih, Unutuş**, Çev. M. Emin Özcan, Metis Yayınları, 2011, s.533.

²²⁸ Jeffrey Blustein, A Duty to Remember, İçinde: Sven Bernecker, & Michaelian, Kourken (Eds.) **The Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Routledge, 2017, ss. 351-364. Ayrıca belleğin ahlaki yönleri için bkz. Jeffrey Blustein, **The Moral Demands of Memory**, Cambridge University Press, 2008.

²²⁹ Aristoteles, **On the Soul. Parva Naturalia. On Breath**. Çev. W. S. Hett. Loeb Classical Library 288, Harvard University Press, 1957, ss.287-316. Bu bölüm “Bellek ve Anımsama” başlığını taşımaktadır.

kurulması ya da oluşturulması ve onlar olmaksızın bir anının ifade edilmesi mümkün değildir.

Öte yandan, zamanın kendisi algılanmaya çalışıldığında bellek yetisinden faydalanılmaktadır. Zaman yekpare bir bütün olarak değil fakat episodik olarak algılanmaktadır.²³⁰ Bunun mümkün olmasını sağlayan şey de bellek olarak görünmektedir. Çünkü deneyimlenen zamanın algılanması ve geçmişte kaldığının tespit edilebilmesi, belleğin çalışması ve içindeki anıların bilince çıkması sayesinde mümkün olmaktadır.²³¹

Bellek ve zamana dair temel sorun, geçmişin geçmiş olduğuna dair temellendirmenin belleğe dayanmadan yapılamıyor oluşudur. Geçmişteki olguların veya şeylerin geçmiş olarak anımsanması sayesinde onlara geçmiş zaman gözüyle bakılabilmektedir. Bu biçimde özellikle episodik bellek marifetiyle geçmişe yönelim, zihinsel bir zaman yolculuğu olarak tarif edilmektedir.²³² Bir bakıma geçmiş zamanın bilgisine giden yolun bellekten geçtiği söylenebilir, ancak geçmiş zamanın bilgisine dair temellendirme yapmak şimdi ve burada algılananların gerçekliğini öne sürmek kadar kolay değildir.²³³

Her an şimdinin geçmişe dönüştüğünün veya akıp giden zamanın farkında olmak mümkün müdür? sorusu zamanın doğası hakkında ciddi bir tartışmayı gerektirmektedir. Zamanın doğasına ilişkin tartışmalar idealist, gerçekçi ve ilişkiselci olarak üç kategori altında özetlenebilir. İdealistlere göre zaman salt

²³⁰ Augustinus bu konuda şöyle diyor: “Üç zaman vardır -geçmiş şeylerin şimdiki zamanı, mevcut şeylerin şimdiki zamanı ve müstakbel şeylerin şimdiki zamanı.” Marc Wittman, **A.g.e.**, s.51.

²³¹ Christoph Hoerl, Memory and The Concept of Time. İçinde: Sven Bernecker & Kourken Michaelian (Ed.), **The Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Routledge, 2017, ss. 207-218.

²³² Perrin, Denis & Michaelian, Kourken Memory as mental time travel. İçinde Sven Bernecker & Kourken Michaelian (Eds.), **Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Routledge, 2017, ss. 228-239.

²³³ Algıladıklarımızın gerçek olduğunu öne sürebildiğimiz gibi anımsadığımız şeylerin de gerçek olduğunu öne sürebilir miyiz?” Arda Denkel, **Düşünceler ve Gereçekler**, Felsefe Yazıları 2, Geçmiş Zaman, 1997, s.131.

bir öznel durumdur ve gerçeklikte hiçbir şey zamana karşılık gelmemektedir. Gerçekçiler açısından zaman tam tersine gerçek bir şey ve olayların altında yatan bir tür matristir. Son olarak ilişkilcilere göre zaman konusunda makul çözüm; zamanın yalnızca olayları birbirine bağlamanın bir yolu olduğunu düşünmektir.²³⁴ Bu üç temel bakış açısından zamanın doğasının incelenişi aynı zamanda gerçekliğin ve deneyimin doğası gibi sorunlarla da içli dışlıdır.

Bellek, ifade edildiği gibi genellikle geçmişe dair bir temsildir. Geçmişe dair temsilin öznel açıdan bir anlam ifade edebilmesi için bu geçmişin kişiye ait zaman perspektifine uygun biçimde oturması gerekmektedir. Bu zaman perspektifi veya zaman duygusu, geçmişin doğruluğunu teyit eden ve geçmişteki deneyimin salt bir hayal olmadığını tersine geçmişte yaşandığı bilinen bir anı olarak şimdide canlandırıldığının bilincini veren şeydir. Geçmiş, şimdi ve gelecek hakkında zihin, her bir zaman kipinden farklı malzemeler toplayarak nedensel bir kurgu oluşturmaktadır. Buna göre zaman içindeki deneyimin gerçekliği sorununda Hobbes’a göre: “Sadece şimdiki halin doğada bir mevcudiyeti vardır; geçmiş şeyler ancak anıda mevcuttur, gelecek olan şeylerinse hiç mevcudiyeti yoktur; gelecek, geçmişteki işlerin sonuçlarını şimdikilere uyarlayan zihnin bir kurgusudur sadece.”²³⁵

Son olarak zaman deneyimi ile bilimsel zaman ile deneyimlenen zaman arasında ayırım yapılmış ve bir metafizik görüşten kısaca bahsetmek gerekmektedir.²³⁶ Söz konusu iki zaman türünden biri olan bilimsel zaman, matematiksel olarak ölçülmekte iken deneyimlenen zaman, yani “süre” akıp gitmekte olan ve etkin bir şey olarak bilincine varılan zamandır. Bu görüşe göre iki zaman türünün özellikle bilimsel zamanın tek başına dünyayı veya gerçekliği anlamada yanıltıcı bir soyutlama olacağı ifade edilmiştir. Buna göre hayatı anlamak için daha çok deneyimlenen zamana bakmak gerekmektedir. Bellek

²³⁴ Adrian Bordon **Zaman Felsefesini Kısa Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.7.

²³⁵ Thomas Hobbes, **Leviathan**, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 2017, s.32.

²³⁶ Bu görüş Henri Bergson’un zaman metafiziği olarak karşımıza çıkmaktadır.

bağlamında burada önemli olan husus, deneyimlenen zamanın algısının öznel biçimde bellekte saklı durması olgusudur.

Özetle bellek açısından zaman ile ilgili sorun, zamanı algılama ve geçmiş deneyimlerin gerçekliği hakkında yargıda bulunabilmek için geçmiş zamanı belleğe başvurarak algılama sorunu olarak ifade edilebilir.²³⁷ Bu sorun daha çok episodik bellek ile ilişkilendirilmektedir. Ayrıca gelecek zaman için geçmişten gelen bir düşünceyi veya sözü sürdürebilmek için belleğe ihtiyaç vardır.

2.3.2. İmgelem

Belleğe ilişkin temel kavramlardan bir diğeri ise imgelemdir. Estetik ve sanat felsefesinde, imgelem²³⁸ (*imagery*, *fantasia*) veya eski deyişle muhayyilenin genellikle yaratıcı sanat ürünlerinin ortaya konulmasındaki rolü araştırılmıştır. Dil felsefesinde ise imgelemin, ironi ve metafor kullanımındaki rolü incelenmiştir. Ancak esas olarak bellek ile ilişkisi bağlamında yapılan tartışma genellikle bu yetinin epistemolojik konumu ile ilgili olmuştur.

Öncelikle imgelem yetisinin ne anlama geldiğini tanımlamak gerekirse imgelem, temelde zihnin dış dünya etkilerine karşı ürettiği yanıtlardan biridir denilebilir.²³⁹ İmgelem yetisi veya hayal gücü, şeyleri gerçekte ve şu anda oldukları gibi gösterme hedefi olmadan öznel olarak temsil etmektir.²⁴⁰

²³⁷ Stan Klein, What Memory Is. **WIREs Cognitive Science**, 6 (1), 2015, ss.1-38. Geçmiş anımsamada ve geleceği hayal etmede öznel zaman içindeki bilinçli ben (*autonoesis*) söz konusudur. Bu iddia anımsamanın geçmişin *geçmiş* olarak deneyimidir.

²³⁸ İmge ve “eikon” ilişkisi. Eikon varlığı ile orada olmayan bir şeyi temsil eder. İkon buradan gelmektedir.

²³⁹ Frederic Bartlett, **Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology**, Cambridge University Press, 1995, s.224. “Hayal etme, diğer organik veya psikolojik tepkiler gibi her zaman alışkanlığa dönüşme eğilimindedir. Genellikle bana öyle gelmekte ki imgelem, bilinçli organizmanın dış çevrenin kısmen değişen kısmen kalıcı olan ve böylelikle değişken bir düzenleme talep eden ancak yeni bir başlangıca asla izin vermeyen meydan okumasına karşı cevaplarından biridir.”

²⁴⁰ Shen-yi Liao & Tamar Gendler, “Imagination,” **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2019, (Çevrimiçi) Edward N. Zalta (Ed.), Imagination (Stanford Encyclopedia of Philosophy), 27.12.2021.

İmgelerin genelde geçici ve belirsiz olmaları nedeniyle haklarında tutarlı bir kavrayışa ve tanıma ulaşmanın güçlüğü ifade edilmiştir. İmgelemen oluşmasına neden olan duyuşsal algılar ve dış dünya nesneleri arasındaki ilişki, kuşkusuz birbirlerini karşılıklı etkileyen sorunlara yol açmaktadır. Duyusal algılar ve dış dünya ile ilgili deneyimler, imgelemen oluşmasında öneyak oldukları gibi aynı zamanda belleğin içeriklerini de önemli ölçüde oluşturmaktadırlar. Bu noktada bellek ve imgelemen benzer kaynaklardan beslendikleri görölmektedir.

Bellek ve imgelem ilişkisi, felsefe tarihinde dikkate değer bir tartışma konusu olmuştur. İki yeti de ilk bakışta birbirlerine benzer zihinsel içerikler olarak görönmektedir. Bir bellek imgesini anımsamak ile tamamen kurgu olduğu varsayılan imgelemdeki bir hayali anımsamak arasındaki yapı farkı her zaman tam olarak tespit edilememektedir. Bu nedenle felsefe tarihinde genellikle bellek ve imgelemen ayırt edici (*sui generis*) özelliklerinin neler olduğu sorunu üzerinde durulmuştur. Söz konusu sorun, belleğin ele alınışındaki temel problemlerden biridir. Belirtmek gerekir ki filozofların genellikle imgeleme bağdaştırmaya çalıştıkları bellek türü burada daha önce tanımladığımız bildirimsel bellek türlerinden olan episodik bellektir.

İmgelem de bellek de temelde algıdan beslenmektedir. Bu yetiler tek tek algı ile karşılaştırıldıklarında görece uçucu, parçalı, gelip geçici ve daha sönük oldukları ifade edilmektedir. Söz konusu uçuculuk, onların dile dökülebilmelerinin imkânı ile doğrudan ilişkilidir. Buna göre anlık ve canlı bir algıya nazaran saf bir imgenin veya bir bellek imgesinin sözle ifade edilmesi daha güç olmaktadır. “Sözcükler ile duyuşsal imge ve bellek arasında kayda değer bir benzerlik bulunmaktadır, üçü de algılanma açısından o anda orada var olmayan herhangi başka bir şeyin işaretleridirler.”²⁴¹ Bu durum sözcüklerin düşünce ile olan yakın ilişkisi de göz önüne alındığında imgeleme ve belleğin düşünce ile olan göbek bağını da gözler önüne sermektedir.

²⁴¹ Frederic Bartlett, **A.g.e**, ss.224-225.

Algı ve imge ya da algı ve bellek arasındaki farkın algının şiddeti üzerinden ölçülebilmesi mümkünken, imge ile bellek arasındaki farklılığın veya benzeşimin incelenmesi daha farklı araçlar gerektirmektedir. Çünkü her ikisi de algıdan farklı olarak şimdi ve burada olan bir şey üzerine kurgulanmazlar.²⁴²

Anımsamanın ve unutmanın; imgelem, düşlem, hayal gücü veya eş deyişle muhayyile ile ne tür ve ne yoğunlukta bir ilişkisi olduğunu tespit etmek güçtür. Anımsanan veya anımsandığı düşünülen her anı, içerisinde imgelemden de parçalar içerebildiği gibi imgelem dünyasının teşekkülünde de anıların ve belleğin yadsınamaz bir katkısı olduğu bilinmektedir. Bellek ile bu denli kaynaşık durumda olan imgelem, denilebilir ki düşünme eyleminin de yön tayin edicilerindendir. İşte bu durum, bellek ile imgelem ilişkisindeki temel sorunsaldır.

Hemen belirtmek gerekir ki çoğunlukla geleneksel felsefi görüşlerde bellek ve imgelem arasındaki farktan bahsedilirken tam olarak ne tür bir farklılıktan bahsedildiği açık değildir. Bu sebepten bellek ve imgelem arasındaki ilişki hakkında daha net bir kavrayış için üç aşamalı olarak soruşturma yapılabilir. Bu üç aşamadaki temel sorular şöyle sıralanmaktadır: İlk, belirli bir bellek imgesi diğer deyişle bir anı, belirli bir imgeden veya hayalden nasıl ayrılmaktadır? İkinci olarak, zihinsel bir yeti olan bellek imgelemden nasıl ayırt edilebilir? Son olarak, psikolojik bir deneyim olarak bellek, imgelemden nasıl ayrılmaktadır?²⁴³

İlk soru bağlamında cevap üreten görüşler, dışsalcılar (*externalist*) ve içselciler (*internalist*) olarak ikiye ayrılabilir. Dışsalcı görüşe göre, anılar ve imgelem arasındaki fark, içeriklerinin dış kaynaklı olan bir şeye bağlı olup olmaması

²⁴² Tersine Hobbes’a göre bellek ve imge arasında özdeşleşme mevcuttur. Ona göre anı, algının zayıflayıp solarak geçmişe karışması aynı zamanda imgelem ise zayıflayan algıdır. Onun ifadesiyle “tahayyül ve anı aynı şey olup, değişik amaçlarla değişik isimler alırlar” Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 2017, s.25.

²⁴³ Felipe De Brigard, “Memory and Imagination,” *Routledge Handbook of Philosophy of Memory*, Ed. Sven Bernecker, Kourken Michelian, Routledge, 2017, s.127.

durumlarından açığa çıkmaktadır. Örneğin Aristoteles bu konuda belleğin veya imgelemen nesnelere uygun nedensel bağlantı açıklamasını yapmaktadır.²⁴⁴

Daha fazla sayıda düşünürün yakın olduğu içselcilik açısından ise bellek ve imgelem arasındaki fark, yalnız söz konusu yetilerin içeriklerinden yakalanabilmektedir. İçsel farklılık açısından bellek ve imgelem ayrımının temaları kısaca “uzay-zamansallık”, “etkilenim”, “anlaşılabilirlik”, “meta-bilişsellik” ve son olarak “bilişsellik” şeklinde özetlenebilir.²⁴⁵

İkinci soruya gelindiğinde, görüşler bu noktada çeşitlenmektedir. Bir düşünceye göre bellek ve imgelemen tamamen farklı melekeler oldukları öne sürülebilirken başka bir sava göre aslında temelde aynı oldukları düşünülebilir. Diğer taraftan orta yolcu bir sentez iddiaya göre belki de en iyi çözüm, imge ve belleğin aynı ve farklı yönleri olan süreçler olduklarını düşünmektir. Toparlanacak olursa filozofların bellek ve imgelem arasında hiyerarşik bir ilişki, tam bir ayrışma ve tam teşekküllü bir özdeşleşme ya da bu yetilerin aynı ve farklı süreçlere tabi olduklarını ileri sürdükleri özet olarak söylenebilir.²⁴⁶

Son sorunun yanıtı ise anımsama ve imgelem arasındaki fenomenolojik farklılıklar hakkındadır. Bu anlamda ilk iki sorunun yanıtından bağımsızdır. Buna göre filozoflar, uyum, açıklık, canlılık ve aşinalık gibi kıstaslar kullanarak anımsama ve imgelemen fenomenolojisindeki farklılıkları betimlemişlerdir.²⁴⁷

Özetle imgelem ile bellek arasındaki temel sorun iki zihinsel yetinin de şimdi ve burada olmayan şeylerle ilgili olmasından kaynaklı ayrıştırma sorunudur. Bu nedenle imgelem ve bellek ilişkisinde algı yetisini de hesaba katmak

²⁴⁴ Aristoteles’in işaret ettiğine göre belleğin tersine imgelem, genellikle yanlış içerikli olmakla birlikte çoğu zaman olmamış şeylere ilişkindir. Bkz. Aristoteles, **Ruh Üzerine**, Çev. Y. Gurur Sev & Ö.Aygün, Pinhan Yayınları, 2018, 428a12-15. Aristoteles’in içerik temelli ilkesine göre bellek ve imgelem birbirinden ayrı olmak zorundadırlar. Şöyle ki bellekte geçmişte olmuş ve doğru olan imgelemlerde ise geçmişte olmamış ve yanlış olan içeriklerin varlığı söz konusudur.

²⁴⁵Uzay Zamansallık: Aquinas, Etkilenim: Spinoza ve Locke, Anlaşılabilirlik: Leibniz ve Kant, Meta-Bilişsellik: James ve Russell. Felipe De Brigard, **A.g.e.**, s.136.

²⁴⁶Hiyerarşik ilişki: Aristoteles, Tam bir ayrışma: Augustinus ve Aquinas, Tam teşekküllü özdeşleşme: Hobbes, Aynı ve Farklı süreçlere tabi olma: Hume. Felipe De Brigard, **A.g.e.**, s.136.

²⁴⁷ Uyum: Descartes, Açıklık: Hobbes, Canlılık: Hume, Aşinalık: Russel ve James. Felipe De Brigard, **A.g.e.**, s.136.

gerekmektedir. Diğer taraftan şimdi ve burada olmayan şeyleri belirli bir doğruluk kriteri ile ifade etmeye çalışmak konunun epistemolojik sorununu oluşturmaktadır. Bellek sayesinde anımsanan deneyimler içerisinde imgelemin eklentileri olabileceği gibi yalnızca hayali bir zihinsel durum içerisinde de bellekten gelen etkiler mevcuttur. Ayrıca bu iki temel yeti düşünme eyleminin gelişiminde merkezi konumdadır.

2.3.3. Bilinç

Anımsama ve unutmanın birer bilinç durumu olduğundan hareketle imgelemin ardından bellekle ilişkisi incelenmesi lazım gelen bir diğer kavram bilinçtir. Bilinç, felsefi ve bilimsel araştırmaya karşı en büyük direnci gösteren ve açıklanması oldukça güç kavramlardan biridir ve ayrıca bilinç, çağdaş felsefenin sıkça tartışılan konularından biri olmakla beraber bellek ile özel bir ilişkisi olan bir kavramdır.²⁴⁸ Burada bilinçli bellek durumu denirken hayvanların da sahip olduğu varlık bilincinden (*creature consciousness*) ziyade bir durum bilinci şeklindeki (*state consciousness*) zihinsel durum ifade edilmektedir. Bilinçle ilgili temel problemler, bilincin özelliklerinin neler olduğunu tartışan tanımlayıcı sorular, bilincin nasıl var olabildiği ile ilgili açıklayıcı sorular ve son olarak neden bilinçliliğin olduğuna dair işlevsel sorular olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sorulara yanıt arayan bilinç teorileri ise düalist ve fizikalist teoriler olarak metafizik bilinç teorileri ve bunların dışında kalan spesifik bilinç teorileri olarak sıralanmaktadır.²⁴⁹

²⁴⁸ Bilinç ile ilgili en güncel tartışmalar için bkz: Jack Symes (Ed), **Philosophers on Consciousness: Talking About Mind**, Bloomsbury Academic, 2022.

²⁴⁹ Robert Van Gulick, "Consciousness," **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2014, Edward N. Zalta (Ed.), (Çevrimiçi) [Consciousness \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/consciousness/), 03.01.2022., Tanımlayıcı sorular, bilincin ve temel niteliklerinin neler olduğunu bunların nasıl tanımlanabileceğini ve modellenilebileceğine dair sorulardır. Açıklayıcı sorular, bilincin bildiğimiz haliyle nasıl ortaya çıktığını ve gerçekliğin anlaşılmasındaki temel öğelerden biri olup olmadığını eğer bu şekilde değilse bilinçsiz varlıkların veya süreçlerin bilincin oluşumunda etki etmiş olup olmadıklarına dair soruları kapsamaktadır. İşlevsel sorular ise bilincimizin neden var olduğunu ve nasıl bir işlevi olduğunu, var ise nedensel ilişkilere bağlı bir işlev olup olmadığını tartışmaktadır. Ayrıca bilince etki eden şeylerin ve bilincin etki ettiği sistemlerin var olup olmadığını araştırmaktadır.

Bilinç en geniş olarak gerçekliğin yoğun biçimdeki bütünleşik temsili olarak görülebilir. Bilinçli deneyimler insana nesneler dünyasını sunarken bu nesneler, duyuşsal veriler ve belleğin bütünleştirilmesi ile birlikte bilince sunulmaktadır. Bu açıdan bilinçli deneyimler insana yalıtılmış nitelikler olarak değil, sürüp gitmekte olan bağımsız bir dünyadaki nesne ve olayları aktarmaktadırlar. Bu aktarım, deneyimsel organizasyon ve dinamikler ile toplu biçimde nesneler dünyasının anlamlı yapısını oluşturan bağlantılar ve ilişkiler ağıının bütünleştirilmesi ile gerçekleşmektedir.²⁵⁰

David Chalmers'a göre bilinç, oldukça farklı fenomenleri ifade eden müphem bir kavram olup yalnızca tek bir problemi ifade etmemektedir. Buna göre bilimsel olarak açıklanması ve araştırılması görece kolay ve dil ile ifade edilebilen türden durumları tanımlayan "bilincin kolay problemleri" olduğu gibi deneyimin özüne dair olan "bilincin zor problemi" de vardır. Bilincin kolay problemleri: kategorize etme ve ayırım yapma yeteneği, bilişsel sistemin malumatları bütünleştirilmesi, zihinsel durumların aktarılması, sistemin içsel durumlara erişim yetisi, dikkat üzerine yoğunlaşma, davranışın kasıtlı biçimde kontrolü, uyku ve uyanıklıktaki farklılık olarak sayılmaktadır. Bilincin zor problemi ise düşünme ve algılamamanın öznel deneyim yönünün açıklanması ile ilgilidir.²⁵¹

Belleğin sağladığı anımsama deneyimindeki bilinç, öznel bir zihinsel bilinçtir. Diğer deyişle bellek, öznel zihinsel bilinç durumlarının bulunduğu yerdir. Bellekteki deneyimlerin açıklanabilir olmayan yönleri öznel deneyimin baskınlığı oranında zor probleme dönüşmektedir. Bu bakış açısından bakıldığında, belleğin çalışması veya doğru çalışmaması durumları, bilinçle kurulan bağlantısı sayesinde tespit edilebilmekte veya farkına varılmaktadır.

²⁵⁰ Konuyla ilgili Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz: Immanuel **Critique Of Pure Reason**, Çev. Paul Guyer & Allen W.Wood., Cambridge University Press, 1998. Edmund Husserl, **Ideas: General Introduction to Pure Phenomenology**, Routledge, 2003. John Campbell, **Past, Space, and Self**. MIT Press, 1994.

²⁵¹ David Chalmers, "Facing up to the problem of consciousness", **Journal of Consciousness Studies**, 2, 1995, ss.200–219.

Bellek ve bilinç ilişkisinde şu sorular sorulabilir: Geçmişe ait bir deneyimin -bu herhangi bir bilgi, olay veya olgu olabilir- anımsanması zihnin bilinçli bir çalışması mıdır? Anımsanan şeyden dolayı aynı bilincin anımsadığı söylenebilir mi? Bir şeyin bilinçli bir şekilde anımsanması ile onun bir anda zihne gelmesi arasında bir fark var mıdır? Bellek bilinçle çalışmak zorunda mıdır? Bilinçdışı bir biçimde anımsamaktan söz edilebilir mi?

Bu sorulardan yola çıkılarak bellek ve bilinç ilişkisi üzerine birtakım görüşler öne sürülmüştür. Bilinç ile ilgili görüşlerin en başında John Locke, bellek tanımını bellek ve bilinç arasında sıkı bir bağlantı olduğunu varsayarak yapmıştır. Ona göre bellek “daha önce sahip olunan algıların onlara daha önce sahip olunduğuna dair ek bilincin eklenerek canlandırılmasıdır.”²⁵² Buna göre bellek, geçmiş düşünceleri veya ideaları “yeniden” ve “bilinçli” bir biçimde tecrübe etme eylemidir. Burada Locke tarafından kişisel özdeşlik²⁵³ (*personal identity*) için oluşturulan bellek kriteri, şimdiki bilincin zaman içindeki aynılığını ifade etmektedir:

Bilinç her zaman düşünmeyle birlikte bulunduğu ve herkesi kendisinin kendim dediği şey yapan ve böylece kendini bütün başka düşünen şeylerden ayırt etmesini sağlayan şey o olduğu için, kişisel özdeşlik ya da bir ussal varlığın aynılığı da bundan başka bir şey değildir; ve bu bilinç, geriye, geçmişteki herhangi bir düşünceye erişebildiği ölçüde o kişinin özdeşliğine de erişebilir; eski kendi neyse şimdiki de odur, eski eylemi de şimdi o eylem üzerinde düşünen aynı kendilik yapmıştır.²⁵⁴

Çağdaş yaklaşımlara göre Locke’un yaptığı bellek tanımı oldukça kısıtlı bir tariftir. Söz konusu teoride “algıları yeniden canlandırma” kapasitesi tam olarak

²⁵² John Locke, **An Essay Concerning Human Understanding**, University of California Press, 2008, s.150.

²⁵³ Locke, özdeşlik, bilinç ve benlik kavramlarının birbirine bağlandığı bir kavramsal kesit keşfetmiştir. Burada Kartezyen “cogito”da olmayan türde bir benlik söz konusudur. Locke’un keşfettiği bilinç “Batı felsefesinde Leibniz ve Condillac’tan başlayıp Kant ve Hegel yoluyla Bergson ve Husserl’e kadar uzanan bilinç kuramlarının kaynağıdır.” Locke’ta cogito, belleği olan bir kavram olarak ortaya çıkmaz ve düşünme kendi içinde süreye sahip olmamaktadır. Kaynak: Paul Ricoeur, **Hafıza Tarih Unutuş**, Çev. M. Emin Özcan, Metis Yayınları, 2011, s.121.

²⁵⁴ John Locke, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Vehbi Hacıdaroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013, s.233.

açıklanamamakla birlikte bir gizem olarak kalmaktadır. Ayrıca bu amprizmde bilinçdışı duyumun (*sensation*) veya düşüncenin hiçbir rolünün veya böyle bir duyumun kendisinin bulunmasının ihtimali yoktur. Bu da ilk bölümde ortaya konulan psikolojik çalışmalarda varlığı ortaya konan belleğin alışkanlıklar, yetenekler, şartlı öğrenme ve hazırlanma gibi bilinçdışı versiyonlarının devre dışı kalmasına neden olmakta ve kısıtlı bir bellek teorisi ortaya çıkarmaktadır.²⁵⁵ Yirminci yüzyılda, bilinç açısından daha kapsayıcı bir bellek tanımı yapılma gayreti söz konusudur. Bertrand Russell, “Anımsatıcı fenomen” (*Mnemonic Phenomena*) olarak ortaya koyduğu tanımda şimdiki davranışları, organizmanın geçmiş vaka ve olaylarının üzerinden açıklamaya çalışmıştır.²⁵⁶ Buna göre aynı görüşün bilinçli veya bilincinde olunan bellek imgelerini geçmiş duyumların kopyası olarak sınıflandırması, onu geleneğin takipçisi yapmaktadır. Ancak kimi görüşlere göre bu açıklama bilinçli veya bilinçdışı bellek türlerine de uyarlanabilmektedir.²⁵⁷

Bellek bilinçle olduğu kadar bilinçdışı ile de irtibatlandırılmaktadır. Bilinçdışı çoğu zaman çağrışımlarla canlandırılma ihtimali olan bir yapıdır. Bilincin kavramlarla iş görmesinin yanında bilinçdışının çağrışımlarla iş gördüğü söylenebilir. William James’e göre “iyi bir belleğin sırrı anımsamak istediğimiz her olguyla çok çeşitli çağrışımlarda bulunmaktır.”²⁵⁸ Bilinçdışı kavramı da bir şekilde bilinçle ilişkili bir kavram olduğundan bellek süreçleri öyle veya böyle bilinç ile birlikte çalışmaktadır denilebilir.

Özetle bilincin sürekli değişim halindeki yapısı ve devinimi, diğer deyişle “bilinç akışı” geçmiş deneyimlerin içeriğinin tutulduğu bellek ile doğrudan ilişkilidir. Bilincin devingen yapısı ve kendi kendini oluşturan ve organize eden

²⁵⁵ Paula Droege, **Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Ed. Sven Bernecker, Kourken Michelian, Memory and Consciousness, 2017, ss.103-112.

²⁵⁶ Dışarıda yürürken gördüğüm herhangi bir şeyin algısı örneğin bir sincabın görsel imgesi sincaplarla ilgili anımla çarpıştırılır. Burada yaptığım gördüğüm şeyin belirgin özelliklerini soyutlayarak onun ne olduğuna dair belleğimdeki bulunan özelliklerle kıyaslamaktır. Daha detaylı bilgi için bkz. Endel Tulving, Memory and consciousness. **Canadian Psychology/Psychologie Canadienne**, 26(1), 1985, ss. 1-12.

²⁵⁷ Paula Droege, **Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Ed. Sven Bernecker, Kourken Michelian, Memory and Consciousness, s.104.

²⁵⁸ William James, **The Principles of Psychology**, Dover Publications, 1950, s. 653.

(*autopoietic*) bir sistem oluşu, belleği de dinamik kılmaktadır.²⁵⁹ Buradaki temel sorun öznel deneyimin açıklanması ile ilişkilidir. Bilinçli bir zihnin sürekli olarak belleğindeki gözden geçirerek pek çok gündelik eylemi yerine getirmektedir. Aynı zamanda geçmişteki deneyimlerden benliğe ait zihinsel durumların bilinçteki sürekli anlatımı sorunu benlik kavramına getirmektedir.

2.3.4. Benlik

Belleğin açıklanmasında burada ihtiyaç duyulan son kavram benliktir. Benlik kavramının buradaki kullanımı, felsefedeki anlamlarıyla varoluşa “içkin” ve diğer taraftan kolektif oluşu anlamında “aşkın” bir kavramı ifade etmektedir. Bu anlamda psikolojideki “ego” kavramını aşan bir anlama sahip olduğu söylenebilir.

Bellek, benliğin tüm yönleri ile çok yakından ilgili bir kavramdır. Bu yakınlığın en başında benlik bilincinin ve anlatısının inşası ve sürekliliği için belleğin en merkezi dayanak olması gelmektedir. Geçmişteki deneyimin bilinçli şekilde temsil edilmesi, bildirimsel bellek türleri ile mümkün olmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi geçmişin veya geçmişteki deneyimin bilgisine ulaşmada gereken bağlamı veren ise episodik bellektir. Bu bellek türü insanın zaman içinde kendi benliğini takip edebilmesini sağlamaktadır. Başkaca ifade edilirse insan, geçmişteki deneyimleri yaşayan ve onları şimdi anımsayanın aynı ussal bilinç olup olmadığını bu sayede duyumsayabilir.

Bellek, bir taraftan bilinçle iş görmekte bir diğer taraftan da benlik bilincine malzeme taşımakta veya bu malzemelere kaynaklık etmektedir. Bilinç ise dünyayı şimdiki zaman içinde takip ederken episodik bellek de benliği deneyimlenen zaman içinde takip etmektedir.²⁶⁰ Buradaki temel problem, bu tespitin metodolojik olarak ispat edilmesinin güçlüğüdür. Şöyle ki, zaman

²⁵⁹ F. Varela, ve H. Maturana, **Autopoiesis and Cognition** Dordrecht: D. Reidel. 1980, ss.35-38.

²⁶⁰ Paula Droege, **Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Ed. Sven Bernecker, Kourken Michelian, Memory and Consciousness, s.109.

boyunca sürdürülen bir kişisel özdeşlik ve benlik bilincini oluşturan bellek, doğrudan bilgilendirici olmaktan uzaktır. Çünkü tanımı gereği kişinin kendi deneyimlerine özel ve otantiktir. Böyle bir belleğe yani kişinin kendi geçmiş deneyimlerinin belleğine doğrudan dışarıdan ulaşmak mümkün değildir.²⁶¹ “Kendini farklı zaman ve mekânlarda aynı düşünen varlık olarak görebilmek”²⁶² için belleğin “özel erişimine” sahip olmak gereklidir. Bu erişim sayesinde herkes kendisinin kendim dediği şey olmaktadır.

Bellek ve benlik ilişkisindeki temel sorular: bellek zorunlu olarak bir benlik ile ilişkili midir? Kişisel özdeşlik fikri olmadan bir bellek mümkün müdür? Bu sorulara yanıt olarak bellek ile benlik arasında yadsınamaz bir bağ olduğunu öne sürenler mevcuttur. Bu görüşlere döngüsel argüman kullandıkları yönünde itiraz edilmiştir. Diğer taraftan Sven Bernecker gibi bazı düşünürler de belleğin mantıksal olarak kişisel özdeşlik gerektirmediğini fikri üzerinde durmuşlardır.²⁶³

Bellek üzerinden oluşturulan benlik bilinci zamanla bir benlik anlatısına dönüşmektedir. Bu anlatı kişinin episodik belleğinin otobiyografikleştirilmesi olarak da yorumlanabilir. Burada deneyimlerin sahibi zihin, deneyimleri ayrıntılarından soyutlayarak zaman ve mekâna uyumlu ve kronolojik olarak tutarlı bir anlatı oluşturmaktadır. Buna göre “anlatan benlik kendimize kendimiz hakkında anlattığımız hikâyelerden oluşur; otobiyografik bellekteki bilgilerden faydalanır.”²⁶⁴

Özetle bellek ve benlik ilişkisindeki temel sorun, belleğin belli başlı türlerinde içerilen benlik bilincini açıklama sorunu olarak görünmektedir. Bu sorun hem

²⁶¹ Sydney Shoemaker, Persons and Their Pasts. **American Philosophical Quarterly**, 7(4), 1970, ss.269-285.

²⁶² John Locke, **An Essay Concerning Human Understanding**, University of California Press, 2008. İkinci Kitap, Bölüm 27, Kısım. 9.

²⁶³ Sven Bernecker, **Metaphysics of Memory**, Springer Press, 2008.

²⁶⁴ Marc Wittmann, **Felt Time: The Psychology of How We Perceive Time**, The Mit Press, Çev. Eric Butler, 2017, s.77. Ayrıca bkz. Robyn Fivush, The Stories We Tell: How Language Shapes Autobiography, **Applied Cognitive Psychology**, 12, 1998, ss.483-487.

bilincin hem de imgelemin bellekle olan ilişkilerini göz önünde tutmayı gerektirmektedir. Ayrıca geçmiş deneyimlerin benliğe atfedilmesi ile ilgili kriterler de sorunun kapsamına dâhil olmaktadır.

Buraya kadar ikinci bölümde ifade edilenler toparlanırsa sonuç olarak, anımsama ve unutma belleğin birbirini tamamlayıcı iki kategorisi olarak görülebilir. Tarihsel bellek açıklamalarının modern öncesi kaynaklarının sanat (retorik, şiir), teoloji ve felsefe (bilgelik temelli) ilişkiselliğinden doğduğu, modern ve çağdaş açıklama çabalarının ise bilim (teknik) ve felsefe bağlamından türediği düşünülmektedir. Belleğin tarihsel açıklama ve metaforları zihne dair düşüncelerin panoramasını oluşturmaktadır. Buradan hareketle belleğin daha yetkin biçimde ele alınışının veya düzenlenişinin tarihi felsefenin gelişimi ile yakından irtibatlı görülebilir. Bellek açıklanırken hepsi kendi başlarına sorun kümelerine sahip olan Zaman, İmgelem, Bilinç ve Benlik kavramları temel alınmaktadır. Bu kavramlar belleğin felsefe tartışmalarında en çok ilişkilendirildiği kavramlar olup, bellek ve benlik ilişkisine giden yolda açıklayıcı işlev görmektedirler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: FELSEFEDE BELLEK TARTIŞMALARI

“Uzuvlarının bulutuna sarılmış olsa bile şimdi,
Tümüyle unutmamış ki kendini,
Anımsıyor bütünü, tek tek tanımasa bile.
Demek ki doğruları araştıran kişi,
Tarafsız bir yerde; hepsini bilmiyor belki
Ama tümüyle de cahil değil ki,
Bütün kalmış zihinde, anımsıyor şimdi,
Yücelerde gördüğünü yeniden süzüyor içine
Dalıyor düşünceye
Unuttuklarını ekleyebilsin diye anımsadığı
Şeylere”²⁶⁵ Boethius.

Felsefede bellek tartışmaları belleğin açıklayıcı temel kavramları üzerine bina edilmiştir. Söz konusu tartışmalar, farklı dönem filozoflarının değişik problem alanlarından hareketle ortaya çıkmakta ve felsefedeki bellek tartışmaları arasında benzeşim kurmak zorlaşmaktadır. Ancak burada, tezin kapsamı (bellek ve benlik ilişkisi) doğrultusunda felsefedeki bellek tartışmalarından ortak kavram ve sorunların çıkarılması amaçlandığından, belleğin felsefi incelemesinde yararlanılan temel kavramlardan (zaman, bilinç, imgelem, benlik) faydalanmak gerekmektedir. Bu bölümdeki temel soru, bellekle ilişkili bu kavramların hangi sorunlara yol açtığı ve bu sorunların benlik ve bellek ilişkisindeki yerinin ne olduğudur. Genel olarak felsefede bellek tartışmaları, biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşımlarla uyumlu olarak, zihin-beden sorunu, bilgi sorunu ve benlik sorunu gibi sorunların etrafında yürütülmektedir. Bu tartışmalar aynı zamanda belleğin açıklanmasında kullanılan temel kavramlarla da uyumludur. Felsefede bellek tartışmalarının genel kavramsal sorunlarının çerçevesi; zihinde düzen ve konumların bilgisinin anımsanması, bilgi ve inancın gerekçelendirilmesi, istikrarlı ve tutarlı bir anlatı içinde anımsama, bellek ile bilme süreçleri arasındaki ilişki ile benliğin sürekliliği sorunlarıyla ilişkilidir. Felsefede belleğin ilişkili olduğu sorunlar belleğin açıklayıcı temel kavramları

²⁶⁵ Boethius, **Felsefenin Tesellisi**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayıncılık, 2015, s. 243.

ile ilişkisinden doğmaktadır. Örneğin zaman ile benlik ele alındığında benliğin sürekliliği, bilinç ile imgelem ele alındığında ise zihin-beden ve bilgi sorunları ortaya çıkmaktadır.

Takip edilen yol açısından felsefede bellek tartışmaları başlığında, daha önce tematik olarak ele alınmış belleğin açıklayıcı temel kavramları üzerine bina edilen sorunlar ve savlar işlenmektedir. Bu bağlamda, antik ve modern dönemde yapılan bellek açıklamalarından (tasarımlar ve metaforlar) türeyen ve belleği benzer ve farklı biçimlerde işleyen argümanlar ele alınmaktadır. Belleğe dair bu sorunlar, modern öncesi tartışmalar ile modern ve çağdaş tartışmalar başlıkları altında ele alınmakta ve belleğin, benlik ve süreklilik ile ilgili sorunlarına doğru ilerletilmektedir.

3.1. Modern Öncesi Tartışmalar

Modern öncesi tartışmalar başlığındaki tartışmalar ve savlar genel olarak belleğin ne olduğunu açıklamaya çalışmaktadırlar. Bu tartışmalar, belleğin içindeki bilgilerin saklanması, anımsanması ve temsil edilmesi süreçlerini kapsamaktadır. Ayrıca bunlar, diğer zihinsel yetilerle birlikte düşünmenin inşasındaki rolü açısından belleği ele almaktadırlar. Geçmiş zaman deneyiminin içebakış yöntemi ile sorgulanması ile birlikte modern öncesi tartışmalar sonraki tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Bu açıdan modern öncesi tartışmalar, çoğunlukla modern ve çağdaş tartışmalarla benzer konular üzerinden belleğe yaklaşmıştır ancak kullandıkları yöntemler ve vardıkları sonuçlar açısından ayrılmaktadırlar. Bu benzer sorunlar, bilgi sorunu bağlamında bilme, öğrenme ve anımsama sorunlarıdır. Zihne dair metafizik sorular açısından ise düşünmenin neliği, zihin beden ilişkisi ve benlik sorunları olarak sıralanabilir. Modern öncesi tartışmaların kapsamını çok genişletmemek ve bellekle ilişkili sorunlara odaklanmak amacıyla yalnızca yukarıda bahsedilen bağlamlara daha

geniş olarak yer ayırmış filozofların görüşleri incelenmektedir.²⁶⁶ Buna göre bellekteki bilgilerin edinilmesi ve anımsanması sorununda Platon felsefesinin önemli kavramları bellek bağlamında ortaya konulmaktadır. Bunlar anımsama teorisi, öğrenme, ruhun ölümsüzlüğü, doğuştan bilgi, iyi yaşam ve bilgelik kavramlarıdır. Diğer taraftan Aristoteles'in belleği düşünme ve zaman ilişkisi açısından inceleyen metinleri ele alınmaktadır. Burada duyum, imgelem ve düşünme yetisi ve kavramları ifade edilmektedir. Modern öncesi tartışmalarda son olarak Augustinus'un belleğin zihin ile özdeşliğinin tartışılması ve sınırlarının içebakış yöntemi ile aşkın bir amaca yönelik olarak soruşturulması işlenmektedir. Burada akıl ve irade kavramları bellekle birlikte ruhun üç temel yetisi olarak söz konusu edilmiş ve benlik bilinci ile ilgili sorunun erken bir biçimi olarak değerlendirilmektedir.

3.1.1. Bellekteki Bilgileri Anımsama Sorunu

Belleğin en önemli özelliklerinden biri, içerisinde muhafaza edilen ve aktarılan bilgilerin tanımlanmasıdır. Bellekte insan zihninin bilinçli olarak farkında olduğu bilgiler ile olmadıklarının karşılaştırılması; bu bilgilerin sahici dayanaklarının olup olmadığı, tartışma konusu olmuştur. Tartışma birikiminde ilkin konu olan husus, belleğin insan zihnine ve kavrayışına içkin şekilde *a priori* bilgilerle var olup olmadığı tartışmasıdır.²⁶⁷ *A priori* bilgi anlayışı temelde “zihnin doğuştan itibaren bazı temel ilkeler ya da fikirlerle donatılmış

²⁶⁶ Bu filozoflar (Platon, Aristoteles, Augustinus) modern öncesi tartışmaların temel sorunlarını belirlemişler ve felsefenin farklı (metafizik, epistemoloji, etik) alanlarındaki bellek sorunlarının temel eserlerini ortaya koymuşlardır. Filozofların art arda ele alınışında kronolojik kaygı güdülmemiştir. Modern öncesi tartışmaların problematik başlıkları üç filozofun bellek yaklaşımına da uygulanabilir. Kapsamı genişletmemek ve temel sorunlardan uzaklaşmamak adına bu filozofların bellek hakkında yaptığı açıklamalardan etkilenmiş filozoflar (Cicero, Plotinos, Al Kindi, Al-Razi, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd, Albertus Magnus, Thomas Aquinas) kapsam dışı bırakılmıştır. Burada temel amaç bellek sorunlarının başka filozoflarda birbirini tekrar eden görünümünden ziyade sorunun kendisinin düşünce tarihindeki genel evrimidir. İslam felsefesinde bellek anlayışları için bkz. Alfred Ivry., "Arabic and Islamic Psychology and Philosophy of Mind", **The Stanford Encyclopedia of Philosophy** (Summer 2012 Edition), Edward N. Zalta (ed.). [Arabic and Islamic Psychology and Philosophy of Mind \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](#)

²⁶⁷ *A priori* ve *A posteriori* karşılaştırması için bkz: Colin McGinn "'A Priori' and 'A Posteriori' Knowledge." **Proceedings of the Aristotelian Society**, 76, 1975, ss.195–208.

olduğu anlayışıdır.”²⁶⁸ Doğuştan fikirler duyulardan bağımsız inşa edilen akılcı metafiziksel dizgelerin de temelidir.²⁶⁹ Söz konusu dizgelerin başında Platon’un felsefesi gelmektedir. Platon’un metafiziksel dizgesi birçok yönden revize edilerek Augustinus’ta, Descartes’ta ve Kant’ta yeni görünümle ortaya çıkmıştır.²⁷⁰

Belleği salt bir yeti veya poetik bir aktarım aracı²⁷¹ olmaktan ziyade ilk kez felsefi kılıkta, kavramsal olarak kullanan ve belleğin aşkın yönü ile ilgili savları ortaya atan Platon olmuştur.²⁷² Bellek ya da anı (*mnēmē*) sözcüğü biliniyor olsa da anımsama’nın (*anamnēsis*) sistematik kullanımı, bellekteki bilgilerin anımsanması sorununa dâhildir.²⁷³ Sistematik kullanımdan doğan önerme, gerçek bilginin *a priori* bilgi olduğunu iddia eden bilgi anlayışıdır. Platon bilimizde bu dünyadaki hayattan daha önce kazanılmış olması muhtemel veya zorunlu düşüncelerin koşullarını araştırmaktadır. Bu görüşleri *anamnēsis* (anımsama) teorisi olarak isimlendirilmekte ve onun idealar teorisi ile birlikte değerlendirilmektedir.²⁷⁴

Modern öncesinde bilgi ve bellek hakkındaki en başat tartışmaların süzulebileceği diyaloglar, *Menon*, *Phaidon*, *Phaidros*, *Thaeitetos* ve *Philebos*

²⁶⁸ John Cottingham, **Akılcılık**, Çev. Bülent Gözkan, Dergâh Yayınları, 2018, s.85.

²⁶⁹ Doğuştancılıkla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: **Innate Ideas**. Ed. Stephen P. Stich, University of California Press, 1975.

²⁷⁰ Özellikle Kant’ın *a priori* bilgi sorununa dair yaklaşımında ayrıntılı bilgi için bkz: Dufrenne, Mikel **The Notion of the a Priori**. [Evanston, Ill.] Northwestern University Press, 1966.

²⁷¹ Bu konuda şiir geleneği ve felsefe arasındaki kopuş için ayrıntılı bilgi için bkz. Alfred E. Havelock, **Platon: Filozof Şaire Karşı**, Çev. Adem Beyaz, Pinhan Yayıncılık, 2015.

²⁷² Dmitri Nikulin (Ed.), **Memory A History**, Oxford University Press, 2015, s.44.

²⁷³ Her ne kadar ünlü hatip Lysias, bu sözcüğü yine aynı zamanlarda bir cenaze töreninde kullanmışsa da terimin Yunan dilindeki ilk kavramsal içerikli kullanımı Platon’a ait gibi görünmektedir. Lysias, Kurban verilenlerin anısı anlamında bir ifade kullanır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Lysias. **Epitaphios**. Ed. F. J. Snell, Clarendon Press, 1887, s.55.

²⁷⁴ Platon’un bellek ve anımsama konularını ele alan tüm önemli diyalogları orta ve geç dönem eserleridir. Bunlar onun düşüncelerini olgunlaştırdığı bir döneme aittir denilebilir. Bunun dışında dikkat çeken bir başka önemli konu, her ne kadar Sokrates’in diyaloglardaki görünme sıklığı daha geç döneme ait diyaloglarda giderek azalmışsa da konu ne zaman bellek ve anımsamaya gelse Sokrates’in de sahnedeki yerini tekrar almasıdır. Bu da bu diyaloglarda bellek konusunun ele alınış biçiminin, sorgulama (*elenchus*) yoluyla bir şey hakkındaki gerçeği elde etmek olan Sokratik yöntemle sıkı sıkıya ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Bkz.: Dmitri Nikulin, **Memory A History**, Oxford University Press, 2015, s.45.

diyaloglarıdır. Bu metinlerdeki anımsama teorisi ve ruhun ölümsüzlüğü gibi görüşler, bellek ile ilişkilendirilebilecek çeşitli felsefe sorunlarının kökünü oluşturmaktadır. Diyalogların genel olarak işlediği tema, bilgelik üzerine yapılan araştırmalardır. Buna göre bilgelik (*sophia*) ile bellek (*mnēmē*) arasında sağlam bir bağ olduğu farz edilerek dönemin eğitiminin (*paidea*) temel araştırma yöntemlerinden biri olan ruhsal egzersizler (*melete*) bilgelik araştırmasına temel alınmıştır. Anımsama teorisinde, öğrenme (*mathesis*) denilen şeyin anımsama (*anamnesis*) olduğu savı bu temel üzerine inşa edilmektedir. Böylelikle bellek bağlamındaki temel sorunsalın bilgelik yolunda öğrenilecek şeyin neliği olduğu görülmektedir. Buna göre öğrenilen şeyleri bellekte tutmaya çalışmak veya onları unutmamaya çalışmak, bellek ile ilişkilendirilen ruhsal egzersizlerin esas kaynağıdır.²⁷⁵

Bilgilerin anımsanması sorunu hakkında öncelikle ele alınacak olan diyalog *Menon* diyalogudur.²⁷⁶ Diyalog, Platon'un en önemli görüşlerinden bazılarını ilk kez öne sürdüğü ve anımsamanın ilk defa sistematik biçimde kullanımını içeren eseridir. Bu görüşler; ruhun ölümsüzlüğü, ideaların varlığı ve ideaların yalnızca akılla anlaşılabilir varlıklar olmaları ve bilginin veya öğrenmenin ruhta saklı bulunan şeylerin anımsanması anlamına gelmesi, yani *anamnēsis* teorisidir.²⁷⁷

Menon'da ruhun ölümsüzlüğü ve ideaların varlığı ile ilgili savlar anımsama teması etrafında işlenmektedir. Ayrıca ruhta bulunan şeylerin ne oldukları sıralanmaktadır. Ruhta bulunan şeyler, “ölçülülük, adalet, cesaret, kolay öğrenme, bellek ve iyi huyluluk ve bunlara benzer şeylerdir.”²⁷⁸

²⁷⁵ Phrontis: endişe, Melete: Egzersiz (Ruhsal egzersizler ve bellek egzersizleri için kullanılıyor). *Peri Mnemes*'in yazarı Pseudo-Longinus unutma korkusunun en önemli anımsama kaynağı olduğunu söylemektedir. Bkz. Luca Castagnoli, & Paola Ceccarelli (Ed). **Greek Memories: Theories and Practices**. Cambridge University Press, 2019, s.360.

²⁷⁶ Diyalogun ayrıntılı ve açıklamalı okuması için bkz: Dominic Scott, **Plato's Meno**. Cambridge University Press, 2006.

²⁷⁷ Platon'un felsefesi için böylesine başat olan savların öne sürüldüğü bu diyalogda, anımsamanın belirleyici konumda oluşu, onun felsefesinde belleğin ne kadar kritik bir yerde durduğuna dair ipucu vermektedir.

²⁷⁸ Platon, **Menon**, Çev. Özlem Bayoğlu, Pinhan Yayıncılık, 2018, 88b.

Menon'da anımsama ile ilişkili bölüm, Menon'un Sokrates'i adeta bir torpil balığı gibi kendisinin ve herkesin aklını karıştırmakla itham ettiği kısımdan sonra başlamaktadır. Bir kişinin aradığı şeye dair bilgisinin olmaması çelişkisinin tartışılmasından²⁷⁹ sonra bu açmaza²⁸⁰ karşı bir sav geliştirilmektedir. Söz konusu sav için bir ön kabule ihtiyaç vardır ve bu da, ruhun önceki yaşamları olduğu düşüncesidir. Bu düşünce diyalogda şairlerin (Pindaros) bahsettiği ruhun hem ölümsüz olduğu hem de birçok kereler yeniden doğarak böylelikle yaşama dair bilgileri doğmadan önce edindiğini anlatan mitosa atıfla işlenmektedir.²⁸¹ Ruhun her şeyi doğmadan öğrendiği kabul edildikten sonra, dünyada öğrenilen her şeyin anımsama olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre ruhun,

Erdemi ve buna benzer şeyleri [...], hatırlaması şaşılacak bir şey değildir. Çünkü doğanın bütün her şeyle bağlantılı olmasından dolayı ayrıca ruhun da her şeyi öğrenmiş olmasıyla tümünü hatırlamada bulmasına, ki insanlar buna öğrenme derler, eğer cesur ve aramaktan korkmayan biriye hiçbir şey engel değildir. Nitekim aramak ve öğrenmek bütünü hatırlamadır.²⁸²

Alıntıda genellikle önemi üzerinde durulması gereken ifade, “bütünü hatırlamaktır”. Önceki cümlede “doğanın bütün her şeyle bağlantılı (*suggenous*)” olması ile öğrenmenin bu “bütün” ile ilişki kurma ve ona yönelme ile mümkün olabileceği anlamı çıkmaktadır. Eğer her şey birbiriyle bağlantılı ise daha önceden her şeyi “ölümsüz ruhu” sayesinde görmüş olan insan, herhangi bir şeyin özünü anımsarsa geri kalanları da anımsayabilecektir. Burada kast edilen öğrenme, bütüne dair, başka bir ifadeyle şeylerin özüne dair bir öğrenmedir.²⁸³

²⁷⁹ Platon, *A.g.e.*, 80d.

²⁸⁰ Epistemolojik Paradokslar başlığını taşıyan sorunlar içinde “Menon Açmazı” şeklinde geçmektedir. bkz. Roy Sorensen, "Epistemic Paradoxes", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2022, Edward N. Zalta (ed.). [Epistemic Paradoxes \(Stanford Encyclopedia of Philosophy/Spring 2022 Edition\)](#)

²⁸¹ Platon, *A.g.e.*, 81b-81c.

²⁸² Platon, *A.g.e.*, 81d.

²⁸³ Bu diyaloglarda bütüne dair geliştirilen bu tasarımlar, düşünmenin ve felsefe yapmanın ne demek olduğuna ilişkindir. Bu tasarımların pınarı olarak düşünülen bellek, felsefi düşünme ve felsefi bilginin merkezinde yer almaktadır.

Menon diyalogundan sonra, bellek sorunlarına dair bir diğer Platon diyalogu ise *Phaidon*'dur. Bu diyalogda, ruhun ölümsüzlüğü ve öğrenmenin anımsama olduğu tezleri daha da derinleşmektedir.²⁸⁴ Diyalogun taraflarından olan Kebes, bu savları şöyle özetlemektedir:

Ayrıca sürekli ileri sürdüğün gibi öğrenmemiz anımsamadan başka bir şey değilse, şimdi anımsadıklarımızı daha önceki bir zamanda öğrenmiş olmamız da bir zorunluluktur Sokrates. Ama ruhumuz şu insani biçime girmeden önce herhangi bir yerde var olmasaydı, bu durum da olanaksız olurdu. Buradan da ruhun ölümsüz olduğu sonucu çıkar.²⁸⁵

Anımsanılacak şey, önceki bir zamanda öğrenilmiş olmalıdır. Bir kişi herhangi bir şeyi duyu organları aracılığıyla algıladığında sadece o şeyle ilgili bilgilenmekle sınırlı kalmaz ve onun özüne dair bir şeyler de düşünürse, ruhunda mevcut olan bilgileri anımsamaya başlar.²⁸⁶

Bu noktada, eşitliğin doğmadan önce zihnimizde mevcut olması, öğrenmenin anımsama olduğu savına dönüşmektedir.²⁸⁷ Diyalogda öğrenmenin anımsama olduğu savıyla ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili kanıt getirilmektedir. *Phaidon*'da ifade edildiği şekliyle, bir şey görülerek veya işitilerek algılandığında onunla ilişkili olan başka bir şey de zihinde canlandırılabilir. Bu şeyler, şeylerin öz niteliklerine dair olan yani iyinin, güzelin veya eşitlik fikrinin kendisi gibi şeylerdir.²⁸⁸

Zihinde şeylerin özlerine dair bilgiler doğuştan getirilmekte ve sonradan görülen ve öğrenilen şeylerle anımsanmaktadır. Bu sav ile hem ruhun

²⁸⁴ David Sedley & Alex Long (Ed.) **Plato: Meno and Phaedo**, Cambridge University Press, 2010.

²⁸⁵ Platon, **Phaidon**, Çev. Nazile Kalaycı, Kabalcı Yayınları, 2012, 72e.

²⁸⁶ Diyalogun devamında bu konu, yani şeylerin özünü düşünme, eşitlik ile ilgili bir örnek vererek detaylandırılmaktadır. "[...] Görmeye, duymaya ya da başka bir duyuyu kullanmaya başlamadan önce eşitin kendisinin ne olduğuna ilişkin bilgiyi bir yerden edinmiş olmamız gerekir." Kaynak: Platon, **A.g.e.**, 75b.

²⁸⁷ "Doğmadan önce edindiklerimizi doğarken yitiriyor ve sonra duyularımızı kullanarak o aynı şeyler hakkında bir zamanlar sahip olduğumuz bilgileri yeniden ediniyorsak, öğrenme dediğimiz şey de bize ait olan bilgiyi yeniden ele geçirmek olur, değil mi? Buna anımsama dersek doğru olmaz mı?" Bkz.: Platon, **A.g.e.**, 75e.

²⁸⁸ "Eşit olan şeylerle eşitin kendisi aynı değildir. [...] Ne var ki eşitin kendisini, ondan farklı olan bu eşit şeylerden yola çıkarak kavramaz mısın, onun bilgisine de böyle ulaşmaz mısın?" Bkz.: Platon, **A.g.e.**, 74c.

ölümsüzlüğü hem de ruhun akıl sahibi olduğu ifade edilmektedir. Ruhun bu niteliklerine ancak belirli bir yetkinliğe ulaşmış kişiler ulaşabilir. Antik Yunan’da belleğin köklü bir gelenekten geldiği ve bellek yetisine bir kutsallık atfedildiği ifade edilmişti. Diyalogda yetkin olanın belleği şu şekilde tarif edilmektedir: “Unutmuş olanlar için anımsama bir erdemdir; ama yetkin olanlar hiçbir zaman gerçeğin görüntüsünü yitirmezler ve onu anımsamaya gereksinimleri yoktur.”²⁸⁹

Platon, retorik ve aşk üzerine konuları ele aldığı ve ayrıca ruh üzerine düşüncelerini derinleştirdiği *Phaidros*²⁹⁰ diyalogunda da bellek üzerine açıklamalar yapmaktadır.²⁹¹ Diyalogda içinde aşkın da olduğu dört çeşit çılgınlığın (*manike*) varlığından bahsedilmektedir. Diğer üç çılgınlık tanrısal çılgınlık, Musaların ilham ettiği çılgınlık son olarak kehanet ve arınma yoluyla gelen çılgınlıktır.²⁹² Diyalogun ana hattını oluşturan ve dördüncü tür çılgınlık olan aşk şöyle tarif edilmektedir: “Bu çılgınlığa kapılan, yeryüzündeki güzelliği görünce hakiki güzelliği anımsar, kanatlara sahip olur ve kanatlarını açarak

²⁸⁹ Platon, **A.g.e.**, 249c-d.

²⁹⁰ Diyalog, âşık olmanın iyi mi yoksa kötü mü olduğu üzerine bir tartışma ile başlamaktadır. Phaidros, yanında getirdiği hatip Lysias’a ait olan, aşkın ona tutulanlar için iyi bir şey olmadığını savunan söylevini okur. Sokrates de bu iddiaları önce kabul eder görünür ve daha sonra Phaidros’la birlikte şehirden uzaklaşarak gelmiş olduğu yerden ayrılmak ve tekrar agoraya dönmek ister. Fakat söylevin içeriğinin kutsal şeylere saygısızlık olduğunu düşünüp tanrısal bir işaretle (*daimon*) uyarıldığını söyleyip dönmekten vazgeçip tartışmaya başlar. Phaidros’un okuduğu ve Sokrates’in içinde kutsal şeylere saygısızlık olduğunu düşündüğü söylevin ana tezi, kişinin kendisine âşık olana değil de âşık olmayana kendisini teslim etmesi gerektiği düşüncesidir.

²⁹¹ Ayrıca diğer pek çok diyalogda olduğu gibi bu diyalogda da karşılaşılan, Sokrates’in tanrısal bir işaretle uyarılması durumu, bir çeşit Sokratik anımsama ritüelini göstermektedir.

²⁹² Dört tür çılgınlığın ilk üçü, Delphoi’li kâhinin kehaneti, kötü şeylerin şifası, Musa’ların ilham ettiği müzik ve Eros’un içinde ölçü barındıran tanrısal deliliği. Bu çılgınlık biçimleri, onlardan bilgi elde edebilmek için özel olarak yetiştirilmiş rahibeler ve kâhinler gibi kimseler tarafından kullanıldıklarından, sanılanın aksine faydalı da olabilmektedirler. Örneğin Apollon’un kehanetlerini bildiren Sbylla rahibeleri tanrısal çılgınlık yoluyla bunu gerçekleştirirler. Kâhinler ise özel çılgınlık ritüelleri ile kehanette bulunurlar. Oiesis ve Nous sözcüklerinden türetilen Oinoistike, işaretlerin okunması yoluyla gelecekte haber vermek anlamına gelmektedir. Söz konusu işaretler, hava durumu, kuşların uçuşu veya hayvanların durumu gibi şeylerdir. Üçüncü olarak, Musaların ilham ettiği çılgınlık özellikle şairler için olmazsa olmaz bir araçtır. Daha önce de değinildiği üzere bir şairin sadece kendisine ve düşüncelerine dayanarak iyi şair olamayacağı kabul edilir.

uçmak ister. Ama kuşlar gibi yukarıya bakarak aşağı unuttuğundan bunu başaramaz ve çılgın addedilmesine fırsat tanır.”²⁹³

Diyalogda yapılan aşk tarifi üzerinden gerçek güzelliğin anımsanması, ruhun ölümsüzlüğü argümanına dayanak noktası olmakta ve unutkanlık ruhun kötülüğü ilişkilendirilmektedir.²⁹⁴ Diyalogun bir yerinde “Gerçeği hiç görmeyen bir ruh insan bedenine geçemez”²⁹⁵ ifadesiyle, insan bedenindeki ruhun hakikati en az bir kere görmüş olduğu ve isterse tekrar anımsayabileceği belirtilmek istenmektedir. Bu noktadan sonra ruhun anımsaması ile ilgili tespit daha da ileri götürülmektedir:²⁹⁶

Daha önceki diyaloglarda da işlenen gerçek varlıkları(*ousia*) anımsama teması *Phaidros* diyalogunda da anımsamadan anlaşılan şeydir. Ancak Platon’a göre her ruh için iyi bir şekilde anımsama her zaman mümkün değildir. Buradaki anımsama, güzelliğin aynı zamanda kutsal gerçekler (*ousia*) ile eşdeğer bir şey [Bilgi] olması ile ilgilidir.

Diyalogun başından itibaren retorik sanatı da araştırılmaktadır. Üstün bir belagat yetisine sahip olan kişi odur ki tıpkı hekimlerin bedenın doğasını

²⁹³ Platon, **Phaidros**, Çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 249e.

²⁹⁴ Bunun öncesinde ruhun biçimi üzerine bir benzetme yapılmaktadır. Buna göre ruh, çift kanatlı atların ve sürücünün birleşik gücüne benzer. Burada ruh, iyi at, kötü at ve arabacıdan oluşan üçlü bir yapıya benzetilmektedir. Ruhun iyi olan kanadı, tanrısal erdemlerle beslenip uçmaya çalışmakta ve hakikate ilişkin bilgiyi görmeye çabalamaktadır. Diğer kanadı ise erdemlerin tam zıddı bir hal içinde düzensizlik ve kötücül duygularla doludur. Buna göre bir ruh, tanrıyı izleyecek gücü kendinde bulamadıysa unutkanlık ve kötülükle dolarak ağırlaşır ve nihayet düşer.

²⁹⁵ Platon, **A.g.e.**, 249c.

²⁹⁶ “İnsan kavram (*eidos*) olarak ifade edileni anlamalıdır, yani [duygular yoluyla] elde ettiği çok sayıda algıyı akıl yürütme yoluyla bire indirgemelidir. Bu da tanrıyla birlikte yürüyen ruhumuzun şimdi varlık dediğimiz şeylere yukarıdan bakıp gerçek anlamda var olana yükselerek gördüklerini tekrar hatırlamasıdır. Bu yüzden sadece filozofun düşüncesi [*Dianoia*] kanatla donatılmayı hak eder, çünkü her zaman elinden geldiğince anımsama yoluyla tanrıyı tanrı yapan şeylerin yakınındadır.” Bkz.: Platon, **A.g.e.**, 249d.

parçalara ayırması gibi ruhun veya zihnin doğasını parçalarına ayırarak iş görmektedir.²⁹⁷ Bu eylem ruhun hakiki bilgisinin anımsamasına dayanmaktadır. Diyalogunun ilerleyen kısımlarında, retorik üzerine olan tartışma, yazı ve harflerin bulunuşuna gelmektedir. Platon’a göre eğer bir kişi bir şeyler yazıyorsa, yazdıkları hakkında hakikatleri bilmesi gerekmektedir. Bu tespitin ardından yazı konusu hakkındaki mitos işlenmektedir.²⁹⁸ Burada ele alınan sorun, söz ve yazı arasındaki farkın anımsanması gereken şeylere yönelik bellek gücüne olan etkisidir.²⁹⁹

Dipnottaki alıntıda sözü edilen belleğin ilacından anlaşılan, anımsanması gereken şeyleri yani erdemleri, bilgeliği, iyiyi ve güzeli, akla dayalı iç çabayla bulmak ve onu kendi malın kılmaktır. Platon’a göre bir bellek yardımcısı olan yazı ile bilgelik arasındaki ilişki şöyle özetlenebilir: Yazı ancak konu ile ilgili gerçek bilgisi olan için faydalıdır. Kişinin konu üzerine derinlemesine düşünmüş ve tanımlama yapmış daha sonra konunun türlerini parçalara ayırarak sınıflamış olması gerekmektedir. Yazı böyle bir kimseye daha sonra sadece anımsatıcı olarak yardımcı olabilir. Ancak konuyu ilk baştan ele alan birisi için yazı, ilaç olmak bir tarafa bir zehir olarak dahi değerlendirilebilir. Sokrates’in ifade ettiğine göre “harflerden belirgin ve kesin bir şey elde edebileceğini

²⁹⁷ Platon, **A.g.e.**, 270b. Burada retorik, kişisel ya da politik çıkarlar için kullanılacak bir ikna yöntemi anlamında bir araç değil, hakikati dile getirme ve dinleyenleri bu hakikate ikna etme sanatı olarak ortaya konmaktadır.

²⁹⁸ Platon’un bazı diyaloglarında fazlaca mitos kullanılmış olmasının sebebi, mitosların mantıksal açıdan kesinlik taşımaları da mantıksal ve matematiksel açıklamalardan çok daha iyi bir şekilde sorunu anlaşılır kılabilmek güçlerinin olmasıdır

²⁹⁹ Diyalogda geçen bir mitosa göre, Mısır tanrısı Theuth sayıların, matematiğin, geometri ve astronominin, ayrıca harflerin mucidi olarak kabul edilmektedir. Tanrı Theuth bir gün kral Thamus’a gider ve bütün bu sanatların ne işe yaradığını açıklar. Sıra harflere geldiğinde şöyle der Theuth: “Kralım, bu bilgi Mısırlıları daha bilge ve belleklerini daha güçlü kılacaktır, çünkü bilgeliğin ve belleğin ilacı(*pharmakhon*) budur.” Kral ise şöyle cevap verir: “Artık belleklerini geliştirme ihtiyacı duymadıklarından yazıyı kullanan insanların ruhlarına unutkanlık çökecek. Yazıya güvenecekleri için hatırlamaları gereken şeyleri kendi iç olanaklarıyla değil, yararlanacakları birtakım yabancı işaretler sayesinde hatırlayacaklar. Dolayısıyla sen belleğin değil hatırlamanın (*hupomneseos*) ilacını bulmuşsun. Bu yolla öğrencilerine gerçek bilgeliği değil onun görüntüsünü sunuyorsun. Öğrencilerin birçok şey okuyarak gerçek bir eğitim almadan çok şey bildiklerini sanacaklar. Oysa gerçek bilge olmadan kendilerini bilge sanacakları için çoğu konuda cahil ve katlanılması zor insanlara dönüşecekler.” Bkz.: Platon, **A.g.e.**, 275a-b.

düşünen biri bayağı saftır.”³⁰⁰ Platon, yazmanın kendisine karşı olmaktan daha çok onun ürünlerinde yani kitaplarda insanın anımsama gücüne karşı tehdit olabilecek bir yön olduğuna işaret etmektedir.³⁰¹ Platon’un bilgi edinmenin özünde ruhsal bir işlem olduğunu belirtmesi ve anımsama hakkındaki yorumlarına kendi retorik anlayışını eklemesi, Sofistlerden amaç bakımından ayrıldığını gösterme çabasıdır.

Diyalogun sonunda Sokrates, Phaidros ile yürüyerek şehirden uzaklaşıp³⁰² geldikleri yerin tanrılarına “dışında sahip olduğum her şeyin içimdeki güzellikle uyum içinde olmasını sağlayın” diye dilekte bulunur.³⁰³ Bu dilek, yazının görünüşte aktardığı bilgilerin ruhta da gerçekten yer etmiş olmasını istemekle eşdeğerdir.³⁰⁴

Thaetetos diyalogu ise bellek, öğrenme ve bilgi arasındaki ilişki biçimlerinin ayrıntılı şekilde işlendiği diyalogdur.³⁰⁵ Diyalogda *Phaidon*’daki açıklamadan öteye gidilerek, öğrenmenin ne olduğu, nasıl işlediği ile anımsama bağlantısı işlenmektedir. Anımsama ve bilgi ilişkisinin kurulması ve zihnin düzenini belleğin durumu ile ilişkilendirmek için düşünmenin anlamına bakılmalıdır. Platon’a göre düşünme eylemi, ruhun kendi kendisiyle konuşmasını ifade

³⁰⁰ Platon, **A.g.e.**, 257d.

³⁰¹ Aynı şekilde Sokrates’in başka bir öğrencisi olan Antishenes de yazılı şeylerin öncelikle ruhlara yazılmış olması gerektiğini aksi takdirde bir değerinin olmayacağını düşünmüştür: “Notlarını yitirdiği için hayıflanan bir dostuna, ‘onları kâğıtlara değil, ruhuna yazmalıydın’ dedi.” Diogenes Laertius, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, Çev. C. Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, 2019, s.253.

³⁰² Sokrates’in diğer diyaloglarının mekânlarından farklı olarak ilk defa bu diyalogda yürüyerek agoranın ve şehrin dışında bir yere gelerek tartışması, doğa ve insan ikiliği açısından oldukça sembolik bir anlatımdır denilebilir.

³⁰³ Platon, **A.g.e.**, 279b-c. Sokrates sözünün devamında diyalog boyunca çılgınlıkları överken onlardan daha alt bir seviyeye yerleştirdiği sağduyunun da (*sophrosune*) hakkını vermiş olmaktadır: “Servetim öyle çok olsun ki sağduyulu insanlardan başkası ne taşıyabilsin ne de yanında götürebilsin.” Ayrıca bu söz ile Sokrates, diyalogun başında Phaidros’a henüz iddiasının geçersiz olduğunu belirtmezden önce söylediği, elinde tuttuğu taşa yazılmış söylevle onu aç hayvanları istediği yere götürenler gibi sürükleyebileceği sözüne gönderme yaparak diyalogun başında yapmış olduğu ironiyi belirgin kılmıştır.

³⁰⁴ Platon, **A.g.e.**, 230e.

³⁰⁵ F. M. Cornford, **Plato’s Theory of Knowledge: The Theaetetus and the Sophist of Plato**. Routledge & Kegan Paul, 1935.

etmektedir. Konuşmanın sonunda karara vardığında sahip olunan ise sanıdır (*doksa*). Platon bu diyalogda sanıya sahip olmayı “konuşmak”, sanının kendisini ise “içten yapılan konuşma” olarak adlandırmaktadır.³⁰⁶ Ona göre bir şeyi bilmenin veya bilmemenin ne olduğuna ancak doğru ve yanlış sanıların analizi yapılarak ulaşılabilir.

Bu noktada *Menon* diyalogunda da bulunan aynı soru gündeme gelmektedir: “Bir kimse, evvelinde bilmediği bir şeyi sonradan öğrenebilir mi?”³⁰⁷ Daha önce ruhun ölümsüzlüğü savı ile karşılanan bu soru, bu diyalogda yine ruhun ölümsüzlüğüne bağlansa da daha ayrıntılı bir tasarım ile cevaplanmaktadır. Bellek metaforlarının en bilinenlerinden, belleğin ruhtaki balmumunun durumuna göre anımsama ve unutmayı gerçekleştirmesi benzetmesi burada ortaya koyulmaktadır³⁰⁸

Anımsanabilen tüm bilgiler ruhun balmumuna damgalanmışsa, yanlış sanı nasıl mümkün olabilir?³⁰⁹ Buna göre yanlış sanı, sanıların yer değiştirmesiyle ortaya çıkmaktadır. Burada algılarla düşüncelerin yanlış şekilde bir araya gelişinden kaynaklanan bir sorun oluşmaktadır.³¹⁰ Bu noktada yanlış sanı olabilecek ve olamayacak tüm olasılıkları sıralanmaktadır. Doğru sanı, algılanan şeyin algısının zihindeki damgasıyla doğru biçimde eşleşmesidir. Gördüğü şeylerin damgasını koruyamayıp onu algıyla örtüştüremeyen biri, hedefi bulamayan kötü bir okçuya benzetilmektedir.³¹¹ Diyalogun devamında doğru sanıya sahip olmanın ve bunları unutmamanın nasıl gerçekleştiği açıklanırken birinin

³⁰⁶ Platon, *Thaetetos*, Çev. B. Akar, Bilgesu Yayıncılık, 2016, 190a.

³⁰⁷ Platon, *A.g.e.*, 191.c.

³⁰⁸ “Ruhumuzda bir balmumu yumrusu olduğunu düşün. Kiminde büyük olsun bu, kiminde küçük; kiminin balmumu arı olsun, kimininki kirli ve sert. Kimi başkalarındaysa daha yumuşak ve tam kıvamında olsun [...] Diyelim ki bu bize Mousa’ların annesi Mnemosyne’nin bir armağanıdır. Gördüğümüz, işittiğimiz veya düşündüğümüz her şeyi sonradan anımsamak istiyorsak, onu algıların ve düşüncelerin altında tutarak, tıpkı mühür yüzükleriyle bıraktığımız izler gibi, üzerine damgasını basıyoruz. Oraya damgaladığımız şeyi üzerinde görüntüsü kaldığı sürece anımsıyor ve biliyoruz. Silinenleri ya da damgası basılmayanları ise unutuyor veya hiç bilmiyoruz.” Platon, *A.g.e.*, 191c-e.

³⁰⁹ Platon, *A.g.e.*, 195d.

³¹⁰ Platon, *A.g.e.*, 195d.

³¹¹ Platon, *A.g.e.*, 194a.

ruhundaki balmumu gerekli özelliklere sahipse (yeterince kalın, büyük, pürüzsüz ve kolay yoğrulabilir) “algılar üzerinden gelip de ‘yüreğindeki’[...] bırakılan izler de berrak, yeterli derinlikte ve aynı zamanda uzun süreli olur; böyle kimseler evvela kavrayışı keskin, ikinci olaraksa bellekleri güçlüdür.”³¹² Burada kavrayışın ve belleğin güçlü olması için kişinin ruhundaki balmumunun tam kıvamında olması gerektiği ve onun üzerinde bilgilerin işlenerek kişinin bir bilgeye dönüşmesi süreci ifade edilmektedir. Birinin bilge olmasının anlamı, zihinsel olarak yeterli olması ve kendi ruhu veya zihni üzerinde rutin pratiklerle kendi kendini eğitmesi anlamına gelmektedir.³¹³ Yani Platon’a göre bellek olmadan tek başına kavrayış hiçbir anlam ifade etmemektedir. Ona göre belleği, kavrayışını desteklemeyen kişi “varolanlar konusunda yanılgıya düşen” bilgisiz bir kimsedir. Buna göre zihninin düzeni ve belleğinin organizasyonu bir kişinin kavrayışına, öğrenmesine ve doğru anımsamasına imkân vermektedir.³¹⁴

Bu diyalogda bir benzetme daha yapılmaktadır. Bilgiler kuşlara, edinilmiş olan bilgiler ise kafeste tutulan kuşlara benzetilmektedir. Fakat burada incelikli bir şekilde, kuşları elde tutma ile onlara sahip olma arasında bir ayrım yapılarak onları ikinci kez avlamak gerektiği belirtilir. Bu benzetme, bilgiye gerçekten ulaşma anlamını taşımakta ve ruhun hakiki şeyleri anımsaması fikrine bir gönderme yapmaktadır. Bilgiyi elde tutmakla ona gerçek anlamda sahip olmanın farkı açıklanmaktadır.³¹⁵

³¹² Platon, **A.g.e.**, 194d. Açıklama şu şekilde devam etmektedir: “Daha da önemlisi, algıların izlerini birbiriyle karıştırmaz ve böylece doğru sanılar edinirler. Bu izler saf ve yerleri de geniş olduğundan, bunların her birini, adına varolanlar dediğimiz şu mühürlerle çarçabuk uydururlar ve böylece onlara bilge adı verilir.”

³¹³ Platon burada bilgelik yolunda saflığını yitiren -Homeros’a gönderme yaparak- “titrek yüreklerin” ruhlarının balmumunun saflığını yitirmiş, ıslak, yumuşak veya sert olması nedeniyle bir şeyi hemen kavrasalar da hemen unutan kişiler olduklarını belirtmektedir.

³¹⁴ “Sert olanların izleri bulanık olur; çünkü derin değildir. Islak olanların izleri de bulanık olur; çünkü oluştukları andan itibaren hızla silinmeye başlar. Bütün bunların yanında bir de o küçük ruhlardaki yer azlığı yüzünden hepsi birbiri üstüne binince, çok daha bulanık hale gelirler. Bu nedenle, böylesi bütün adamlar yanlış sanılar edinmeye yatkındır. Bir şey gördükleri, işittikleri ya da düşündükleri zaman, ruhtaki izleri bunların her birine çabucak uyduramadıkları ve ağır oldukları ve üstelik birbiriyle karıştırdıkları için çoğunlukla yanlış görür, yanlış işitir ve yanlış düşünürler. İşte böyle adamlara varolanlar konusunda yanılgıya düşen ve bilgisiz kimseler denir” Platon, **A.g.e.**, 195a.

³¹⁵ “Öyleyse, güvercinleri elde tutmak ve avlamakla ilgili söylediğimiz örnekte bu av iki türdür: ilki ele geçirmeden öncedir ve onları ele getirme amacını taşır, ikincisiyse ele geçirdikten

Ruhun hakiki bilgileri anımsaması, diğer bir deyişle bu bilgilere gerçekten sahip olması, düşüncede el altında bulunmayan ancak bir araya getirildiğinde daha anlamlı bir bütüne ulaşılması anlamını da taşımaktadır. Platon bu konuda bütünün parçalardan bir araya gelmediğini ve öyle olsaydı toplam olması gerektiğini ifade etmektedir.³¹⁶ Toplam ve bütün arasındaki fark belleğe uyarlanırsa, bellek içindekilerin toplamı anlamına gelmemektedir. Bilgilerin anımsanması bağlamında bellek, içeriğindeki unsurların bir araya gelerek oluşturdukları daha anlamlı bir bütünü ifade etmektedir. Sokrates’in sorgulama yöntemi ve ebelik sanatı (*maieutikós*) da aslında kişinin belleğinde var olan şeylerin özüne dair olan bilginin açığa çıkarılmasından ibarettir.³¹⁷

Bu ele alınacak olan son diyalog, filozofun yaşlılık dönemi diyaloglarından *Philebos*’tur. Diyalogda iyi hayat (*eudamionia*) için uygun olan yaşayış ve ruh durumunun, haz duygusu ile mi yoksa bilgelik ile mi birlikte mümkün olduğu araştırılmaktadır.³¹⁸ Diyalogdaki bu araştırma, bilgelik, bellek, sonsuzluk temaları etrafında yapılmaktadır. Platon’a göre “Bilgelik, zekâ, bellek ve aynı özde olan her şey, düzgün düşünce, doğru uslamlama (muhakeme), bunlardan payı olanlar için haz duygusundan daha iyi ve daha değerlidir.”³¹⁹

sonradır ve bu önceden ele geçirdiklerinin sahibi olma ve onları elde tutma amacını aşır.” Platon, *A.g.e.*, 198d.

³¹⁶ Platon, *A.g.e.*, 204d. “Öyleyse bütün, parçalardan meydana gelmez. Çünkü parçaların hepsinden meydana gelseydi, toplam olması gerekirdi.” Theaitetos diyalogunun devamında, bütün ve toplam arasındaki farkın açıklanması için tek tek harfler, heceler ve sözcükler arasındaki fark örnek verilmektedir.

³¹⁷ Bilginin anımsanması ile ilgili derin araştırmalar içeren bu diyalog diğer diyalogların çoğunda olduğu gibi kesin bir yargıya ulaşmadan bitmektedir. “Böylece Theaitetos, ne algıya, ne doğru sanıya, ne de kanıtın eklendiği doğru sanıya bilgi diyebiliriz.” *Theaitetos*, 210b.

³¹⁸ Naoya Iwata, Plato’s Recollection Argument in the *Philebus*. *Rhizomata*, 6(2), 2018, ss.189-212.

³¹⁹ Platon, *Philebos*, Çev. Sabri Esat Siyavuşgil, MEB Yayınları, 1959, 11.b-c. Bu alıntıda daha önceki diyaloglardan itibaren belleğin bilgelik ile ilişkilendirilişine bir kez daha tanık olunmaktadır. İfade edilen bilgelik, varolan şeyler arasında bütünlüklü bir ilişki görebilmek anlamına gelmektedir. Böyle bir bakışa ulaşmak için belleğin düzeninin düşünceye uyması gerekmektedir. Bu noktada, diyalogda “bir” ve “birçok” hakkındaki sorunun aşılabilir boyutta olduğu ile ilgili bir tartışma yürütülmektedir. Platon burada konuyu ele alırken yapılacak işlemin hem derlenip toparlanıp tek bir parça hale getirilmesi hem de bölünemeyecek kadar alt parçalara ayrılarak incelenmesi işleminin yapılması gerektiği görüşündedir.

Platon bilgelik yolunda, İdeaların bir, birçok ve sonsuz olması bakımından incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir.³²⁰ Bu noktada ulaşılmaması gereken yer müzik terimleriyle açıklanmaktadır. Ritim ve ölçüye göre yapılan inceleme sonucunda uyuma (*harmonia*) ulaşılabileceği ifade edilmektedir. Daha sonra içinde bütünsel bir uyum görülen dil bilgisinden örnek verilmektedir. Harflerin bulunması ile ilgili mitos üzerinden harflerin sesli ve sessiz olarak ayrıldıkları ve bu yüzden onları tek tek anlamamanın imkânsız olacağından hepsinin bir bütünün içinde tek bir bağla bağlandığı belirtilmektedir. Bellekte birbiriyle ilişkilendirilebilen her örüntünün Platon'un verdiği örnekteki gibi zihinde tek bir bağ ile birbirine bağladığı yorumu yapılabilir.³²¹

Bu aşamadan sonra diyalog, iyi hayat içinde haz duygusunun yerinin olup olmadığını ve eğer varsa bunun bilgelik yaşamının hiyerarşik anlamda neresinde olabileceğini irdelemeye başlamaktadır. Konunun bellek araştırmasını ilgilendiren kısmı, iyi hayat için sıralanan şeylerin bellek olmadan anımsanamayacağıdır. Bu durumda haz duygusu da bellek olmadan anlamını yitirecek çünkü bunları değerlendirme gücü kalmayacaktır.³²²

Platon'a göre yaşamlar arasında ne hazdan ya da acıdan pay alan yaşam vardır. Bu yaşam bilgelik yaşamı, yani tanrısal bir yaşamdır. Platon için bu yaşam biçiminin altında yer alan yaşamı açıklamak için tekrar belleğin ne olduğuna değinmek gerekmektedir.³²³

³²⁰ "Var oldukları söylenen her şey, bir ve birçok'tan çıkmıştır ve doğa, kendisinde sonluyla sonsuzu toplamıştır. Nesnelerin durumu böyle olduğuna göre, her şeyde bir 'idea' bulunduğunu kabul etmeli ve onu araştırmalıyız." Platon, **A.g.e.**, s.23.

³²¹ Bellek, doğru kanı, uslamalama(muhakeme) bu üçlü birlikte kullanılmaktadır. Sonra 2 yerde zekâ, bellek ve doğru kanının bilgelik ile ilintili olduğu verilmektedir.

³²² Hafızan da olmayacağından daha önce haz duyup duymadığını hatırlamayacaksın. Şu an hissettiğin hazzı da hatırlamayacaksın. Hem doğru bir fikrin olmadığı için, şu an hissettiğin şeyin haz olup olmadığını da bilemeyeceksin. Değerlendirme gücün olmadığı için, gelecekte haz duyup duymayacağını da kestiremeyeceksin. Kısacası insan gibi değil de bir sünger ya da kabuklu bir deniz hayvanı gibi yaşayacaksın." Platon, **Philebos**. Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, 2019, 21c-d.

³²³ Bilgelik yaşamından sonra gelen yaşam türü diyalog içinde şöyle tarif edilmektedir:

-Fakat, yalnızca ruha özgü olduğunu söylediğimiz ikinci bir haz türü, tümüyle bellek sayesinde oluşur.

-Bu nasıl bir şey?

Platon belleğin işleyişinin anlaşılması için, öncelikle duyumu açıklamaktadır. Duyumun gerçekleştiği durumda henüz belleğin olmadığını dolayısıyla bir unutmanın da olamayacağını işaret etmektedir.³²⁴ Platon'un burada belirttiğine göre duyumun gerçekleşmesi için bedenin yaşadıklarının onun deyiimiyle "sarsıntıların" ruha geçmesi gerekmektedir.³²⁵ Duyumlar bellekte korunarak zihnin düzeninin bir parçası olurlar. Bellek, duyumların korunağı görevini üstlenmektedir.³²⁶

Duyumun ne olduğunun açıklanmasından sonra bellek ile anımsama arasında bir ayrım yapılmaktadır. Buna göre ruhun bir duyumun veya bir bilginin anısını unutup tekrar hatırlaması durumuna anımsama denmektedir. Anımsamanın bellekten farkı ise tamamen bedensiz veya duyumdan arındırılmış şekilde ruhun kendisinin anımsamasıdır. Bu ayrımın amacı diyalogda ruhun bedene gerek duymaksızın duyduğu haz duygusunun ve isteğin açıklanması olarak gösterilmektedir.

Yapılan bu ayrımdan sonra Platon, bedenin ihtiyaçlarını, o anda sahip olmadığı şeyle dolma isteği olarak tanımlamaktadır. Daha sonra bu benzetmeyi ruha uygulayarak şu şekilde ifade etmektedir: "Ruhun, bu dolmak düşünüy bilek yoluyla edinmesinden başka bir yol kalmıyor."³²⁷ Platon daha sonra bir akıl yürütme yaparak bedenin duyduğu şeyin o anki isteğinin tam tersi olduğunu ileri sürer. Ona göre bu tam ters durumu yaratan şey, kişide o anki duyumunun

- Bence, sorunu iyi kavramak için, önce belleğin, dahası ondan da önce, duyumun ne olduğunu bilmek gerekir.

-Sen ne diyorsun?

-Şunu iyi bil ki, bedenimizin her gün edindiği izlenimler arasında böyleleri vardır ki, ruha kadar varmaksızın, bedende sönüp gider ve hiçbir duygu uyandırmaz. Bazıları ise, bedenden ruha geçer ve her birinde ayrı ayrı, fakat her ikisinde de ortak bir yanı olan bir türlü sarsıntıya neden olur. Bkz.: Platon, Platon, **Philebos**, Çev. Sabri Esat Siyavuşgil, MEB Yayınları, 1959, s.56.

³²⁴ "Unutma, bellekten çıkıp gitmektir. Bizi ilgilendiren durumdaysa (duyum), bellek henüz doğmamıştır. O halde zaten olmayan bir şeyi, oluşmamış olan bir şeyi yitirmek saçma olur, değil mi? "Platon, **A.g.e.**, 33e.

³²⁵ Ruh ve beden aynı şeyin etkisi altında kalmış, aynı zamanda sarsılmışsa, bu sarsıntıya duyum adını verebilirsin." Bkz.: Platon, **A.g.e.**, s.57.

³²⁶ Platon, **A.g.e.**, 34a.

³²⁷ Platon, **A.g.e.**, s.60.

tersi şeylerin anısının mevcut olmasıdır. Buradan çıkartılabilecek sonuca göre bellek aynı zamanda insanı istediği şeylere doğru yönlendiren şeydir. Burada esas olarak ilgilenilen şey ruhun istekleridir. Platon'a göre özü değişmeden kalan şeylerin araştırılması ancak bedene göre daha kalıcı olduğu farz edilen ruh üzerinden gerçekleşebilecek bir faaliyettir.³²⁸

Platon ruhu kitaba benzetmektedir. Duyumlar, bellek ve ona bağlı olan duygular ruhta bir tür yazdırma işlemi yapmaktadırlar ve buradan kanılar oluşmaktadır. Bunlar da düşünce ve sözler ile ifade edilmektedirler. Platon daha sonra bu yazdırma işlemi ile birlikte çalışmakta olan düşüncelerin imgelerini çizen bir ressam olduğunu farz etmektedir. Zihindeki düşünceleri ifade eden harfler, imgeleri ifade eden resimler vardır. Platon'a göre bu harf ve resimler, geçmişin anılarını şimdinin duyumlarını ve geleceğin umutlarını taşımaktadırlar.³²⁹

Toparlanacak olunursa bellek, Platon felsefesinin merkezinde yer alan kullanışlı bir araçtır. Sırasıyla önce *Menon*, *Phaidon* ve *Phaidros* diyaloglarında ruhun ölümsüzlüğü ve anımsama teorisi bağlamında işlenen bellek, *Thaeitetos* ve *Philebos* diyaloglarında bilgi edinmede ve iyi hayat arayışındaki rolü üzerinden değerlendirilmiştir. Bellek, Platon felsefesinin ana temalarını oluşturan bilgelik, öz, erdem, iyi hayat ve ruhun ölümsüzlüğü kavramları ile ilişkilendirilmiştir. Platon iyi yaşam unutmadan ziyade anımsamaya yakındır. Ayrıca onun açısından felsefe yardımıyla bellekten istenen, mitos temelli açıklamalarda olduğu gibi çok uzak geçmişin anımsanması değil, ideaların akla dayalı bilgisinin anımsanmasıdır. Bu amaç doğrultusunda bakıldığında doğuştan bilgi öğretisi ile sorunun önceki varoluşlara aktarıldığı, diğer bir deyişle rafa

³²⁸ "Biraz zekâsı olan herkes, en gerçek bilginin varlık bilgisi olduğunda düşündedir. Varlık bilgisi derken de, gerçekten var olan ve özü değişmeyen bir şeyi konu alan bilgiyi söylemek istiyorum." Platon, **A.g.e.**, s.108.

³²⁹ Platon'un hemen birçok diyalogunda bellek ve anımsama ile ilgili göndermeler bulunmaktadır. Bunlar genelde Sokrates'in yaşadığı ani anımsamalardır Philebos'un başlarında ne haz duygusunun ne de bilgeliğin salt iyilik olmadığı düşüncesi Sokrates'e birden gelirken, "galiba bir tanrı, bana kimi şeyleri anımsatıyor" ifadesi geçmektedir. Platon, **A.g.e.**, s.29. Diyalogun son cümlesi ise Protarkhos'un tartışmadan geriye kalan ufak bir noktayı anımsatacağını söylemesiyle bitirilmektedir. Platon, **A.g.e.**, 67b.

kaldırıldığı ve böylelikle belleğin duyulardan uzaklaştırıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

3.1.2. Bellek, Düşünme ve Zaman İlişkisi

Bellek sorunlarının bir diğeri, belleğin konusunun zamansal olarak konumlandırılması meselesi üzerinedir. Geçmişte deneyimlenmiş her şeyin bilinçte aşikâr bir biçimde bilgiye dönüşebilmesi için ait olduğu veya deneyimlendiği zamanın göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Genellikle belleğin içerikleri zihinde temsil edildiği haliyle belirli bir zamana gönderimde bulunmaktadır. İnsan hayatının belirli dönemleri, referans alınabilecek “güvenilir” bir zaman tablosuna uygun olduğunda, insanın dünya veya gerçeklikle olan ilişkisinin bellekle ilgili en hayati kısmı tutarlılık kazanmaktadır. Bu tutarlılık insan esenliğinin zorunlu unsurlarından biridir denilebilir. Bellek üzerinden tutarlı ve iyi yaşamı getirecek olan bazı kavramlardan bahsedilebilir. Belirli durumların ve hallerin asla genel kurallarla belirlenemediği sürekli değişen dünyada hem bu zorlukların üstünden pratik bilgelik (*phronesis*) ile gelmek hem de değişmez olduğu varsayılan düzen üzerine derin düşünmek (*theoria*) gerekmektedir.

Buna göre, bellek ile zaman ilişkisi üzerine eserlerinde göz ardı edilemez düşünceler geliştirmiş olan Aristoteles’e başvurmak gerekmektedir.³³⁰ Aristoteles *Parva Naturalia* (Doğa Üzerine) isimli eserinin bir kısmını bellek hakkındaki görüşlerine ayırmıştır. Bu bölüm literatürde *De Memoria*³³¹ (Bellek ve Anımsama Üzerine) başlığı ile geçmektedir. Diğer taraftan Aristoteles’in *De Memoria* adlı kısa metninin, filozofun temel görüşlerinin yer aldığı ve en önemli

³³⁰ Daha geniş açıklamalar için Bkz: Richard Sorabji, **Aristotle on Memory**, University of Chicago Press, 2006.

³³¹ *Peri mnēmēs kai anamnēsis*. David Bloch, **Aristotle on Memory and Recollection: Text, Translation, Interpretation, and Reception in Western Scholasticism**, Brill, 2007.

Türkçe Çevirisi ve detaylı değerlendirmeler için bkz: Aristoteles.: Hafıza ve Çağrışımla Hatırlama Üzerine,” Çev. Egemen S.K. “**Kutadgu Bilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, 34, 2017, ss.397-414. Egemen S. Kuşçu, Aristoteles’in Duyuluma Temelli Hafıza Kuramı Felsefi Bir Araştırma Mıdır? **Kutadgu Bilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, 25, 2014, ss.95-114.

metinlerden sayılan *De Anima*³³² (Ruh üzerine)'da ortaya konulan bilgi kuramının devamı niteliğinde olduğu da unutulmamalıdır.

Bilindiği gibi, Platon'un aksine Aristoteles, metinlerine genellikle işlediği problemi özetleyerek ve kendisinden önce o soruna ilişkin getirilmiş çözüm önerilerinin dökümünü çıkararak giriş yapmaktadır. *De Memoria*'da da Aristoteles, Bellek nedir? Bellek neden vardır? Ruhun neresinde bulunmaktadır? soruları rehberliğinde bellek araştırmasına başlamaktadır.³³³

Aristoteles, bellek hakkında çözümleme yapabilmek için iki ön kabule ihtiyaç duymaktadır. İlk, bir kişinin zamanda önce ve sonrayı anlaması için geçmişini geçmiş olarak kavraması gerekmektedir. Buna göre bellek, yalnızca geçmişe ait olarak mevcuttur, çünkü geleceği veya şimdiyi anımsamak diye bir şey söz konusu değildir. Buradan hareketle denilebilir ki “belleğin konusu geçmiştir.”³³⁴ İkinci olarak ise bellekte, ruhta bulunan geçmişin izlerini ve olaylarını bir şekilde geri getirebilme kapasitesi mevcuttur.

Bu iki ön kabule ek olarak en genel haliyle Aristoteles felsefesi açısından bellek, kişinin şahit olduğu ya da başka insanlar vasıtasıyla öğrendiği olayları veya şeyleri temsil etme, saklama ve yeniden canlandırma kapasitesi olarak özetlenebilir. Bu nedenle de bellek (*mnēmē*)³³⁵, bir eylem ya da eylemler silsilesine gereksinim duymaktadır. Julia Annas gibi kimi yorumculara göre Aristoteles'in yukarıda sözü edilen metinleri, psikolojinin ve zihin felsefesinin ilk örneklerinden sayılmaktadır.³³⁶ Ayrıca Aristoteles'in psikolojisi olarak geçen düşüncelerini en iyi *De Anima* kitabından süzmek mümkündür. Buna

³³² Peri Psukhes.

³³³ Aristoteles, **De Memoria**, 449b3-6. Bkz. David Bloch, **Aristotle on Memory and Recollection: Text, Translation, Interpretation, and Reception in Western Scholasticism**, Brill, 2007.

³³⁴ Tam ifade “bellek geçmişin belleğidir.” Aristoteles, **De Memoria**, 449b15. Bkz. David Bloch **A.g.e.**, 2007.

³³⁵ Aristoteles'te *Mnēmē* basit akla geliş iken, bilinçli anımsama anamnesis ile karşılanır.

³³⁶ Julia Annas, “Aristotle on Memory and the Self” **Essays on Aristotle's De Anima**, Ed. M. Nussbaum & A.O. Rorty, Clarendon Press, 1992, ss.297-313. Bu bilgiyi aldığım Türkçe makale için bkz. Egemen S. Kuşçu, Aristoteles'in Duyulunma Temelli Hafıza Kuramı Felsefi Bir Araştırma Mıdır? **Kutadgu Bilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, 25, 2014, s.97.

göre onun eserlerinde işlenen belleği doğru tahlil edebilmek için duyusal ve düşünsel olan ile bedensel ve zihinsel olanın birbiriyle ilişkilerinin anlamlı bir sisteme yerleştirilirken bunların birbirleri arasındaki uzaklık, yakınlık veya bağımlılık ilişkilerinin nasıl kurulduğu göz önünde bulundurulmalıdır.³³⁷

Aristoteles'in bellek hakkındaki görüşlerine nüfuz edebilmek için onun felsefesinde bilgi, duyum (*aistethos*), imge (*eikon*) ve düşünme (*dianoia*) kavramlarına değinilmesi ve daha sonra belleğin bu hat üzerinde nerede bulunup hangi işlevi yerine getirdiğinin gösterilmesi gerekmektedir. Temelde bellek sorunu, bellek ile bilgi ve imge ilişkilerinden türemektedir. De *Memoria*'nın ilk kısmında *De Anima*'daki düşünme ve imgelem arasındaki ilişkiye atıfla şu ifade yer alır: "Ruha ilişkin yürütülen tartışmalarda imgeleme ilişkin açıklamalar çoktan yapılmış ve bir imge olmaksızın düşünmenin olanaklı olmadığı da anlatılmıştı."³³⁸

Aristoteles'te bellek, daha çok zihnin ya da zihin yerine kullanılan ruhun genel yapısı içinde anlaşılması gereken bir yetidir. Burada zihinden kast edilen ise filozofun *De Anima* (*Ruh Üzerine*) eserinde tartıştığı üzere değişik görev ve işlemleri yerine getirmeye imkân tanıyan bir araç veya yetidir. Düşünme (*dianoia*), duyumsama (*aisthetis*) ve imgeleme (*phantasia*) gibi her yeti, idrak veya biliş içindeki konumu ve kendi nesnesi ile tanımlanmaktadır. Aristoteles için bazı özelliklerini düşünme ve duyumsama gibi diğer yetilere de borçlu olmakla birlikte belleğin imgeleme özel bir yakınlığı bulunmaktadır. Bu yakınlık icabı belleğin işlemesi yani anımsanacak şeyi anımsaması her zaman bir imge ile birlikte yürümektedir.³³⁹

³³⁷ John E Sisko (Ed.) **Philosophy of Mind in Antiquity: The History of the Philosophy of Mind, Volume 1**, John E Sisko, **Aristotle on Mind, Perception and Body**, Routledge, 2019, ss.194-214.

³³⁸ Aristoteles, **De Memoria**, 449b30. Tırnak içindeki çeviri için Bkz. "Hafıza ve Çağrışımla Hatırlama Üzerine" Çev. Egemen S.K. "**Kutadgu Bilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, 34, 2017, s.400.

³³⁹ Aristoteles, **A.g.e**, 449b30.

Aristoteles, Platon'un *Phaidros*'da yaptığı balmumu benzetmesine çok yakın biçimde, imgelerden bir tür resim³⁴⁰ (*zographema*) ve mühür yüzüklerinin damgaları şeklinde bir benzetme ile bahsetmektedir.³⁴¹ Ona göre imgeler ve dolayısıyla imgelem olmadan düşünmek mümkün değildir.³⁴² Bu tabloya bakıldığında imgelem veya hayal gücü ile düşünme arasında yadsınamaz bir yakınlık ve irtibat görülmektedir. Aristoteles'e göre imgelem denilen zihin yetisi, duyumsama ve düşünme arasındaki durak olma hüviyetidir. Diğer taraftan bellek ve imgelem, zihnin aynı kısmına dâhildir. Bellek ancak duyumsamadan devşirilen zihinsel resimlerin veya temsillerin bir toplamıdır. Bu toplam, imgelemden farklı olarak ayrıca bir zaman unsuru içerir. Çünkü belleğin imgeleri geçmişteki şeylere aittir. Burada bellek açısından dikkat çekilmesi gereken husus, belleğin işlevini yerine getirmesi için imgeleme olan mecburi ihtiyacıdır.

Gelinen noktada Aristoteles için bellek ne tam bir duyumsama ne de tam düşünmedir. O daha çok belirli bir müddet zamanın geçişini takip eden duyumsama ve düşünme ile bağlantılı bir etkilenimdir (*pathos*).³⁴³ Kısaca bellek, düşünme veya duyumsamaya karşılık gelen imgelere sahip olan bir yetidir denilebilir. Yukarıda da belirtildiği gibi bellek her zaman bir imgeyi veya görüntüyü çağrıştırarak imgeleme veya hayal gücüne yakınlık taşımaktadır. Buradaki zorluk ve açıklık getirilmesi gereken husus, şu anda burada bulunmayan herhangi bir "şey" in(bellek içerikleri) nasıl anımsanabildiği ve bu anımsanan şeyin bilgisinin güvenilir olup olmadığı meselesidir. Güvenilirlik tartışması dış dünya ile örtüşme bağlamında olursa epistemoloji; daha önceki

³⁴⁰ Sahip olunduğunda bellek diye adlandırdığımız etkilenim, bedende ruhu içeren bölümde ve ruhun kendisinde sanki bir resim şeklinde oluşur. Bu sebepten meydana gelen değişim damgalarıyla bir şeyleri damgalayan kişilerin yaptığı gibi duyu imgesinin damgasını taşır." Bkz.: Aristoteles, *De memoria*, 450a25. Bkz. David Bloch, *Aristotle on Memory and Recollection: Text, Translation, Interpretation, and Reception in Western Scholasticism*, Brill, 2007.

³⁴¹ Aristoteles, *A.g.e.*, 450a25.

³⁴² Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çev. Y. Gurur Sev & Ö.Aygün, Pinhan Yayınları, 2018, 431a.; 432a.; Aristoteles, *De Memoria*, 449b31.

³⁴³ Aristoteles, *A.g.e.*, 449b24.

deneyimime ve doğru çıkarım yapma ve doğru anımsama ile bağlantılı olursa zihin felsefesi sorunu olmaktadır.

Bellek, bazen yanlış olabilen daha doğrusu gerçeği yansıtmayabilen imgelem ile çokça irtibatlıdır, ancak diğer taraftan duyumlama ile de aynı şekilde bağlıdır. Burada görülmesi gereken ince ayrım şudur ki, Aristoteles’e göre duyumlama deneyiminin yanlış olması söz konusu değildir. Aristoteles burada çözümü, birtakım tekrarlarla belleği eğitme alıştırmaları kullanmanın bellek içeriklerinin güvenilirliği açısından geçerli bir yöntem olmasında bulmaktadır: “Nasıl ki eğitilmiş bir hafızaya sahip kişi, şeylerin bulunduğu yerlerin (*topoi*) bahsi geçtiği anda derhal şeylerin kendisini hatırlarsa, bu alışkanlıklar da insanı akıl yürütmeye daha hazırlıklı kılar; çünkü önkabulleri, her biri kendine ait sayının altında tasnif edilmiş olarak, gözünün önüne getirir.”³⁴⁴

Bütün bu tablo içerisinde düşünme ile ilgili olan kısma bakılacak olursa Aristoteles *De Anima* 430a20-25’de tam olarak aynı sözcükleri kullanmasa da felsefe geleneğinde yer etmiş meşhur etkin akıl (*nous poietikhos*) ve edilgin akıl (*nous pathetikos*) ayrımında, düşünmenin etkilenimden azade olduğunda tam ve müstakil olduğunu belirtmekte ve bu yüzden insan aklının her zaman anımsayamadığını ve bozuluşa tabi olduğunu ifade etmektedir. Aristoteles buradan hareketle sonsuz varlığın belleğinin olmadığını, çünkü etkilenime maruz kalmadığı ve zaman algısının olmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Buna göre doğal olarak sadece insanların ve bazı hayvanların belleğinden söz edilmektedir.³⁴⁵

Daha önce Platon duyusal ve düşünsel bellekler arasında kesin bir ilişki kurmakta daha temkinli hareket etmiş olsa da Aristoteles belleği duyusal olanla açıkça ilişkilendirmektedir. Bu, onun belleği daha çok fizyolojik yönü ile ele

³⁴⁴ Aristoteles, **Organon V: Topikler**, Çev. H. Ragıp Atademir, Meb, 1996. “Nitekim hafızaya yardımcı olan işaretler kullananların resimler çizmesi gibi, biz de gözlerimizin önüne bir hayal getirebiliriz.” Bkz. Aristoteles, **Ruh Üzerine**, Çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayınları, 2018, 427b.

³⁴⁵ Aristoteles, **A.g.e.**, ss.15-22.

alan görüşleriyle uyumlu bir tavidir. Burada Aristoteles'in Platon'a cevap mahiyetinde olan şu sözleri ortaya konulabilir: "bellek duyumsama ile benzerdir ancak duyumun aksine istediği gibi hareket edebilir ve imge üretebilir."³⁴⁶ Toparlanacak olursa Aristoteles için bellek, bilgisi ya da duyumsaması olmadan, bilinebilecek ya da algılanabilecek şeylerin bir kopyası olarak bu şeylerin imgelerini saklama ve alma kapasitesi veya durumudur.³⁴⁷

Aristoteles *Metafizik*'te belleğin öğrenmenin temelinde yer alan bir yeti olduğunu belirtmektedir.³⁴⁸ Ayrıca *Organon*'un *İkinci Analitikler* ³⁴⁹kitabında da belleğe *Metafizik*'te olduğu anlamıyla işaret etmekte, imgelem ile düşünme arasındaki bağlantıyı burada bellek ile öğrenme arasında kurmaktadır. Diğer taraftan Aristoteles için anımsama (*anamnēsis*) ise belleğin (*mnēmē*) tam tersine, kendi nesnesini bir olayda ya da eylemde yeniden kurmamaktadır. Anımsama daha çok bir süreçtir ve bu süreçte birtakım basamaklar sonucunda oluşturduğu eylemi ya da şeyi yeniden zihne çağırmaktadır. Aristoteles bu anımsama sürecini önermelerden sonuca giden mantıksal bir çıkarıma benzetir. Bu bakımdan denebilir ki anımsama bir canlandırmaya ihtiyaç duymaktadır. Aristoteles'e göre bir imgeye sahip olmanın anlamı, imgesi olan şeyin bir kopyasına sahip olmaktır. Bu sahip oluş anımsama anlamına gelmektedir. Diğer taraftan anımsama, Aristoteles'e göre zihnin zamanı duyumsayan kısımda yer almaktadır.³⁵⁰

Özetle Aristoteles'te bellek sorunu öncelikle bellek ve zaman ilişkisi bağlamında bir zaman duyumu problemi ile ilişkilidir. İkinci olarak Aristoteles'te bellek sorunu imge meselesi ile bağlantılıdır. İmgeleme yetisi sayesinde ham duyu algıları işlenerek onlardan düşünce ve bilgi

³⁴⁶ Aristoteles, **Organon IV: İkinci Analitikler**, Çev. H. Ragıp Atademir, MEB, 1996, 100a. Aristoteles: **Fizik**, Çev. Saffet Babür, Yapı Kredi Yayınları, 2014, 247a.

³⁴⁷ Aristoteles, **De memoria**, 449b9. Bkz. David Bloch, **Aristotle on Memory and Recollection: Text, Translation, Interpretation, and Reception in Western Scholasticism**, Brill, 2007.

³⁴⁸ Aristoteles, **Metafizik**, Çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık, 2015, 980a-981a.

³⁴⁹ Aristoteles, **Organon IV: İkinci Analitikler**, Çev. H. Ragıp Atademir, MEB, 1996, 100a5.

³⁵⁰ Bellek ve anımsamanın ne ifade ettikleri, anımsamanın, imgesi olduğu şeyin bir sureti olarak, bir imgeye sahip olmak olduğu aktarıldı. Anımsamanın bizde hangi bölümde var olduğu yani bizim zamanı da duyumsadığımız ve öncelikli duyumsanan kısma ait olduğu da söylenmiş oldu." Aristoteles, **De memoria**, 451a14. Bkz. David Bloch, **A.g.e.**, 2007.

türetilmektedir.³⁵¹ Aristoteles'e göre , “ruh hiçbir zaman zihinsel bir imge olmadan düşünemez”³⁵²; ‘düşünme yetisi, ürettiği biçimleri birer zihinsel imge olarak düşünür’³⁵³; “algı yetisi olmayan biri asla hiçbir şey öğrenemez, anlayamaz; farazi olarak düşünürken bile insan üstünde düşünebileceği zihinsel bir imgeye sahip olmak zorundadır”³⁵⁴ Aristoteles’in bellek incelemesinin en önemli yeniliği, *mnēmē* ve anamnesis arasında yaptığı ayırmadır. Aristoteles bu ayırımla *Theaitetos*’ta ortaya çıkarılan namevcutun mevcudiyeti sorununu korumuştur.³⁵⁵ Ayrıca burada görülmektedir ki Aristoteles, Platon felsefesinin anahtarlarından biri olan anamnesis’i aynı şekilde kullanmış ve yine imge(*eikon*) ve damga(*tupos*) benzetmelerini de aynı şekilde ele almıştır. Onun bellek ile ilgili yaptığı açıklamaların üç temel özelliği şu şekilde sıralanabilir: 1. Bellek her zaman geçmiş hakkında olup hiçbir zaman şimdiye ve geleceğe dair değildir. 2. Bellek, bazı hayvanlarda da mevcuttur. 3. Bellek, duyum yetisine aittir.³⁵⁶ Bellek özsel olarak duyumla ilgili ilineksel olarak da düşünceye ilişkin veya ona dâhildir.

3.1.3. Belleğin Sınırları ve İçebakış Sorunu

Belleğin sınırları sorunu, daha önce incelenen bellekte bilginin anımsanması sorununun dönüştürülmüş hali veya daha sonraki aşamasıdır denilebilir. Bu sorun ele alındığında ilk olarak akla neyi, ne kadar şeyi, ne kadar süre ile belleğimde tutabilirim gibi konunun teknik boyutuna dair sorular gelmemelidir. Belleğin sınırı sorunu daha çok belleğin içeriğine dair bir sorundur. Buna göre

³⁵¹ “Beş duyu tarafından aktarılan algılar ilkin hayal gücü tarafından işlenir, böylelikle oluşan imgeler idrak yetisine malzeme sunar. Hayal gücü, algı ile düşünce arasında biricik aracıdır. O halde, her bilgi son kertede duyu algılarından türemiş olmakla birlikte, düşünce ham haliyle duyu algıları üstünde değil, bunların hayal gücü tarafından işlenmiş, özümsemiş biçimi üstünde çalışır. Düşüncenin daha üst süreçlerinin işleyişini mümkün kılan şey ruhun imge üreten kısmıdır”. Frances Yates, **Hafıza Sanatı**, Çev. A.Deniz Temiz, Metis Yayınları, 2020, s. 45.

³⁵² Aristoteles, **Ruh Üzerine**, Çev. Y. Gurur Sev & Ö.Aygün, Pinhan Yayınları, 2018, 432a.

³⁵³ Aristoteles, **De memoria**, 431b., Bkz. David Bloch, **A.g.e.**, 2007.

³⁵⁴ Aristoteles, **A.g.e.**, 432a.

³⁵⁵ Paul Ricoeur, **Hafıza Tarih Unutuş**, Çev. M.Emin Özcan, Metis Yayınları, 2011, s.38.

³⁵⁶David Bloch, **Aristotle on Memory and Recollection: Text, Translation, Interpretation, and Reception in Western Scholasticism**. Brill, 2007, s.120.

belleğin kendisi hakkında bir yargıya ulaşabilmek için dahi belleğe başvurmak zorunludur. Bellek üzerine değerlendirme yapılırken belleğin kendisini verili olarak almak veya onu peşinen varsaymak dışında gidilecek başka bir yol görünmemektedir. Hal böyleyken belleğin sınırlarını tespit edebilmenin güçlüğü, kavramsallaştırılması ne denli zor bir yeti ile karşı karşıya olunduğunun bir başka göstergesidir.

Mekânsal analogilere yakın bir biçimde ifade edilecek olursa, belleğin sahip olduğu imgelerin çokluğu ve kaotik bir biçimde dış dünyadan akan duyum ve izlenimlerin toplandığı, aynı zamanda bilincinde olunmayan “bilgilerin” veya “sezgilerin” muhafaza edildiği bir yer olması, onun anlamlı sınırlarını tespit edebilmeyi güçleştirmektedir. Tüm aklî yetilerin; bilgi, düşünce ve inançların barındığı bu yer yani bellek, yine tüm akli yetilerin ürettiklerinin sınırlarını da teşkil etmekte ve bu sınırları dinamik ve değişken kılmaktadır. Her tür bilginin dayanak noktası bellek olduğuna göre, belleğin dayanağının yine bellek oluyor oluşu bir tür kısır döngü (veya döngüsel argüman) yaratmaktadır. Belleğin kapsamı tam olarak bilinemediğinden bellek bağlamında düşünme, bilgi ve benliğe yönelik sabit bir dayanak (*substratum*) ileri sürmek de zorlaşmaktadır. Buna göre, düşüncelerini geliştirirken ilk döneminde daha çok Platoncu çizgiden ve daha sonra Hristiyanlıktan etkilenen Augustinus, belleğin sınırları konusunda görüşlerine müracaat edilmesi gereken filozoftur. Augustinus, bellek ve ona dair sorunlar üzerine derinlemesine düşünmüştür. Ona göre bellek “akıl alamayacak kadar büyük” ve aynı zamanda “uçsuz bucaksız, sonsuz bir derinlik”tir.

Hafızanın gücü büyük, akıl alamayacak kadar büyük Tanrım, hafıza uçsuz bucaksız, sonsuz bir derinlik. Onun dibine dalan biri olmuş mudur acaba? İşte bu güç benim zihinsel gücüm ve bana doğanın bir armağanı. Ama ben hala kim olduğumu tam anlamıyla idrak edemiyorum.³⁵⁷

Augustinus’un bellek hakkındaki görüşleri, zihinsel biyografisinde açık seçik görülen bilgi ve inanç arasındaki gerilimi yansıtmaktadır. *İtiraf*

³⁵⁷ Augustinus, *İtiraf*, Çev. Ç. Dürüşken, Alfa Yayınları, 2014, s.397.

(*Confessions*) kitabında ortaya koyduğu zihinsel ve ruhsal arayışının öyküsü, kabaca dışsal olandan içsele, oradan da aşkın olana doğru ilerlemektedir.³⁵⁸ Augustinus bu eserin onuncu kitabında belleği önce söz konusu arayışına katkısı açısından ele almakta ve on birinci kitapta ise zamanın algılanması bağlamında işlemektedir.³⁵⁹

Bu kitabın isminden yola çıkarak ifade edilecek olursa itiraf (*confess*), geçmiş zamanda yaşanmış tecrübelerin şimdi, daha yetkin bir bilinç düzeyinde sigaya çekilmesi olarak tarif edilebilir. Şimdide ifadesini bulan bu yetkin bilinç, aynı zamanda da bir pişmanlık arz etmektedir. Bu eser özelinde pişmanlık, tanrısal veya aşkın söze boyun eğen özneyi işaret etmektedir.

Augustinus’a göre bellek, ruhun üç temel yetisinden biri pozisyonundadır. Söz konusu üç yeti, bellek (*memoria*), akıl (*intellectus*) ve irade (*voluntas*) olarak sıralanmaktadır.³⁶⁰ Ona göre bellek, sadece belirli bir yeti veya ruhun gücü olmaktan öte bir anlama sahiptir. Bu anlam, Augustinus’un zihin ile belleği özdeş gören şu ifadesinde belirlemektedir: “zihin aynı zamanda belleğin ta kendisidir.”³⁶¹ Belleğe böylesine geniş bir anlam atfetmesi, onun felsefesinde belleğin sınırları ile zihnin sınırlarının özdeş olabileceğini akla getirmektedir. Unutmamak gerekir ki Augustinus, İtiraflar’ı yazdığı sırada mesleğini bırakmak üzere olan bir retorik eğitmenidir. Bu durum göstermektedir ki Augustinus büyük olasılıkla klasik bellek geliştirme tekniğine yabancı olmayan bir zihne sahiptir.³⁶² Augustinus’un eserinde bellek üzerine düşündüğü satırlar, klasik retorik eğitime uygun şekilde belleğin mekânsal olarak resmedilişi ile başlayarak derinleşmektedir:

³⁵⁸ Roland Teske, Augustine's philosophy of memory. In Eleonore Stump & Norman Kretzmann (ed.), **The Cambridge Companion to Augustine**. Cambridge University Press, 2001, s.151.

³⁵⁹ **İtiraflar** içinde 10. Kitabın 8. bölümünden 26. bölüme kadar bellek ile ilgilidir.

³⁶⁰ Augustinus, **The Trinity: De Trinitate**, New City Press; 2nd Revised edition, 2015.

³⁶¹ “...Zihin ve hafıza bir ve aynı şeydir, bu yüzden biz birine bir şeyi hatırlaması gerektiğini söylediğimizde, ‘bak, bunu zihninden hiç çıkarma’ deriz. Bir şeyi unuttuğumuzda da, ‘zihnimden silinmiş, veya ‘zihnimden çıkıp gitmiş’ deriz. Burada zihin derken aslında hafızayı kastediyoruz.” Augustinus, **A.g.e.**, X, XIV, XXI, s.405

³⁶² Frances Yates, **A.g.e.**, s.58.

İşte artık hafızanın ovalarına ve geniş saraylarına geliyorum, duyularımla çekip getirdiğim bin çeşit nesnenin sayısız imgeleriyle dolu hazinenin olduğu yere. Düşüncemize konu olan ne varsa orada saklı, duygularımızın çoğalarak, azalarak ya da işte bir şekilde değişerek algıladığı ne varsa. Ayrıca unutmamanın henüz yutup gömmmediği anılar varsa onlar da teslim edilmiş oraya, depolanmış. Ben artık buradayım ve ondan ne istersem hemen getirmesini talep ediyorum ve hemen bazı şeyler ortaya çıkıveriyor, bazıları ise daha uzun bir süre istiyorlar ve sanki gizli saklı odalardan çıkar gibi çıkıyorlar, bazıları da aniden üşüşüyorlar, ben bambaşka bir şey isterken ve ararken tam ortaya atlayıveriyorlar, şöyle der gibi: ‘Aradığın biz olmayalım?’ Hemen yüreğimin eliyle hafızamın yüzünden kovuyorum onları, ta ki istediğim şey bulutlarını dağıtıp saklandığı yerden göz önüne çıkıncaya kadar.³⁶³

Belleğin retorik sanatında bir araç şeklinde, yani yalnızca geçmişe dair birtakım şeylerin imgelerini gerek duyulduğunda zihnin gözünün önüne getirmesi işlevi Augustinus’a yetmiyor gibi görünmektedir. O, daha içsel bir bilginin ve daha içsel bir belleğin izinde gibi görünmektedir. Aradığı şey, içsel varlığının aşkın veya tanrısal yönü üzerinden “mutlu yaşam” düşüncesidir. Bu aşkınlığı veya tanrısalılığı kendi içine ve belleğine yönelerek bulacağını ümit etmektedir. Buna göre belleğin “geniş saraylar”a benzetilmesi aslında mahrem bir alana gönderme yapmaktadır. Bu noktada ifade etmek gerekmektedir ki Augustinus, içsel insana dair değerlendirmeler yapsa da benlik ile bellek arasındaki problemi veya bağlantıyı on sekizinci yüzyılda daha açık biçimde ifade eden John Locke kadar ileri gitmemiştir.³⁶⁴

Her ne kadar modern özne tasavvurundan uzak olsa da Augustinus kendisini “*ego sum, qui memini, ego animus*” olarak yani “anımsayan bir ruh olan ben” şeklinde tarif etmektedir. Bu tarifile araştırma konusu olan kendisini “zihin sahibi bir varlık” yani “anımsayan bir varlık” şeklinde tarif etmektedir.³⁶⁵ Araştırmasında öncelikle bellekte nesnelerin kendilerinin mi yoksa onların

³⁶³ Augustinus, **İtirafılar**, Çev. Ç. Dürüşken, Alfa Yayınları, 2014, ss. 393-394.

³⁶⁴ Paul Ricoeur, **Hafıza Tarih Unutuş**, Çev. M.Emin Özcan, Metis Yayınları, 2011, s.115.

³⁶⁵ “Araştırma konum hatırlayan bir varlık olarak ben, zihin sahibi bir varlık olarak ben, kendimim. Aslında ben olmayan bir şeyin benden uzak olmasına şaşırırmamam gerekir. Ama bana benden daha yakın bir şey olabilir mi? Gerçekten de bendeki hafızanın gücünü anlamıyorum, bu güç olmaksızın kendimle ilgili hiçbir şey söyleyemeyeceğim halde.” Augustinus, **İtirafılar**, Çev. Ç. Dürüşken, Alfa Yayınları, 2014, s.409.

imgelerinin mi mevcut olduğunu tartışmaktadır. Bu bağlamda Augustinus belleğin duyulardan aldıklarını nasıl imgeye dönüştürdüğünü şöyle açıklamaktadır:

Hafızanın koskoca mağarası gizemli, gizli ve kelimelere sığmayan kuytularıyla bütün bu algıları alıyor ve gerektiği anda ortaya çıkartıp hatırlatıyor. Ama hepsi kendilerine özgü kapılardan girerek burada depolanıyor. Algıladığımız nesnelerin kendileri giremiyor buraya sadece onların imgeleri kullanıma hazır olarak duruyor ve hatırladığımız anda düşüncemize kendilerini sunuyor. Ama hangimiz imgelerin nasıl oluştuğunu söyleyebiliriz, hangi duyumuz aracılığıyla algılandığını ve hafızanın içine yerleştirildiğini açıkça bilsek bile [...] Dilim sussa da, gırtlığımdan hiç ses çıkmasa da ne zaman istesem şarkı söyleyebilirim.³⁶⁶

Augustinus, daha önce anımsadığı şeyleri tekrar anımsadığında daha önce bunları anımsamış olduğunu da anımsadığını söylemektedir. Daha sonra geçmişte hissettiği duyguları anımsadığında eski duygulara karşı bugün aynı hisleri taşımadığını ifade etmektedir. Bu tespitlerden sonra belleği zihnin midesine benzetmekte, bu durumu tıpkı acı veya tatlı yiyeceklerin mideye indikten sonra artık ilk deneyimde olduğu gibi tat vermemesi durumuna benzer görmektedir. Buna göre geçmişte veya şimdi aynı şekilde hissedilmesi zorunlu olmayan zihni karıştıran dört temel duygu vardır ve bunlar: arzu, sevinç korku ve kederdir. Bu duygular ancak bellek sayesinde dile getirilebilmekte veya anımsanabilmektedirler.³⁶⁷ Bu durum, belleğin zihnin üzerinde etkili olan duygular söz konusu olduğunda da kilit bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Augustinus ilkin, görülen, duyulan ve hissedilen şeylerin kendilerine has kapılardan girip belleğe yerleştiklerini açıklarken daha sonra eserinin dokuzuncu bölümünde, bilim dalları veya özgür sanatlarla ilgili bilgilerin yani nesnesi olmayan şeylerin bellekte nasıl tutulduğunu ve oraya nasıl girdiklerini sorunsallaştırmaktadır. Daha önce nesneleri anımsamaya çalıştığında zihninde

³⁶⁶ Augustinus, **A.g.e.**, s.395.

³⁶⁷ Augustinus, **A.g.e.**, s. 405.

onların imgelerinin mevcut olduğunu belirtirken³⁶⁸ edebiyat ve diyalektik hakkındaki bilgilerin herhangi bir nesnenin imgesinin bellekte tutulması gibi tutulmadığını belirtmektedir. Ona göre soyut düşüncenin konusu olan bu tür bilgiler, bir duyu organı yardımıyla etkileşime girilen ve daha sonra imgeleri yoluyla hatırlanan şeyler gibi değildirler. Bunlar bir koku, bir ses, bir tat veya dokunarak hissedilen bir şeye benzememektedirler. Augustinus aynı akıl yürütmeyi matematiksel bilgilerin anımsanması konusunda da sürdürmektedir. Sayısal ilkelerin sesi, kokusu ve tadı olmadığı tespitini yapmakta ve bunların kendi gerçekliklerinin olduğunu ileri sürmektedir.³⁶⁹

Bu aşamada Augustinus'un amacı, bellekte imgesi bulunmayan düşüncelerin ve bilgilerin zihne nereden girdiğini tespit edebilmektir. Ona göre “bu bilgileri, yani duyumlarımızla imgelerini almadığımız, ama zihnimizde imgesi olmadan kendi haliyle tanıdığımız bilgileri öğrenmek, hafızada daha önceden dağınık ve düzensiz şekilde bulunan fikirleri bir araya toplarcasına düşünmekten başka bir şey değildir.”³⁷⁰ Buradan çıkan sonuca göre, belleğimizde keşfedilmeyi bekleyen çokça bilgi mevcuttur. Sorun şu ki bu bilgiler derlenip toparlanmaya muhtaçtır. Bu sebepten bellekten silindiği düşünülen şeylerin yeniden bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bu yeniden bir araya getirilmeyi toplamak (*cogenda*) ile ifade eden Augustinus, düşünmek (*cogito*) fiilinin de buradan türediğini belirtmektedir. Burada düşünmek, zihinde bir araya getirilen bilgiler anlamında kullanılmaktadır.³⁷¹

Augustinus bellek üzerinden araştırmasına devam ettikçe tam olarak kavrayamasa da kendim dediği şeyin etkilenimlerine dair önemli bilgilere

³⁶⁸ “Nesnelerin kendisi yok bende, onların imgeleri mevcut. Tek bildiğim zihnimde izlenimi olan bir nesnenin hangi tensel duyu aracılığıyla bana geldiği.” Augustinus, **A.g.e.**, s.398.

³⁶⁹ Augustinus, **A.g.e.**, s.401.

³⁷⁰ Augustinus, **A.g.e.**, s.401.

³⁷¹ Hafıza düşünülmüş bir şeyi düşünür. Fakat Musalar'ın Anası'nın ismi olduğunda, “hafıza” sadece düşünülebilir bir şeyin düşüncesi demek değildir. Hafıza her yerde her şeyden önce düşünülmeyi talep edenin üzerine düşüncenin toplanmasıdır. Hafıza, hatırlamanın toplanmasıdır.” **Düşüncenin Çağrısı**, Martin Heidegger, Düşünmek ne demektir? , Çev. Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, 2018, s.57.

ulaşmaktadır: “İşte orada ben kendimle de karşılaşıyorum ve kim olduğumu hatırlıyorum, neler yaptığımı ve yaparken nasıl bir ruh halinde olduğumu.” Bu ulaştıkları üzerinden zihninde bir resim oluşturarak belleğin geleceğe yönelik olma durumunu da belirtmektedir: “Bu resimden hareketle gelecekteki eylemlerimi, yaşayacağım olayları ve beklentilerimi tahmin edebiliyorum.”³⁷² Zihnin farklı zaman kipleriyle iş görebiliyor veya onlar üzerinden düşünebiliyor oluşu, doğal bir şekilde belleğe bakışta da kendisini göstermektedir. Buna göre Augustinus’ta bellek, yalnızca geçmişle sınırlı değildir. Aynı zamanda şimdiyi ve geleceğe yönelik beklentiyi de içermektedir. Belleği daha bütüncül ele alan bu üç katlı tema geçmişin anıları, şimdinin sezgisi ve geleceğin beklentisi olarak özetlenebilir.³⁷³

Augustinus’un araştırmasında kendi içine yönelişi ve kendini kavrama çabası ile başlayan süreç dolayısıyla Tanrıyı bilerek mutlu yaşama yönelmesinin ilk adımı olarak görülebilir. Augustinus zihni, benliğinin merkezi ve belleği ile zihni de özdeş olarak kabul ettiğine göre söz konusu aşkınlığın veya Tanrının bilgisinin belleğinde mevcut olması gerektiği sonucuna ulaşmaktadır. Fakat bu noktada bir paradoksla karşılaşmaktadır: eğer unutma belleğin yokluğu olarak tarif edilirse unuttuğunu anımsayabildiği için bellek unutmayı da içermektedir. Bu formülasyona göre tanrıyı belleğinin dışında bulmasına imkân yoktur, çünkü öyle bir durumda Tanrıya zihninde yer bulamamış olacaktır.

Augustinus bu noktada mutlu olma isteğinin ve mutluluk düşüncesinin kaynağını araştırmaktadır. Ona göre iki tür mutluluk vardır. Biri dünyevi ve geçici mutluluklar; diğeri ise hakikate dayalı ve anımsanması güç olan kalıcı mutluluk. Augustinus kendi belleği içinde yaptığı yolculukta, hayvanlarda da mevcut olduğunu söylediği maddi nesnelerin anımsandığı kısmı geçip önce duyguların depolandığı bölüme oradan da zihnin kendisinin olduğu yere kadar

³⁷² Augustinus, **İtirafırlar**, Çev. Ç. Dürüşken, Alfa Yayınları, 2014, s.396.

³⁷³ Jean-Marie Le Blond, **Les Conversions de saint-Augustin**, Aubier, 1950, s. 6. Aynı zamanda ona göre gerçek zaman perspektifi şimdide yatmaktadır. Geçmişteki şimdiye bellek, şimdideki şimdiye dikkat, gelecekteki şimdiye ise beklenti denk düşmektedir.

geldiğini ifade etmektedir. Belleğinin tüm bu uğraklarında Tanrı'yı bulamadığını, çünkü Tanrı'nın zihnin kendisi olmadığını gördüğünü, Tanrı'nın zihnin üstünde ve değişmez şekilde aynı kalarak yer aldığını ileri sürmektedir. Ona sahip olmayanların dahi ona ulaşma umudunu nereden bulduklarını incelemektedir. Ona göre “mutlu yaşam düşüncesine sahip olmasaydık bu kadar ısrarla onu istemezdik.”³⁷⁴ Augustinus’a göre hakiki mutlu yaşam, “hakikate dayalı sevinçtir”³⁷⁵ ve sadece Tanrı sevgisinde mevcuttur.

Özetlemek gerekirse belleğin sınırları söz konusu olduğunda Augustinus, Platoncu bellek düşüncesini devralarak onun anımsama teorisini (anamnesis) köklerinden ayırmış ve daha sonra doğuştan gelen düşünceler doktrinine evirilecek şeyin altyapısını hazırlamıştır. Buna göre içeride, derinlerde, açık ve bilinçli bir ifadeye dönüştürmek için üzerinde düşünülmesi gereken bir anlayış yatmaktadır. Söz konusu anlayışın yattığı yer bellektir. Ona göre kişinin ne olduğu ile ilgili gizli idraki buradadır. Bu idrak, hakiki kendini tanımaya doğru ilerlerken arayışta olan kişiye rehberlik etmektedir.³⁷⁶ Söz konusu belleğin temelinde insanı aşan ve onu aydınlatan aşkın bir kaynak bulunmaktadır. Buna göre aklın ve belleğin normlarını kişinin kendisini aşan bir yerden alıyor oluşu, bu anlayışta tam anlamıyla içedönüş deneyimi olarak değerlendirilmektedir. Belleğin derinlerine doğru ilerlemek kişiyi ötelere taşımaktadır. Aynı sebepten “Platon’da ‘iç’ yalnızca ‘önce’ye bir dönüş iken, Augustinus’a göre bu aynı zamanda ‘yukarı’ya giden bir yoldur.”³⁷⁷ İfade edilen anlamda belleğin sınırlarının araştırılması, içedönük araştırmanın kapsamı konusunda ipuçları vermektedir.

³⁷⁴ Augustinus, **İtiraflar**, Çev. Ç. Dürüşken, Alfa Yayınları, 2014, s.418.

³⁷⁵ Augustinus, **A.g.e.**, s.421.

³⁷⁶ “İnsan bir şeyi anımsadığında kendi kendini anımsar” Paul Ricoeur, **Hafıza Tarih Unutuş**, Çev. M.Emin Özcan, Metis Yayınları, 2011, s.115.

³⁷⁷ Charles Taylor, **Benliğin Kaynakları**, Çev. S. Aygül Baş & Bilal Baş, Küre Yayınları, 2018, s. 211.

3.2. Modern ve Çağdaş Tartışmalar

Belleğin modern ve çağdaş tartışmaları başlığı altında öncelikle belleğin metafiziksel açıklama teorilerinden temsilci ve doğrudan bellek teorileri işlenmektedir. Bunlar David Hume, John Locke ve Thomas Reid'in bellek açıklamaları ve kavramlarını içermektedirler. Belleğin epistemik değerinde ise epistemolojide konu ile ilgili argümanlar ortaya konulmaktadır. Son olarak zihin-beden sorununda bellek başlığında konuya dair en geniş çözümlmeleri yapmış olan Henri Bergson'un yaklaşımı tartışılmaktadır.

3.2.1. Belleğin Metafiziksel Açıklamaları

Bu bölümde belleğin açıklanmasında öne sürülmüş iki ana teori ele alınmaktadır. Söz konusu iki bakış açısının temel argümanları ortaya konulmakta hangi düşünürlerin konuyu hangi bağlamlarda ele aldıkları ifade edilmektedir. Aynı zamanda geçmişe yönelik bilginin “doğrudan” veya “temsili” olarak bellekte yer aldığı fikirlerinin zayıf yönleri de ortaya konulmaktadır. Buradaki tartışmalar belleğin bilginin temellendirilmesindeki işlevinden çok onun nasıl ele alınacağı ile ilgilidir.

3.2.1.1. Temsilci Bellek Teorisi

Modern dönem sonrası özellikle İngiliz Ampirist felsefe geleneği belleğin açıklanması üzerinde çokça durmuştur. Felsefelerinin gelişimi deneyimin doğası ve epistemoloji temelli olsa da bellek üzerine ürettikleri düşüncelerin aynı zamanda belleğin neliği üzerine olduğu belirgindir. Söz konusu teoriler bellek denildiğinde ne anlaşılması gerektiği hakkındadır denilebilir.

Belleğin nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili temel soru şu şekildedir: geçmişte kalmış herhangi bir olay, bugün anımsandığında o olaya dair anımsanan şey, söz konusu olayın bir temsili veya görüntüsü mü yoksa doğrudan o şeyin kendisi midir? Bazılarına göre anımsamanın orijinal deneyimin kopyası veya sureti

olduğu görüşü yaygındır. Bu görüş literatürde temsilci teori olarak adlandırılmaktadır.³⁷⁸ Temsilci Bellek Teorisine göre geçmişte temsiller ve imgeler üzerinden kavranmaktadır ve her anımsayıta anımsanan şey aslında geçmişteki olayın bir temsilinden ibarettir. Buna göre geçmişe ait bir anı, zihne o anıya ait imgeleri çağırarak suretiyle anımsanmış kabul edilmektedir. Temsilci bellek teorisi, algının temsilci teorisi ile aynı mantıkta işlemektedir. Algı nesnesinin zihne bir imge olarak yansımaları gibi bellek de farkına varılan anının nesnesine ait bir temsili veya imgeyi taşımaktadır. Algı ve bellek yetilerinin salt imgeleri kullandığı bir durumda kaçınılmaz olarak hayal gücü veya imgelem de temsil ve imgelerden oluşmaktadır. Bu tabloda bellek açısından sorun, bellekteki bir imgenin veya temsilin bellek imgesi olmasını sağlayan kriterlerin ne olduğudur. Yani bir temsili algısal veya hayali olmaktan ayırarak onu belleğin malı kılan şey araştırılmaktadır. Bu bakış açısından, bir şey ister algılsın ister hayal edilsin isterse de hatırlansın elimizde yalnızca zihinsel anlamda bir imgenin mevcut olduğu kabul edilmektedir. Bu imgeyi hangi koşullarda değerlendirmek gerekmektedir?

İnsan deneyiminin doğası ve özelliklerine dair yaptığı araştırmada John Locke, belleği “zihinde işlendikten sonra gözden yiten ya da sanki gözden ırak bir köşeye atılmış olan ideleri yeniden canlandırma gücüdür” olarak tanımlar ve ekler “sanki idelerimizin deposu olan bellek budur.”³⁷⁹ Bellek hakkında

³⁷⁸ Don Locke, **Problems Of Philosophy**: Memory, 1971, s.1. Ayrıca bkz.: Holland, R.F., “The Empiricist Theory of Memory,” *Mind*, 63, 1954, ss.464-486.

³⁷⁹ “Bellek. Zihinde tutmanın ikinci yolu (birincisi içgözlem), zihnimize işlendikten sonra gözden yiten ya da sanki gözden ırak bir köşeye atılmış olan ideleri yeniden canlandırma gücüdür. Sıcaklığı ya da aydınlığı, sarıyı ya da tatlıyı, bunları doğuran nesnelerin ortadan kalkmasından sonra düşündüğümüz zaman böyle yaparız. Sanki idelerimizin deposu olan bellek budur. İnsanın dar zihni birçok ideyi aynı zamanda görüp inceleyemediğinden, başka zaman kullanılmak üzere bu ideleri biriktirecek bir ambara gerek vardır. Fakat idelerimiz zihnimizde edimsel olarak bulunan algılardan başka bir şey olmadığına ve algılanmadıklarında bunlar var olmaktan çıktıklarına göre, idelerimizin bellek ambarına onduğunu söylemek ancak şu anlama gelebilir: zihninin, birçok durumda, eskiden edinmiş olduğu algıları, onları daha önce edinmiş olduğu ek algısıyla birlikte canlandırma gücü vardır. Edimsel olarak hiçbir yerde bulunmamalarına karşın, idelerimizin belleğimizde bulunduğunu söylemek bu anlama gelir; gerçekte zihindeki yeti, yalnızca, onları yeniden canlandırma ve sanki bunların kendisi için bir resmini yapma yetisidir ve bu işi kimileri daha kolay, kimileri daha zor, kimileri daha canlı, kimileri daha silik yapar.” John Locke, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013, s.134.

yapılmış meşhur depo (*storehouse*) benzetmesinin felsefi kaynağı Augustinus'tan sonra burasıdır. Locke'un bellek hakkında yapmış olduğu bu değerlendirme onun bellek teorisinin temsilci bellek teorisi şemsiyesi altında yer aldığını göstermektedir.

Locke, temsilci bellek teorisinin ruhuna uygun bir şekilde, algılardan doğan imgeler ile bellek imgelerini birlikte ele almaktadır. Locke'un düşüncesine göre algılama bilginin giriş kapısıdır. Bu önermeyi ampirist geleneğin doğuştan idelerin reddi düşüncesiyle birlikte düşünmek gerekmektedir:

“Bellekte doğuştan ideler yoktur. Şunu da ekleyeceğim: eğer doğuştan ideler, yani zihinde zihnin edimsel olarak üzerinde düşünmediği ideler varsa, bunlar bellekte bulunmalıdır; bunların oradan anımsama yoluyla ortaya çıkarılması, anımsandıkları zaman da anımsama bilinci olmadan anımsama olamayacağına göre, bunların daha önceden zihinde bulunan algılar olduğunun da bilinmesi gerekir. Çünkü anımsama bir şeyi bellekle ya da o şeyin daha önceden bilindiğinin ya da algılanmış olduğunun bilinciyle birlikte algılamaktır. Bu olmadıkça zihne gelen her ide yenidir, yani anımsanmış değildir; çünkü onun daha önce zihinde bulunduğu bilinci, anımsamayı, düşünmenin bütün öteki biçimlerinden ayırt eden şeydir. Zihnin hiçbir zaman algılamamış olduğu bir ide zihinde hiçbir zaman bulunmaz.”³⁸⁰

John Locke bellek ile ilgili değerlendirmeler yapsa da bellek imgesinin diğer imgelerden nasıl ayrılacağına dair soruna değinmemektedir. Yalnızca en sağlam belleklerde bile sürekli bozulmanın mevcut olduğunu aktarma ile yetinmektedir.³⁸¹

David Hume da *Treatise*'de belleğin neliği üzerine birtakım açıklamalar yapmaktadır. Kendi zamanının diğer ampiristleri gibi Hume da bilişin/bilmenin dolaysız nesnelerinin temsiller olduğunu düşünmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki Hume'un görüşü Locke'un görüşünden ve Berkeley'in idealizminden algıların duyumsanan nesnelerle ilişkisine dair görüşü itibarıyla ayrılmaktadır. Hume, bellek imgesinin kriteri sorununda imge türlerinin göreceli olarak gücüne ve canlılık farklarına başvurarak çözüm aramaktadır. Bellek ve imgelemin

³⁸⁰ John Locke, **A.g.e.**, s.94.

³⁸¹ John Locke, **A.g.e.**, s.135.

özünde aynı şey olduğu görüşüne karşı Hume bu ikisi arasında bir ayrım yapmıştır:

Deneyim yoluyla buluruz ki, herhangi bir izlenim zihne sunulduğunda, bu sefer orada bir tasarım olarak ortaya çıkar; izlenim bunu iki farklı yoldan yapabilir: İster yeni görünüşünde ilk canlılığını büyük ölçüde korur ve bir şekilde izlenimle tasarım arasında bir şey olur, ya da o canlılığı tümüyle kaybeder ve tam bir tasarım olur. İzlenimlerimizi ilkindeki gibi yinelediğimiz yetimize BELLEK, ikincisine ise İMGELEM diyoruz. İlk bakışta açıktır ki, bellekteki tasarımlar imgelemdekilerden çok daha diri ve güçlüdür; ayrıca bellek, nesnelerini imgelemin kullandığı renklerden çok daha belirgin renklerle resmeder. Geçmiş bir olayı hatırladığımızda, olayın tasarımını zihnimize güçlü bir şekilde akar; imgelemde ise algı silik ve durgundur; nitekim, zihin tarafından uzun bir süre boyunca sağlam ve bir örnek olarak korunamaz.³⁸²

Hume duyu algısı ile sahip olduğumuz deneyimleri tanımlamak için “izlenim” (*impression*) sözcüğünü kullanmaktadır. Düşünme ve akıl yürütmedeki belirsiz imgeler için ise genellikle dilimize tasarım olarak çevrilen “*idea*” sözcüğünden faydalanmıştır. Şu an burada olmayan şeyi veya şeyleri düşünebilmek bazen izlenimlerle bazen de tasarımlarla gerçekleşmektedir. Hume’a göre bunlar arasında sadece derece farkı vardır. İmgelemden doğan tasarımlar ile bellekten doğan tasarımlar arasında dirilik ve canlılık kriterleriyle ayrım geliştirmiştir. İzlenimlerin ilk hallerindeki temsilleriyle zihinsel olarak canlandırılması bellek, ya da izlenimden hiçbir temsil barındırmadığı ve “sönük” şekli ile salt imgelem veya hayal anlamına gelmektedir. Bu bağlamda izlenimler, bilişin temel yapı taşlarını oluşturmaktadırlar. Diğer taraftan anılar, anlık algılardan veya izlenimlerden daha güçsüz ve sönük olsa da imgelemin veya hayal gücünün temsillerinden, imgelerinden daha canlıdır denilebilir. Yani bellek, algıdan cansız ancak salt imgeye nispetle daha canlı bir içeriktedir.

Hume’un bellek açıklamasının ilk bakışta belirli akla yatkınlıkları olsa da aynı zamanda kısmi yetersizlikleri de dikkatli bakıldığında gün yüzüne çıkmaktadır. Tıpkı imgelemden doğan düşüncelerin canlı ve güçlü olabilme ihtimali gibi

³⁸² David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Ergün Baylan, Bilge Su Yayınları, 2009, s. 21.

bellekten doğan düşüncelerin de zayıf ve cansız olmasını önleyecek herhangi bir ilke mevcut değildir. Belleğin metafiziksel açıklaması söz konusu olduğunda Hume'un temsilci bellek teorisi, belleği imgeden ayırmaya çalışırken durumu daha da karmaşıklaştıran bir yola girmektedir. Bu cevaplardan yola çıkarak belleğin hayal gücü/imgelem görüntüleri ile anılardan neşet eden görüntüleri karıştırmak oldukça olasıdır. Söz konusu görüntülerin veya temsillerin belleğe ait olma kriteri Hume'da da müphemdir denilebilir. Hume'un geliştirdiği yanıt söz konusu ayrımın hangi iç gözlem koşulları ile bilinebileceğine aittir.

Hume'a göre belleğin esas görevi “yalın tasarımları değil, onların düzen ve konumlarını saklamaktır.”³⁸³ Belleğin bu görevi en başta belirtilen belleğe dair sorunlardan bilme sorununa ilişkindir. Çünkü deneyimden yola çıkarak öğrenilen şeylerin öğrenilmiş sayılması için zihnin onları belirli bir düzen içinde konumlandırması veya anımsaması gerekmektedir. Düşüncenin düzen ve konumlarını koruyan bellek, şeyleri deneyimlendiği gibi anımsamak durumunda iken imgelemen böyle bir mecburiyeti yoktur. Bu görüş, gerçek ile gerçek dışı olanın olgu ile kurgunun (*fiction*) yani bellek ile imgelemen yalınkat ayrımıdır.

Locke ve Hume'ın görüşlerinin önemli bir ardılı kabul edilen Bertrand Russell, Zihnin Analizi isimli eserinde belleğin temsilci teorisinin daha gelişmiş bir örneğini sunmaktadır. Temsilci teorisinin temel sorunu olan bir imgeyi bellek imgesi yapan şeyin ne olduğu sorunu üzerine birtakım görüşler öne sürmektedir. Russell'a göre bir imgenin bellek imgesi yani dolayısıyla bilincine varılan bir anı olarak görülebilmesi için iki duygunun ona eşlik etmesi gerekmektedir. Bunlardan biri “aşinalık” (*familiarity*) iken diğeri ise “geçmişlik hissi” (*pastness*)'dir. Buna göre aşinalık, belleğe güveni sağlarken geçmişlik hissi ise anıların zaman dizinine göre düzenlenmesini sağlamaktadır. Russell bu iki duygunun katkısı sayesinde Hume'un tam açık olmayan “canlılık” veya

³⁸³ David Hume, *A.g.e.*, s.22.

“dirilik” kriterlerine nazaran bir imgenin bellek imgesi olup olmadığına dair daha güvenilir olduğunu iddia ettiği bir kriter geliştirmiştir.

Örneğin bir çocuğun başından geçenleri tam ve doğru bir şekilde anımsayarak deneyimlerini bir resim gibi tasvir etmesi istendiğinde yaptığı tasvirde kullandığı sözcüklerin tamamen hayali olabileceği ifade edilmektedir.³⁸⁴ Russell’a göre çocuğun anılarını hayal ürünü olmaktan çıkaran şey, geçmişlik ve aşinalık duygusudur.

Burada Russell’ın getirdiği kritere göre imge, hayali bir geçmişe veya bir başkasının geçmişine ait olmamalıdır bunu sağlamak için aşinalık ve geçmişlik hissine ihtiyaç vardır aksi takdirde o bir anı değil bir hayal ürünü olacaktır.

Russell bu ayrımı şu şekilde ifade etmektedir:

Farz edelim ki bu sabah kahvaltıda ne yedim diye soruyorsunuz. ...Anımsama süreci, kahvaltıma dair görüntüleri geri çağırmaktan ibaret olacaktır. Bu çağırma bana bellek imgeleri ile salt hayal imgelerini birbirinden ayıran bir inanç duygusuyla gelecektir. Bellek imgeleri ile hayal gücünün imgeleri, keşfedebildiğimiz kadarıyla içsel niteliklerinde bir farklılık göstermezler. Anıları oluşturan imgelere, hayal gücünü oluşturan imgelerden farklı olarak, “bu oldu” sözleriyle ifade edilebilecek bir inanç duygusunun eşlik etmesiyle farklılık göstermektedirler. Söz konusu inanç duygusu olmaksızın yalnızca imgelerin/görüntülerin ortaya çıkması hayal gücünü oluşturur, bellekte ayırt edici olan ise inanç unsurudur.³⁸⁵

Russell bellekte ayırt edici vasfın geçmişe yapılan gönderimin doğrudan geçmişe duyulan inançtan kaynaklandığını şu şekilde belirterek açıklamasını tamamlamaktadır: “Bellek bir imge ve geçmiş varoluşa bir inanç talep etmektedir. İnanç, inancın geçmişe gönderme yapmasını sağlayacak biçimde beklenti veya çıplak onaydan farklı olarak belirli bir duygu, duyum veya duyular kompleksidir. Geçmişe yapılan gönderme, inanılan içerikte değil, inanç duygusunun kendisinde yatmaktadır.”³⁸⁶

³⁸⁴ Bertrand Russell, **Analysis of Mind**, Pennsylvania State University, 2001, s. 140.

³⁸⁵ Bertrand Russell, **A.g.e.**, ss.122-123.

³⁸⁶ Bertrand Russell. **A.g.e.**, s.130.

Russell'ın temsilci bellek teorisi Hume'un teorisine göre birtakım farklılıklar arz etmektedir. Hume, bellek imgelerini canlılık derecelerine göre ayırt ederken Russell, bellek imgelerinin ayırt ediciliğini ilişkisel olarak ele almaktadır. Bu ilişkide geçmişlik ve aşinalık hislerini kullanmaktadır. Russell, algılanan, hayal edilen ve anımsanan herhangi bir olay için tek bir imge kullanarak Hume'a göre daha ekonomik bir açıklama yapmıştır.

Diğer taraftan Russell'ın getirmeye çalıştığı kriterler için de eleştiriler mevcuttur. Söz konusu iki duygu derinlemesine analiz edildiğinde birtakım sorunlar ortaya çıkmaktadır. Aşinalık duygusu ele alınırsa, bir kişinin her şeyin daha önce de aynı biçimde deneyimlendiği duygusuna sahip olduğu *dejavu* deneyimleri mevcuttur. Ancak, bu duygu genellikle yanılgı ve yanlış yönlendirme içermektedir. Russell bu sorunun farkında olacak ki bütün dünyanın beş dakika önce tüm anılarla birlikte varlığa gelmiş olabilme ihtimalinin mantıksal olarak mümkün olduğunun spekülasyonunu yapmıştır. Ancak yine de öne sürdüğü iki duygu kriterinden vazgeçmemiştir. Bu bağlamda Mary Warnock'a göre "aşinalık duygusu yanıltıcı ve belleğin anlaşılmasına katkıda bulunmayan bir kavram olmaktadır."³⁸⁷ Geçmişlik hissi ise yine aynı şekilde zihne gelen herhangi bir imge için de aynı derecede geçerli olabilir. Özetle bu iki duygu bellek imgesi ile diğer imgeleri birbirinden ayırmak için her zaman doğru kriter olamamaktadır.³⁸⁸

3.2.1.2. Doğrudan Bellek Teorisi

Geçmişin temsili kavrayışının yanında bir de doğrudan kavrayışının mümkün olduğu ile ilgili görüşler mevcuttur. Diğer bir ifadeyle geçmişin bilgisine nüfuz etmenin temsil yoluyla değil doğrudan gerçekleştiği iddiasından bahsedilebilir. Burada "doğrudan" sözü ile kast edilen şey anımsamada, anımsanan imgenin geçmişteki olayın veya anımsamanın nesnesinin onun temsili değil bizatihi

³⁸⁷ Mary Warnock, **Memory**, Faber and Faber Limited, 1987, s.22.

³⁸⁸ Mary Warnock, **A.g.e.**, s.22.

kendisi olduğu ile ilgili bir önermedir. Bu görüş yalnızca bellek bağlamında düşünülürse anlamayı zorlaştıran bir hal almaktadır. Burada temsilci teoride olduğu gibi algı ile birlikte düşünmek gerekmektedir. Algının kapılarından giren şeyler belleğe dolmakta olduğundan, doğrudan bellek teorisinin algı anlayışı da dolaylı olmamak durumundadır. Bu görüşe göre düşünceye aracılık eden şey, algının doğrudan algıladığı ve belleğin doğrudan anımsadığı şeydir. Belleğin doğrudan teorisi, geçmişteki bir olayın bize şimdi anımsadığımızı veya bize görüldüğü şekliyle birebir aynı olmasını ifade etmektedir. Söz konusu geçmiş olay belleğimizde doğrudan görülmekte ve sanki şimdi cereyan ediyormuş gibi görünmektedir.

Thomas Reid, 1785'te yazdığı *İnsanın Entelektüel Güçleri Üzerine Deneme* (*Essay on the Intellectual Powers of Man*) eserinde en baştan belleği bir imge veya idea türü olarak varsayan düşüncelere karşı çıkmış ve onu imgelerle hiçbir bağlantısı olmayan bir bilgi türü olarak tanımlamıştır.

Reid, Locke'un temsilci bellek teorisini belleğe sahip olmanın yeterli koşulunu sağlamadığı konusunda eleştirmektedir:

Her insan belleğin ne olduğunu bilmektedir ve onunla ilgili belirgin bir kavrayışa sahiptir. Ancak Locke, damgalandıktan sonra ortadan kaybolan ya da gözden yiten düşünceleri zihinde canlandırma gücünden bahsettiğinde, eğer buna bellek dememiş olsaydı herhangi biri bunun bellek olduğunu güç bela bilebilecekti. Bahsedilen yetiye en az onun kadar benzeyen başka şeyler de mevcuttur. Karşımda bir arkadaşımın resmini görüyorum. Gözlerimi kapatıyorum ya da başka bir yöne çeviriyorum ve resim gözden uzaklaşmışçasına yitiriliyor. Gözlerimi tekrar resme çevirecek bir gücüm var ve bu durumda algı hemen canlanıyor. Ancak bu bellek midir? Kesinlikle hayır.³⁸⁹

Reid, Locke'a yönelttiği eleştirilerinin yanı sıra Hume'cu temsilci bellek teorisini de eleştirmekte ve bu iki görüşün de başarısız olduklarını ileri sürmektedir. Ona göre bu görüşler mümkün olmayacak derecede çok bellek

³⁸⁹ Thomas Reid, *Essays on the Intellectual Powers of Man*, Cambridge University Press, 2011, s.345.

çeşitliliğini varsaymakta ve belleğin doğasına ışık tutamamaktadırlar. Söz konusu görüşler aynı zamanda geçmişe dair şüpheciliğe yol açmaktadırlar. Reid’e göre Hume’un söylediği biçimde idealar, izlenimler ve temsiller düşüncemize aracılık etmemektedirler. Örneğin kahvaltıda yumurta yediğimi anımsadığımda anımsayışımın nedeni yumurtanın görüntüsü değildir. Tersine anımsayışım geçmişin doğrudan kavrayışı anlamına gelmektedir. Bu durum belleğimde deneyimsel bir unsur olduğunu yadsımamı gerektirmez ancak bu sabah yaptığım kahvaltıyı ona dair zihinsel imgeyi anımsayışım sayesinde anımsadığımı göstermemektedir. Reid geçmiş hakkındaki bilgimizin doğrudan olduğu konusunda ısrarcıdır.

Onun gözünden belleğin temsilci teorisinin iki temel unsuru vardır. Birincisi, deneyimin bir ideada veya imgede şeyleştirilmesi, ikincisi ise geçmiş deneyimin bilgisine, o deneyim hakkındaki düşünce veya imge hakkındaki bilgimin aracılık ettiğine dair epistemik iddiadır. Reid doğrudan bellek teorisinin savunucusu olarak bu varsayımları reddetmekte ve belleğin nesnesinin geçmişte olmasına rağmen anımsandığı anda varlık kazanan ve bizim de bilincinde olduğumuz bir zihin eylemi olduğu iddiasını savunmaktadır.

Diğer taraftan Reid’in bu konuda Locke ve Hume çizgisine yönelttiği eleştiriler Russell’ın temsilci görüşlerine de yöneltilebilir. Russell’ın görüşüne göre anımsama bir imgenin tasvir ettiği şeyin geçmişte olduğuna dair bir inanç duygusunu beraberinde getirmektedir. Bu varsayım daha önce hangi imgeleri deneyimlediğimiz konusundaki inancımızın güvenilir olduğu varsayımıyla hareket etmektedir. Yani tamamen hayal ürünü olsalar da yanıltıcı bir biçimde geçmişte yaşandığına dair bir inancı içeren imgeler yine de anı olarak kabul edilmektedir. Bu durum da Reid’in geçmişe dair şüpheciliğin arttırıldığına dair argümanını desteklemektedir. Reid, “doğrudan” bellek anlayışını şu şekilde ifade etmektedir:

Geçmiş şeyler hakkında doğrudan bilgi sahibi olmaktır. Duyular bize şeyler hakkında yalnızca şu anda var oldukları şekilleriyle bilgi vermektedirler. Söz konusu bilgi bellekte muhafaza edilmeseydi, bir anda hiç var olmamış gibi yok olur ve bizi cahil bırakırdı. Belleğin nesnesi geçmiş bir şey olmalıdır. Şimdi olan, belleğin nesnesi olamaz çünkü geçmiş ve gitmiş olan da algının ya da

bilincin nesnesi olamaz. Algıya, algıladığımıza olan inanç eşlik ettiği için, belleğe her zaman anımsadığımızın inancı eşlik eder.³⁹⁰

Reid’e göre geçmiş şeyler hakkında sahip olunan bilgi, geleceğe dair dolaysız bir bilgi kadar açıklanamazdır. Ona göre, bu sebepten bellektekiler hakkında sağduyuya güvenilmelidir. “Sabah elimi ve yüzümü yıkadım” önermesinde doğrulanacak bir şey aramadan belleğin gerçeğine itimat edilmelidir. İnsan zihninde geçmişe dair sağlam bir inanç bulmaktadır ancak bunların nasıl üretildiklerini bilmek güçtür.³⁹¹ Reid buna bellek demektedir ancak nasıl üretildiğinin bir ifadesinin olmadığını söylemektedir. Reid’e göre belleği bir imge veya temsil olarak görmek demek imgeler arasında kaybolmak ve geçmiş şeyler hakkında isabetsiz yargılara varmak demektir. Ona göre bellek derinlemesine analiz edilmesi güç olan tanrısal bir hediyedir.³⁹² Reid’in bellek düşüncesinin çıkmazı, belleği yanılmaz olarak kabul etmektir. Hâlbuki algı yanılabildiği gibi bellek de yanılabılır.

Buraya kadar olan bölümde belleğin ne olduğuna ve nasıl ele alınmasına dair iki ana teori olan, “temsilci” teori ile “doğrudan” teori ele alınmaktadır. Temsilci teorisinin argümanlarına yakın düşünürler olan Locke, Hume ve Russell’in bu bağlamdaki görüşleri mevcuttur ve temsilci teorisinin esas sorunu bellek imgesi ile salt imge arasındaki ayrıma bir kriter bulma sorunu olarak tespit edilmektedir. Geçmiş temsiller ve imgeler üzerinden kavrayan temsilci teorisinin aksine zihnin algıda olduğu gibi geçmişe yönelimlerinde doğrudan oluşunu savunan bellek teorisinde Reid’in bu bağlamdaki görüşlerine işaret edilmektedir. Söz konusu iki teorisinin de belleği kısmi olarak açıklayıcı oldukları düşünülebilir ve bu bir zayıflık olarak nitelendirilebilir. Her iki teoride

³⁹⁰ Thomas Reid, **A.g.e.**, s.303.

³⁹¹ “Hafızama göre, geçmiş şeyler hakkında sahip olduğum bilgi, bana gelecek şeyler hakkında dolaysız bir bilgi kadar açıklanamaz görünüyor: ve neden birine sahip olup da diğerine sahip olmamam gerektiğine dair hiçbir sebep veremem, ama bunun böyle olduğunu söyleyebilirim. Yaratıcımın iradesi. Aklımda farklı bir anlayış ve bir dizi geçmiş olaya dair sağlam bir inanç buluyorum; ama bunun nasıl üretildiğini bilmiyorum. Ben buna hafıza diyorum ama bu sadece ona bir isim veriyor; nedeninin bir hesabı değildir.” Thomas Reid, **A.g.e.**, s.306.

³⁹² Thomas Reid, **A.g.e.**, s.215. Reid burada tanrısal hediye olarak çevrilen kısımda “Author of our being” şeklinde bir ifade kullanmaktadır.

de belleğin yanıltıcılık özelliğine karşı teorilerini güçlendirici değerlendirmeler yapmada kısmi yetersizlikler olduğu görülmektedir.

3.2.2. Belleğin Epistemik Değeri

Belleğin bilgi ve bilme ile olan ilişkisi onun epistemik değeri olarak ifade edilebilir. Bellek ve bilgi arasındaki ilişkinin hangi anahtar kavramlarla birlikte düşünülmesi gerektiği ortaya konulmalıdır. Bu bağlamda, bilgi felsefesinin temel kavramları olan doğrunun, gerekçelendirmenin ve inancın birbiri ile iç içe geçmiş ilişkisel anlamlarından ziyade bellekle olan bağlarına girilmektedir.³⁹³

Belleğin bilginin kaynağında yatanın ne olduğu ile ilgili soru bağlamındaki değeri onun epistemolojik olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda epistemolojik değer biçme faaliyeti dışsal gerçekliğe ilişkin bir doğrulamadan ziyade insan varoluşu veya kendimiz hakkındaki bilginin yegâne doğrulama kaynağı olarak görülen belleğin değerini gösterme anlamını taşımaktadır. Duyumlar yoluyla edinilmiş algı kayıtlarının bellekte biriktirilmesi dışsal verilerin belleğe yansımasıdır fakat aynı zamanda bellekte kişinin kendi içine dönük salt zihinsel hayatına dair veriler de saklanmaktadır. Salt zihinsel hayata dair epistemik araştırma, ampirik olanakları kısıtlı bir şekilde ve daha çok zihinsel varoluş temellidir. Zihinsel hayatın inceleme araçları algıdan başlayarak, bilince, belleğe kadar ilerlemektedir. Belleğin epistemik değerini yani insan zihninin gerçeklikle ve bilgi ile olan ilişkisinin bellek ile olan bağına soruşturmak için bazı soruları sormak gerekmektedir, bunlar, bellek bir bilgi kaynağı mıdır yoksa türü müdür? Bellek bir bilgi kaynağı olarak ne kadar güvenilirirdir? Geçmiş deneyimleri bilmek her anımsayış için statik bir anlamı mı ifade eder yoksa dinamik mi? Geçmiş deneyimleri bilme ve düşünme ne anlama gelmektedir? Türünden sorulardır.

³⁹³ Belleğin epistemik değeri dışında fenomenolojik anlam ve değerinden de bahsedileceği gibi bu konuya burada girilmeyecektir. Çağdaş epistemolojinin bu konuyu sembolik mantık üzerinden formüleleştirme ve tartışma örneklerine kısıtlı şekilde yer verilecektir.

Belleğin neliği tartışması ikincil görülerek belleğin yalnızca bilgi ile olan ilişkisinin araştırılmasına yirminci yüzyıldan itibaren daha ağırlık verilmiştir. Bellek kavramı değişik bağlamlarda, geniş tür ve başlıklar altında ele alınabilmekte ve analiz edilmesi güç bir yapıda olduğundan böyle bir değişim gerçekleşmiştir denilebilir. Bu dönemde daha önce belirtilen belleğin laboratuvar araştırmalarına konu olmaya başlaması felsefede onun işlevlerine yönelik bakışı kuvvetlendirmiştir. Belleğin epistemik değerinin ifadesi ise anımsamanın işlevi ile ilgilidir. Anımsama, epistemolojinin özel ilgisine mazhar olup bilginin teorileştirilmesi ve gerekçelendirilmesi üzerinden ele alınmaktadır. Bu bağlamda canlı ve istikrarlı bir anımsama diğer anılarla desteklenerek bir belleğe dayalı inancı oluşturmakta olup bu inancın ise bilgiyi temsil ettiği düşünülmektedir.³⁹⁴

Bellek ve bilgi ilişkisi bağlamında ele alınan önermesel (*propositional*)³⁹⁵ bellek, bir şeyi anımsamanın kendisinin doğru olup olmadığından sorumludur. Önermesel bellek bilginin muhafaza edilmesini ifade etmektedir.³⁹⁶ Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren belleğin epistemik tartışmaları bir öznenin bir önermeyi anımsamakta (*S remembers that p*) olduğu önermesinin gerekli ve yeterli koşullarını belirleme çabası olarak özetlenebilir.³⁹⁷ Belleğin epistemolojideki araştırma sahası “epistemik bellek teorisi” şeklinde geçmektedir. Kabaca ifade edilirse epistemik teori söz konusu anımsama biçiminin bir tür bilme çeşidi olduğunu iddia etmektedir.

³⁹⁴ Robert Audi, **Epistemology: A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge**, Routledge, 2003, ss.55-74. Ayrıca çağdaş epistemoloji tartışmalarına giriş için bkz: Nebi Mehdiyev (ed), **Çağdaş Epistemolojiye Giriş**, İnsan Yayınları, 2021.

³⁹⁵ Semantik Bellek olarak da adlandırılmaktadır.

³⁹⁶ David B. Annis, Memory and Justification. **Philosophy and Phenomenological Research**, 40(3), 1980, ss.324–333

³⁹⁷ Matthew Frise, “Epistemology of memory”, **The Internet Encyclopedia of Philosophy**, (Çevrimiçi), [Memory, Epistemology of | Internet Encyclopedia of Philosophy \(utm.edu\)](https://www.iep.utm.edu/memory/) 10.11.2021.

Bellekte deneyimsel bir doğrulama yolu için anımsama deneyimine dayalı bir gerekçelendirme yapılabilir. Ek bir bilgi olarak bu tür ampirizme, gerekçelendirmeye ilişkin (*justificatory*) ampirizm denilmektedir.³⁹⁸

Bu aşamada belleğin muhafaza ettiklerinin neler olduğunu sormak gerekmektedir. Bellek, inanç ve bilgileri muhafaza etmektedir. Aynı şekilde bellek, bilgi ve inançları saklama ve geri çağırma kapasitesi olarak da tarif edilmektedir. Bellekte inanç ve bilgiler korunmaktadır ancak bellekteki bu inanç ve bilgilerden çıkarım yoluyla söz konusu inanç ve bilgilerin türevlerine ulaşılabilir. Örneğin izlediğim bir filmde çeşitli sahneler çağırarak çağırdığım malzeme üzerinden çıkarımsal düşünce süreçlerini işleterek film hakkında daha çok bilgi ve inanç geliştirebilmem mümkündür.³⁹⁹

Burada dikkat edilmesi gereken husus belleğin yalnızca saklama işlevinin yanında sakladığı inanç ve bilgilere ulaşmada ve onlardan yeni inanç ve bilgiler devşirmede yani aynı zamanda gerekçelendirme için de kaynak sağlamasıdır. Diğer bir ifadeyle geçmişe ait bir deneyimin varlığına ve oradan türetilen bilgi ve inançların doğruluğuna ilişkin gerekçelendirme yine belleğin süzgecinden geçmektedir. Bu durumun nedeni bilginin temel olarak gerekçelendirmeyi gerektirmesidir denilebilir.

Anımsama süreci göz önüne getirilirse bellek, algıdan farklı olarak iç gözlem ve düşünce için hammadde sağlamaktadır. Bilgi, inanç ve gerekçelendirme, çıkış noktalarını algıdan almakta ancak bellek, algısal bilgileri toplayarak dünya ve insan deneyimi hakkında teoriler üretebilmeye kapı açmaktadır. Gerekçelendirme veya doğrulama ister önermesel (*propositional*) ister deneyimsel (*episodic*) olsun her türlü bilginin belleğe dayalı gerekçelendirilmesini ifade etmektedir. Bu kaynak olma durumu belleğin epistemik anlamda merkezi konumuna işaret etmektedir.⁴⁰⁰ Buna göre belleğin muhafaza ettiklerinin anımsanması bilmeye ilişkin iken yine muhafaza edilen

³⁹⁸ **Epistemoloji**, Der. Stephen Hetherington, Çev. Deniz Özcan, Fol Yayınları, 2021, s. 183.

³⁹⁹ Robert Audi, **A.g.e.**, s.69.

⁴⁰⁰ Robert Audi, **A.g.e.**, s.66.

her tür bilgi ve inancın gerekçelendirilmesi de düşünmeye ilişkindir. Burada bellek hem bilgi ve inançların saklandığı kaynak hem de aynı zamanda gerekçelendirme kaynağı olmaktadır. Güçlü bir gerekçelendirme sağlamak için bellekte saklı tutulan bilgi ve inançların düzen ve konumlarının tutarlı biçimde organize edilişi önem arz etmektedir.

Gerekçelendirmeyi açacak olursak bu süreç akıl yürütmede öncüller bulabilmek için inançlara dayanabilmeyi ve onlardan faydalanabilmeyi mümkün kılmaktadır. Buna göre bir öncülün herhangi bir çıkarımın doğrulanmasında kullanılabilmesi için gerekçelendirilmiş bir inançla desteklenmektedir.⁴⁰¹ Birisiyle tanıştığını anımsayan kişi onunla tanıştığını bilmektedir aynı zamanda. Bu örnekte bellek hem bilginin kaynağı hem de o bilgiye ait bilginin de kaynağı durumundadır. Yani bildiğimiz şeyin ne olduğunun teyidini de belleğe başvurarak alabilmekteyiz. Bu bağlamda belleğin gerekçelendirme kaynağı özelliğine sahip oluşu geçmişe ait gerekçelendirilmiş kabul ettiğim inançların doğrulanmasına olanak sağlamaktadır. Diğer taraftan bilginin gerekçelendirilmiş inanç olup olmadığı (Gettier Sorunu)⁴⁰² ayrı bir tartışma konusudur. Aynı örnekten yola çıkılırsa birisiyle tanıştığını anımsayan kişi o kişiyle tanıştığına inanmakta haklıdır. Bellek burada bir kişiye doğru anımsamayı sağladığında ona bu konudaki bilgisine inanmak için gerekçe de vermiş olmaktadır. Burada “doğru” anımsama nesnel bir zemine sahip bir tutarlılık anlamına gelmektedir. Yoksa algının yanılsaması gibi bellek de çarpık bilgileri aktarabilmektedir. Ancak neyin gerçekle tam uyumlu neyin çarpık olduğu ile ilgili yüzde yüz tutarlı bir gerekçelendirme yapabilmek güçtür. Dışsal gerçeklik ile onun zihinsel yansımaları arasında doğru veya yanlış olmak

⁴⁰¹ Andrew Moon, “Remembering Entails Knowing,” *Synthese*, 190(14), 2013, ss.2717–2729. Moon’a göre Anımsama; inancı, gerekçelendirmeyi ve ilineksel (accidental) olmayan bir doğruyu gerektirmektedir.

⁴⁰² Edmund Gettier, “Is Justified True Belief Knowledge?”, *Analysis*, 23, 1963, ss.121-123.

açısından bir örtüşme veya mütakabiliyet (*correspondence*) bulma arayışı felsefe tarihinin en eski sorunlarından biridir denilebilir.⁴⁰³

Epistemik değer bağlamında belleğin dışsal gerçeklikle tastamam örtüşmesinden ziyade onun belleğe dayalı inançların gerekçelendirilmesi üzerinde durulmaktadır. Bellek ile geçmiş arasındaki bağın nedensel (*causal*) açıklaması söz konusu gerekçelendirme yoluyla gerçekleştirilmektedir.⁴⁰⁴ Deneyimden veya önermeden türetilmiş olsun kişinin şu an sahip olduğu inanç ve bilgilerin geçmişe dönük sağlaması için nedensel bir zincir kurulmaktadır ve bu bağlamda belleğin özü zamansal anlamda iki parçadan ibarettir. İlk parçada şimdiki zamanda zihne yansıyan bir imge ikincide ise bu imgenin geçmişle olan ilişkisi mevcuttur. Bu anlamda imge gibi bellek de nesnesi şu an mevcut olmayan şeylere gönderimde bulunmaktadır. Ancak bellek, imgeleminden farklı biçimde bir geçmiş zamanın var olduğunu varsaymaktadır.

Anımsama eylemi bellektekilerin geçmişle olan ilişkisini ortaya çıkarmaktadır. Elizabeth Anscombe, *Memory, Experience and Causation*⁴⁰⁵ başlıklı makalesinde özel olarak tanımlanabilecek bir anımsama deneyimin olmadığını ileri sürmektedir. Buna göre bellek yalnızca geçmişin bilgisi anlamına gelmemekte aynı zamanda geçmişin neden olduğu bilgi anlamına gelmektedir. Anımsama deneyiminin bilgi bağlamında güvenilirliğini (*reliability*) sağlayıcı bir kriter bulmak güçtür. Bellek inançlarının yanıltıcılığı ve güvenilmezliği ile ilgili şüpheli (*skeptic*) argümanlar oldukça yaygındır. Ancak bu bağlamda bellek inançlarının nedensel açıklamasının tutarlılığı önemli bir kriter gibi görünmektedir. Ayrıca bellek inançlarının gerekçelendirilmesi adına mantıksal denemeler de yapılmıştır.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Marian David, "The Correspondence Theory of Truth," **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2020, Edward N. Zalta (ed.), [The Correspondence Theory of Truth \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](#).

⁴⁰⁴ Robert Audi, "Memorial Justification" **Philosophical Topics**, 23, 1995, ss.251-272.

⁴⁰⁵ G. Elizabeth M. Anscombe, "Memory, 'Experience' and Causation." **Collected Philosophical Papers 2**, 1981, ss.120-130.

⁴⁰⁶ Richard B. Brandt, The Epistemological Status of Memory Beliefs. **The Philosophical Review**, 64(1), 1955, ss. 78–95. Belleğin epistemik teorisinin savunusu ve belleğe karşı şüpheli

Buraya kadar belleğin epistemik değeri kısmında ortaya konulanlar şu şekilde özetlenebilir: bellek, inanç ve bilgilerin muhafaza edildiği bir kaynak görevi görürken aynı zamanda gerekçelendirme üretimine de kaynak olmaktadır. Bellek inanç ve bilgiler bağlamında hem saklayıcı (*preservative*) hem de üretici (*generative*) bir konumdur. Gerekçelendirme ise bellektekiler üzerinde düşünme ve akıl yürütme ile gerçekleşmektedir. Bu süreç geçmiş ile şimdi arasında nedensel bir bağ kurmakta kullanılmaktadır. Bellekteki inanç ve bilgilerin anımsanması bilme sorunu, yine bu inanç ve bilgilerin gerekçelendirilmesi ise düşünme sorunu ile ilişkilendirilebilir. Belleğin burada tasvir edilen konumu onun epistemik merkeziliğine işaret etmektedir.

3.2.3. Zihin-Beden Düalizminde Bellek

Bu kısımda zihin-beden sorunu şeklinde tarif edilen sorunun ne anlama geldiği ve sorunun ele alınış biçimleri kısaca tanıtılmaktadır. Zihin beden sorununa dair yaklaşımların detayına girilmemekte yalnızca bellek sorunu etrafında işlenmektedir. Zihin-Beden ikiciliğinin yol açtığı sorunlarda belleğin yeri tartışılmakta ve Bergson'un bu konuyu bellek etrafında nasıl ele aldığı görülmektedir.⁴⁰⁷

Zihin beden düalizmi sorununda belleğin konumu veya işlevi üzerine konuşmadan önce söz konusu problemle ilgili bazı açıklamalarda bulunmak gerekmektedir. Zihin beden sorunu, zihinsel durumların beden ve beyinle olan, metafizik, epistemolojik ve nedensel ilişkilerinden doğmaktadır denilebilir.⁴⁰⁸ Zihin-Beden sorununa dair Zihin Felsefesi başlığı altında kabul görmüş

yaklaşımlara karşı aşkınsal argümanın savunusu için bkz. Norman Malcolm. **Knowledge and Certainty**, Cornell University Press, 1975.

⁴⁰⁷ Felsefede bellek tartışmalarında yer alan başlıklar genel kronolojiye uysa da böyle bir kaygı güdülmemiştir. Son bölümün "Zihin-Beden Düalizminde Bellek" başlığını taşıması tezin dördüncü bölümündeki bellek ve benlik ilişkisine geçişin sağlanması amacıyla seçilmiştir.

⁴⁰⁸ Andrew Bailey (Der.), **Zihin Felsefesi**, Çev. Füsun Doruker, Fol Yayınları, 2021, s. 28.

birbirinden farklı açıklamalar⁴⁰⁹ mevcuttur. Herbert Fiegl bu sorunun çözümüne dair yapılan açıklamaları, içerikleri biraz bilimsel, biraz epistemolojik; biraz semantik biraz da pragmatik olan karışık ve gizemli bir yığına benzetmiştir.⁴¹⁰

Crane ve Patterson'a göre zihin-beden sorununa dair yaklaşımlar üç paradigma etrafında şekillenmektedir. Bunlar sırasıyla; Aristotelesçi paradigma, Kartezyen paradigma ve fizikalist veya materyalist paradigmadır.⁴¹¹ Söz konusu paradigmalara yakın görüşlerden bahsedilecek olunursa, kimileri bu sorunun temelde zihinsel fenomen ve beden arasındaki nedensel ilişki sorunu olduğunu ifade etmekte iken başkaları esas sorunun bir açıklama sorunu olduğunu söylemektedir. Buna göre çağdaş bilimin kavramlarına uygun şekilde zihinsel fenomene ne tür bir açıklama getirilebileceği üzerinde durulmaktadır.

Bir görüşe göre de zihin ve bedeni ayrı olarak kabul eden ikici-düalist yaklaşımın bizi kendisi sorunu doğurmaktadır. Bunun yerine evrendeki yegâne niteliğin fiziksellik olduğu iddia edilmektedir. Ancak bu fikre karşı çıkanlara göre, evreni tamamen fiziksel olarak kabul eden söz konusu alternatif yaklaşım da zihinsel fenomenin fiziksel evren anlayışında nasıl konumlandırılacağına dair tatmin edici bir açıklama yapamamaktadır. Aynı itiraza göre sorun kılık değiştirmiş olsa da aynı yakıcılıkta sürmektedir.

Descartes'ın düalizminden⁴¹² sonra zihin ve bedenin insanda nasıl birlikte olduğu ve etkileşim yarattığı sorunu, ontolojik soruna (tartışmalıdır) ek olarak

⁴⁰⁹ Bu açıklamalar altı farklı argüman olarak özetlenebilir. Bkz. E. Demircioğlu, **Makinedeki Hayalet**, Fol Yayınları, 2021.

⁴¹⁰ Herbert Fiegl, **The Mental and the Physical**, University of Minnesota Press, 1967, s.373.

⁴¹¹ Ed. Tim Crane ve Sarah Pattersen, **History of the Mind-Body Problem**, Routledge, 2000, s.2.

⁴¹² Descartes Altıncı Meditasyonda yaptığı ünlü ayrımı "Ben bedenimden gerçekten ayrırım ve bedenim olmadan da varlığımı sürdürebilirim" şeklinde ifade etmektedir. Ancak yeri gelmişken belirtmek gerekir ki Descartes'ın düalizmi felsefe tarihinde ele alına geldiği şekilde basmakalıp bir düalizm değildir. Descartes Ruhun Tutkuları adlı son eserinde, beden hareketlerinin ruhun tutkularına neden olduğunu (madde 27), ruhun bedenin tüm parçalarına bağlı olduğunu (madde 30), ve iradenin bedeni hareket ettireceğini (madde 41), zihin-beden bütünlüğünün yaşamda yararlı şeylerin peşinde koşmaktan sorumlu olduğunu (madde 52 ve 74) açıkça iddia etmiştir. Bkz. Patricia Easton, *Decoding Descartes' myth of mind*, içinde: **Philosophy of Mind: The Key Thinkers**. Bloomsbury Academic. (Ed. Andrew Bailey.) 2014, ss.33-55.

epistemolojik anlamda da bir açmaz yaratmıştır. Uzamda yer alan madde ile uzayda yer almayan düşünce arasındaki ilişki özne-nesne karşıtlığı biçiminde tezahür etmektedir. Ryle’in bu görüşe eleştirilerine bakılırsa, Kartezyen zihin kişiye özeldir. Kendi içeriklerine ayrıcalıklı erişimi vardır, uzamsal değildir, yasaları mekanik ya da deterministik değildir, bedenden ayırdır ve bedenle etkileşimi gizemlidir. “Zihnin kendi yeri vardır ve içsel yaşamımızda hepimiz bir hayalet Robinson Crusoe yaşamı sürdürürüz.”⁴¹³ Kartezyen düalizme karşı geliştirilen bu “makinedeki hayalet” eleştirilerini Descartes’ın esasen iki tözü ayırıp birbiriyle ilişkisiz bırakma niyetinde olmadığını beyan eden “bir insan ruh ve bedene sahip bileşik bir varlıktır” sözü ile birlikte okumak gerekmektedir.

Günümüzde bu konudaki argümanlardan henüz hiçbirisi ikna edici bir biçimde galibiyetini ilan edememiştir. Öyle ki söz konusu sorun bazı düşünürler açısından çözümsüzdür. Colin McGinn’e göre sorunun çözümü bir gizem olarak kalmaya mahkûmdur:

“Zihin beden problemini uzun süredir çözüme kavuşturmayı deniyoruz. Bu problem, en iyi çabalarımıza inatçı bir şekilde direndi. Gizem sürüyor. Bana kalırsa, gizemi çözemeyeceğimizi açık yüreklilikle kabul etmenin vakti geldi. Fakat aynı zamanda bu çözümsüzlüğün -ya da daha doğrusu, çözümsüzlüğün nedeninin- karşı karşıya olduğumuz felsefi problemi ortadan kaldırdığını düşünmüyorum.”⁴¹⁴

McGinn’in yaptığı değerlendirmeye göre sorunun çözümü bizim zihnimiz açısından çözümsüz yani bize bilişsel olarak kapalıdır. Bu “bilişsel kapalılığa” karşı Henri Bergson’un sezgisel yaklaşımı yeniden değerlendirilebilir. Bergson’un çözüm denemesi aynı zamanda bellek felsefesi açısından da özel bir konumdadır.

⁴¹³ Gilbert Ryle, **The Concept of Mind**, Routledge, 2009, s.3.

⁴¹⁴ Erhan Demircioğlu, **A.g.e.**, ss.102-103.

Bergson'un konuyla ilgili görüşlerini tartışmadan önce Zihin-Beden sorunun neden aynı zamanda bellek ile ilişkili olduğu üzerine bir açıklama yapmak gerekmektedir. Belleğin bu çalışmada hem zihinsel hem de fiziksel yönü olan bir yeti olarak ele alındığı ifade edilmişti. Bu nedenle hem bilimsel araştırmanın konusu hem de felsefe sorunlarına kapı açan anlam içeriği nedeniyle konunun felsefedeki yansıması olarak zihin-beden sorunu bağlamında ele alınması makul görünmektedir.

Bergson zihin-beden sorununu formülleştirirken “genel olarak bedenim, özel olarak sinir sistemim nasıl olup da evren tasarımının tümünü ya da bir bölümünü doğurur?”⁴¹⁵ sorusunu sormuş ve söz konusu sorunun bellek etrafında ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre: “Ruh ve beden ilişkileriyle ilgili antik sorunu, basmakalıp fikirlerden uzak, olgular zemininde ele alan kişiye bu sorun kısa süre içerisinde, bellek sorunu etrafında sıkışıp kalmış görünür.”⁴¹⁶

Bergson konuya dair düşüncelerini üç ayrı kitapta derinleştirmiş ve geliştirmiştir. Bunlardan ilki “Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri” ikincisi “Madde ve Bellek, üçüncüsü ise “Yaratıcı Tekâmül”dür.⁴¹⁷ İlk kitapta “ben neyim?” sorusuna yanıt aranırken ikinci kitapta “ben ile evren arasındaki ilişki nedir?” sorusu işlenmiş, üçüncü eserde ise daha kozmolojik bir düzlemde değerlendirilebilecek “evren nedir?” sorusuna dair bir yanıt arayışı söz konusu olmuştur. Son olarak bu triviumdan beslenerek “Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı” isimli eserinde “böyle bir metafizikten nasıl bir ahlak anlayışı çıkartılabilir?” sorusunu gündeme almaktadır.

Bergson varlığı ikici şekilde ele almakta yalnız bu ikiliği birleştirme gayesi gütmektedir. Ona göre varlık, zamansal olan tin ile mekânsal olan madde biçiminde ikiye ayrılmaktadır ancak “eski” felsefe ve bilim anlayışları zamanı

⁴¹⁵ Henri Bergson, **Madde ve Bellek**, Çev. Işık Ergüden, Dost Yayınları, 2007, s.17.

⁴¹⁶ Henri Bergson, **A.g.e.**, s.10.

⁴¹⁷ Bergson, Henri: **Yaratıcı Tekâmül**, Çev. M. Şekip Tunç, Dergâh Yayınları, 2018.

harekete indirgeyerek ölçülebilir bir formda olduğunu varsaymışlardır. Bergson’a göre gerçek anlamda zaman, anda farklı şekillerde beliren, “sürekli bir değişme ve durmayan bir oluşturm.”⁴¹⁸ Yani gerçek zaman, hiçbirini birbirine eş olmayan bilinç hallerinin durmaksızın değişimi anlamına gelmektedir. Bu bilinç çokluğu “eski” anlayış olarak tarif ettiği bilimsel zaman anlayışıyla bakıldığında ölçülmesi güç bir oluşu ifade etmektedir. Ona göre bu çokluk, bilince his yoluyla verilmektedir.

Bergson, zamanın bu formunu veya gerçek zamanı “sürem” (duree) olarak tanımlamakta ve sürem fikrini bellek ile ilişkilendirerek belleğin bilincin içinde yer aldığını veya bilincin bellek anlamına geldiğini söylemektedir. Bu anlayışta sürem, “varlıkta devam etme” ve “süreklilik” anlamlarının yanında değişim ve devinim anlamlarını da içermektedir. Buna göre geçmiş geçip gitmemekte aksine varlıkta baki kalarak şimdilere eklenmektedir. Kendi ifadesiyle “...bilinç bütünüyle bellektir; geçmişin şimdi içre barınması ve bugüne taşınmasıdır.” Aynı zamanda “bellek olmadığı takdirde bilinç de yoktur.”⁴¹⁹ Bu ifadelerle göre bilinç geçmişte olmuş ancak artık olmayanı akılda tutma ve henüz olmayanı öngörme işlevine sahiptir. Buna göre öngörmek anımsamaya gereksinim duymaktadır. “Bilinç geleceğe eğilerek onu gerçekleştirmeye ve ona katılmaya çalışan geçmişin şu anki bölümünü kendi ışığıyla aydınlatır.”

Bergson “Madde ve Bellek” adlı eserinde zihin-beden ikiciliğinin temel sorularından olan zihin ile maddi gerçeklik arasındaki ilişkinin ne olduğu sorununu işlemektedir. Bergson’a göre bu sorun idealist ve realist felsefelerin açıklamalarıyla çözülemez. Örneğin madde, ne bütünüyle ben merkezli, idealist, ne de benden bağımsız, realist olarak kavranabilmektedir. Onun çözüm önerisi belleğin işlevlerinin ele alınmasıyla gelişmektedir. Ona göre bellek insana karar verme anlarında pratik fayda sağlarken aynı zamanda süremi sezmeğe yaramaktadır:

⁴¹⁸ Zeynep Direk, **Çağdaş Kıta Felsefesi**, Fol Yayınları, 2021, s.19.

⁴¹⁹ Henri Bergson, **Zihin Kudreti**, Çev. Miraç Katircioğlu, MEB, 1989, ss.13-21. Çevirideki Hafıza ve Şuur ifadeleri Bellek ve Bilinç olarak değiştirilmiştir.

“Belleği mi ele alıyoruz? Belleğin ilk işlevi, şimdiki zamandaki bir algıyla benzeşen tüm geçmiş algıları anmak, öncekini ve sonrakini bize hatırlatmak, böylece en yararlı kararı bize telkin etmektir. Ama hepsi bu değil. Süremin çoklu anlarını tek bir sezgi içinde bize kavratarak, bizi şeylerin akış hareketinden, yani zorunluluğun ritminden kurtarır”⁴²⁰

Onun belleğin işlevlerini hem algısal hem de sezgisel olarak nitelendirmesi belleği zihinsel olan veya tinsel olan ile maddesel olanın kavşağına yerleştirdiğinin göstergesidir. Bergson bu noktadan ilerleyerek alışkanlık belleği ve saf-katışıksız bellek şeklinde iki bellek türünden bahsetmektedir. Bu iki tür bellek, belleğin bir tarafının maddeye bir tarafının zihne veya tine yöneltilmesi anlamını taşımaktadır. Alışkanlık belleği daha önce prosedürel bellek olarak da tanımlanan duyuşal-motor yetileri, oturmayı, kalkmayı veya yürümeyi ifade etmektedir. Ayrıca basit anımsama yetisini oluşturmaktadır. Saf bellek ise tersine imgesel algıya izin veren gerçek dünyadan ziyade zihinsel ve kurgusal bir dünyaya aittir.⁴²¹ Kendi ifadesiyle: “katışıksız bellek tinsel bir tezahürdür. Bellekle birlikte, gerçekten de tinin alanına gireriz.”⁴²²

İkiciliği birleştirme veya yeni sürüm bir “Kopernik Devrimi” için saf belleğin aynı zamanda zihinle bedenın sentezlenmiş birliğini temsil ettiğini ifade etmektedir. Buna göre madde ile bilinç arasındaki ilişkiyi bellek kurmaktadır. Diğer taraftan zekâ, gerçekliği mekâna dayanarak kavramaya çalıştığı için sürekli değişim içindeki bilinci kavrayamamaktadır. Ona göre bilinç hallerinin kavranması yani gerçeklik hem varlık hem de değişim anlamını taşımakta ve yalnızca sezgi ile kavranabilmektedir. Bergson burada bilme yetileri arasında ayrıma gitmektedir:

⁴²⁰ Henri Bergson, **A.g.e.**, s.167.

⁴²¹ Laurens Landeweerd, **Time, Life & Memory**: Bergson and Contemporary Science, Springer, 2021, s.105. Ayrıca şu kaynaklara bkz. Heath Massey, Bergson on Memory. İçinde: Paul Ardoın, S.E. Gontarski & Laci Mattison (Ed.), **Understanding Bergson, Understanding Modernism**. Bloomsbury Publishing, 2013, ss.325-326. Trevor Perri, Bergson's Philosophy of Memory, **Philosophy Compass**, 9 (12), 2014, ss.837-847.

⁴²² Henri Bergson, **A.g.e.**, s.176.

Bilme Yetileri⁴²³



Zekâ	Sezgi
Madde	Bilinç-Bellek-Tin
Mekân	Zaman (Sürem)
Süreksizlik (Fotoğraf)	Sürekli (Film)
Statik Bilme	Dinamik Bilme
Nicelik	Nitelik ve Yoğunluk
Belirlenimcilik	Özgürlük

Bellek, beyinden sonsuzca daha geniş olduğu gibi benlik, zaman ve mekânla sınırlandırılmış bedeni aşmaktadır. Uzayda hayal gücünün her yere ulaşan çevikliği ve sınırsızlığı ile zihnin anımsayışı daima kendisinin ötesine doğru geçmektedir.

Bergson, şimdi ve geçmişi ayırıyor gibi görünse de aslında süremi basit bir biçimde ayırmamıştır. Madde şimdiki zaman düzeyinde olup görece tinsel hale gelmektedir. Buna göre algıda zihin dışsallığa yerleşirken, dışsallık da zihne katılmaktadır. Burada bilinç ilk kez kendi dışına çıkmakta ve kendisini hareketle, fiziksel değişimlerle ve somut genişlemeyle birleştiren uzak akrabalığı keşfetmektedir. Artık gerçek uzamı homojen bir uzayın sanrılarıyla, gerçek hareketin gerilimini ise onu ölçen nicel şemalarla karıştırmamayı öğrenmektedir. Bu durum “Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri”nde işlenen zaman sorununun, süreklilik fikriyle işlendiği derin analizlere ışık tutmaktadır.⁴²⁴

⁴²³ Tüm tablonun alındığı kaynak: Zeynep Direk, **A.g.e.**, s.28.

⁴²⁴ Vladimir Jankélévitch, **Henri Bergson**, Çev. Nils F. Schott, Duke University Press, 2015, s.98.

Bergson bu ayrımların yanında şimdinin, geçmişin bir sonucu olmadığını ve zamanı nedensellik ilişkisiyle anlamanın hayal gücüne imkân tanımadığını ifade etmektedir. Buna göre genellikle bilincin her anımsamada geçmişe yönelerek geriye gittiği varsayılır ancak aynı konuda belirttiğine göre: “hakikat şudur ki, bellek şimdiki zamandan geçmiş zamana doğru bir gerilemeden oluşuyor değildir asla; tersine, geçmişten şimdiki zamana doğru bir ilerlemeden ibarettir.”⁴²⁵ Bu görüş üzerinden Bergson, özgürlük ve süreklilik temalarıyla “Yaratıcı Tekâmül” fikrine ilerlemektedir. Filozofa göre Tekâmül/Evrım düşüncesinin “yaratıcı” vasfı “belirlenimcilik” karşısında “özgürlük”ün koyulması sayesinde kazanılmaktadır. Bergson bu noktada söz konusu evrım anlayışını süreme benzeterek aynı zamanda süremi yalnızca bilinci açıklamak için kullanılan bir kavram olmaktan çıkarıp yaşamın yaratıcı etkinliğine ve tüm organik varlıklara yaymaktadır. Buna göre yaşamın inorganik ve organik biçimlerinden edindiği bellek, bellek ile madde ilişkisini bizde önceden kurmuş haldedir.⁴²⁶ Yani bilinçdışı şekilde hissedilen hakikat, sezgi yoluyla bilinçte ifadesini bulmaktadır. Maddeyi “zihnin en düşük derecesi” olarak gören bu görüş dolayısıyla kimilerine göre Bergson’un “panpsisist” görüşlerini oluşturmaktadır.⁴²⁷ Ancak bu özne bağlamını aşan değerlendirmeler başka bir çalışmanın konusu olabilirler.

Ancak bilinçli psikolojik varlık veya özne bağlamında ifade edilecek olunursa, Bergson önce madde ve belleği iki farklı statü olarak ayırmış daha sonra bunları birleştirmek amacıyla geçmiş zamanlı deneyimin bilince geldiği şimdiki zamana vurgu yapmıştır. Geçmiş ile şimdi, madde ve bellek, anı ile algı etkileşimi, “anı-imge” adını verdiği bir aracı veya köprü sayesinde mümkün olmaktadır. Bu birbirinden tamamen ayrı statülerin etkileşimi sayesinde bilinçlilik oluşmaktadır. Bergson’un öznesi Descartes’ın bilme temel özelliğine

⁴²⁵ Henri Bergson, **A.g.e.**, s.175.

⁴²⁶ Zeynep Direk, **A.g.e.**, ss.27-28.

⁴²⁷ David Skrbina, **Panpsychism in the West**, MIT Press, 2007, s.21.

sahip öznesinin yanında anımsama temel özelliğine sahip olan öznedir denilebilir.⁴²⁸

Bergson'un geliştirdiği düşünceler belleği genelde felsefe sorunlarına özelde zihin-beden sorununun merkezine aldığı için bu çalışmada önemsenmektedir. Bergson'un düalist çözüm önerisi, genellikle monist özellikte olan çağdaş anglofon dünyadaki zihin-felsefesi eserlerinde yeteri kadar rağbet görmese de henüz çözüme kavuşmamış bu sorunu bellek sorunları etrafında yeniden ele alabilmenin olanağını göstermektedir. Diğer taraftan bu öneri, bellek felsefesinin kendi sorunlarının oluşturulması açısından da ele alınabilmektedir. Bergson'un sürem kavramı ile anıların bütünleştirilmesi ve sürem içindeki anıların birbirleriyle ilişkisini neden sonuç bağıntısı ile açıklamaması, hayale ve imkânlılığa yer açma amacını taşımaktadır. Buradan da şimdinin, geçmişin bir sonucu olmadığı varsayımına gelinmektedir.

Bu düşüncelerle birlikte, hissedilen zaman üzerinden bir düşünümle, zaman içinde sürekli bir oluş ve değişim arz eden kişinin kendine ait deneyimlerinin yanında aynı zamanda değişmeden kalan yönlerinin araştırılması konusuna da girilebilmektedir. Böylece benlik ve kendilik bilincine yönelmenin araçları ortaya konulmuştur denilebilir. Bergson'un bellek üzerine düşünceleri bu çalışmada belleğin düşünme ve bilme sorunlarına yönelik ilişkisini anlamayı kolaylaştırdığı ve süreklilik tartışmasına kapı araladığı için de verimli bir kaynak sağlamaktadır.

Zihin-beden düalizmi sorununun ele alınış biçimlerine ve yansımalarına bakıldığında belleğin anahtar kavram rolü üstlendiği görülmektedir. Bu rol, belleğin genel sorunları ve kavramları ile yakından bağlantılıdır. Belleğin fiziksel ve zihinsel bir fenomen olması, doğal biçimde zihin-beden probleminin içinde olmasına neden olmaktadır. Bu ikilik üzerinden bellek çözümlemesi

⁴²⁸ B. K. Durak. "Belleğin Ontolojik Statüsü Nedir: Bergson'da Zihnin Metafizigi." **MetaZihin**, 3(2), 2020, ss.121-143.

yapmış olan Bergson'un argümanları tezin ana tartışmaları bağlamında yer almaktadır.

Buraya kadar üçüncü bölümde aktarılanlara bakıldığında sonuç olarak, modern öncesi felsefe tartışmalarındaki belleğin bilgelik amacına yönelik eğitimin temellerinden biri olduğu görülmektedir. Anamnesis teorisinin temelindeki öğrenmenin anımsama olduğu savı bilgelik yolunda öğrenilecek şeylerin neliğine ilişkindir. Bu teoride bilgi edinmenin ruhsal bir işlem olması belleği salt retorik araç olmanın dışına taşımıştır. Platon'da ifade edilen toplam ve bütün arasındaki farktan yola çıkılarak belleğin yalnızca sakladıklarının toplamı olmadığı sonucu çıkarılabilir. Bu görüş birinci bölümdeki belleğin yeniden yapılandırıcı bir süreç olması ile uyumlu görünmektedir. Anımsama olarak bellek, barındırdığı bilgileri bir araya getirerek anlamlı bir bütün (anlatı) oluşturmaktadır. Bu bütün, kişinin benliğine veya Platon bağlamında özü değişmeden kalan şeylerden alınan paya işaret etmektedir. Ayrıca Sokrates'in ebelik sanatı, kişinin belleğinde yer alan şeylerin özüne dair bilginin açığa çıkartılması olarak görülebilir. Platon'un *Phaidros* diyalogunda yer alan harflerin bulunması mitos ve bütün harflerin bir bütün içinde tek bir bağ ile bağlanarak anlaşılır olması, zihinde belleği anlamlı bir örüntü haline getiren şeyin dil olduğunu düşündürmektedir. Burada anımsanması gereken erdemlerin ve bilgeliğin akla dayalı bir iç çaba ile bulunması istenmektedir. Aksi takdirde ilaç olarak (*pharmakon*) görülen yapay belleklerin (yazı vs.) faydalı olamayacağı düşünülmektedir.

İkinci olarak modern öncesi bellek tartışmalarının bellek, zaman ve imgelem ilişkisi etrafında geliştiği ve bu sorunun Aristoteles'te işlendiği görülmektedir. Burada imgeleme yetisi sayesinde ham duyu algıları işlenerek düşünce ve bilgi üretildiği tespit edilmektedir. Aristoteles, düşünce ve bilgi üretiminin arkasında zihinsel imgeler olduğunu ileri sürmekte ve bu süreci algı yetisi ile başlatmaktadır. Aristoteles'in belleği geçmişe dair bir şey olarak ele alışından yola çıkılarak, belleğin nesnesinin ya da anımsamada ortaya çıkan zihinsel imgenin şimdi ve burada olmayan şeyin (namevcut olanın) mevcudiyeti sorunu

şeklinde ele alınabileceği görülmüştür. Bu durum belleğin ele alınmasındaki güçlüğü çarpıcı bir açıklamasıdır.

Modern öncesi tartışmalarda son olarak belleğin içebakış açısından sınırlarının araştırılması sorunu, Augustinus'un bellek görüşleri etrafında incelenmektedir. Augustinus'un bellek düşüncesinde kişinin kim ve ne olduğuna dair bilgisinin yine kişinin kendi belleğinde yattığı düşüncesi hâkimdir. Bu görüş, bellek ve benlik arasındaki ilişkinin ilksel bir yorumu olarak düşünülebilir. Çünkü Augustinus'un bellek anlayışı önce içe (içebakışa) sonra da aşkın olana doğru ilerlemektedir.

Belleğin modern tartışmaları kısmında, temsilci ve doğrudan teoriler onun ne olduğuna ve nasıl ele alınması gerektiğine dair teorileri oluşturmaktadırlar. Temsilci teorinin argümanlarına yakın düşünürler olan Locke, Hume ve Russell'ın bu bağlamdaki görüşlerine bakıldığında temsilei bellek görüşünün temel sorunu, bellek ve imgelemin ayrıştırılmasıdır. Temsilci teori geçmiş temsiller ve imgeler üzerinden ele almaktayken doğrudan bellek teorisi (Reid) aksine zihnin algıda olduğu gibi geçmişe doğrudan yöneldiğini savunmaktadır. Söz konusu iki teorinin de belleği kısmi olarak açıkladıkları düşünülmektedir. Her iki teoride de belleğin yanıltıcılık özelliğine karşı teorilerini güçlendirici değerlendirmeler yapmada kısmi yetersizlikler olduğu görülmektedir.

Bellek epistemik açıdan, inanç ve bilgilerin muhafaza edilmesi ve onların gerekçelendirilmesinde görev almaktadır. Bu görev içinde bellek saklayıcı ve üretici bir güçtür. Bellekteki bilgiler üzerine düşünme ve geçmiş ile şu an arasında nedensel bir bağ kurulması ile gerekçelendirme gerçekleşmektedir. Belleğin epistemik işlevlerinin çözümlenmesi onun bu anlamda merkezi bir konumu olduğunu göstermektedir. İçerisindeki bilgi ve inançların anımsanması bilme sorununa, gerekçelendirilmeleri ise düşünme sorununa denk düşmektedir. Son olarak belleğin zihin-beden düalizmi sorununda anahtar bir kavram olduğu düşünülmektedir. Felsefî tartışma birikiminden gelen ruh-beden, zihin-beden, tin-madde gibi karşıtlıklar ele alınırken belleğin hem fiziksel hem de zihinsel

bir fenomen olması bu karşıtlıkların kavşak noktasında bulunduğunu düşündürmektedir. Bergson'un belleği özne üzerinden inceleyen yaklaşımının ele alınması neticesinde, belleğin benlik ve süreklilik sorunlarına yol açtığı düşünülmektedir.



DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

BELLEK ve BENLİK İLİŞKİSİNDE SÜREKLİLİK

“Araştırma konum hatırlayan bir varlık olarak ben,
zihin sahibi bir varlık olarak ben, kendimim.”

Augustinus, İtiraflar.⁴²⁹

Bu bölümde güdülen amaç, daha önce ortaya konulan ve belleğin açıklanmasındaki temel kavramlardan biri olan benlik kavramı ile bellek ilişkisinin çözümlenmesi şeklinde tarif edilebilir. Söz konusu amaç, bellek ile benlik arasındaki problematiği ortaya koymayı da içermektedir. Yine bu bölümde, aynı şekilde daha önce belirtilmiş olan benlik ve bellek arasında kurulabilecek en sıkı ilişkinin süreklilik bağlamı üzerinden kurulabileceği düşüncesinden hareket edilmektedir. Buradan yola çıkılarak, bellek ve benlik arasındaki ilişkinin benlik bilincinin sürekliliğinin kurulmasına olan katkısının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda ayrıca, belleğin ve benliğin sürekliliğinin kurulmasında dış dünyaya ait doğrulama kaynakları tartışılmak istenmektedir.

Bu bölümdeki temel soru, kişiyi zaman içerisinde aynı kişi yapan şeylerin arasında belleğin ve onun özel türlerinin ne derece ve ne kadar vazgeçilmez yerlerinin olduğu sorusu olarak ifade edilebilir. Aynı şekilde kişiyi zaman içinde aynı kişi yapan şey veya şeylerin bir süreklilik arz etmesi gerektiği kabul edilmekte ve bu zamansal bağlamda süreklilik gündeme getirilmektedir.⁴³⁰

Yine bu bölümde bellek ile benlik ilişkisindeki sorun, benliğin özel sorunlarından biri olan kişisel özdeşlikle ilişkilendirilmektedir. Burada, çok geniş kapsamlı olan benlik kavramı bir varsayım olarak değerlendirilmekte ve kişisel özdeşlik sorunu özelinde ele alınmaktadır. Bu açıdan metafiziksel bir

⁴²⁹ St. Augustinus, **A.g.e.**, s. 409.

⁴³⁰ Burada tersinden düşünülecek olursa, insanın sahip olduğu benliğin veya kişisel özdeşliğin bellekte süreklilik anlatısına neden olduğu değil belleğin süreklilik arz eden bir yapı şeklinde işlemesi nedeniyle benlik ve kişisel özdeşliğin geliştiği de düşünülebilir.

sorun olarak değerlendirilen kişisel özdeşliğin ve onun sürekliliğinin kurulmasında belleğin özel (işlevsel, nedensel, anlatısal) katkılarının veya merkezi rolünün olduğu iddiası tartışılmaktadır. Ek olarak söz konusu iddiayı geçerli kılabilecek olası bellek türleri (episodik ve otobiyografik) ortaya konulmakta ve kişisel özdeşliğin ve sürekliliğin inşasında belleğin bir kriter olarak konumu tartışılmaktadır. Bu açıdan belleğin sürekliliği ile kişisel özdeşlik anlamında benliğin sürekliliği arasında çok güçlü bir bağ olduğu varsayılmaktadır. İfade edilen bağ, kişisel özdeşlik ile birlikte benlik bilincinin sürekliliği ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca belleğin, söz konusu kişisel özdeşliğe dair sürekliliğin kurucu unsurlarından biri olarak sağladığı doğrulama ve pekiştirme imkânlarının nasıl gerçekleştiği belirtilmektedir.

Son olarak bu bölümde takip edilen yol açısından bellek ve benliğin ilişkisi, sürekliliğin incelenmesi açısından ortaya konulmuştur. Bu kısımda, ilk bölümde kullanılan biyo-psikolojik ve kültürel yaklaşımlarla felsefi yaklaşımlar birlikte ele alınmıştır.

4.1 Bellek ve Benlik

“Vaktiyle ben olduğuma inandığım şey üzerine bir kez daha yoğunlaşmalıyım. ...Kendimin varolduğunu biliyorum ve bildiğim bu benim kim olduğumu soruyorum.”⁴³¹

Bu bölümde ele alınan ve yukarıdaki alıntıda Descartes’in sorusunun hedefi olan benlik varsayımı sorunu üç alt sorunla ilintilidir. Bunlar: Kişisel Özdeşlik Sorunu (*Personal Identity*), Özne Sorunu ve Kimlik sorunudur.⁴³² Burada yalnızca benlik varsayımı sorunundan hareketle kişisel özdeşlik sorunu

⁴³¹ Rene Descartes, **Metafizik Üzerine Düşünceler (Meditasyonlar)**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları, 2015, ss.34-38.

⁴³² Kişisel özdeşlik sorununa dair tartışmaların ayrıntıları için bkz: Martin, R. & J. Barresi (eds.), **Personal Identity**, Blackwell Publishing, 2003. E. Olson, **The Human Animal: Personal Identity Without Psychology**, Oxford University Press, 1997. S. Shoemaker, **Self-Knowledge and Self-Identity**, Cornell University Press, 1963.

tanıtılmakta ve bellek ile ilişkilendirilmektedir. Kişisel özdeşlik sorununun bellek bağlamında bedensel ve zihinsel süreklilik ile ilişkisi ortaya konulmaktadır. Benlik ve kişilik kavramlarına dair yeni bir analiz yapılmaksızın kavram yalnızca bellek ile ilişkilendirilmektedir.

4.1.1. Benliğin Sorunları

İnsanların zaman geçtikçe kişilikleri, bedenleri, ruh halleri ve hayat görüşleri değişmektedir ancak buna rağmen genellikle onlarda zaman içinde tüm bu değişimlerin aksine değişmeyen bir şeyin, daha açıklayıcı bir ifade ile bir “ben”in olduğu varsayılmaktadır. Buna göre zaman içinde bu değişmeyen şeyin tam olarak ne olduğu veya aynı şekilde o kişide değişmeyen ve süreklilik arz eden bir şey olduğunu farz etmenin ne derece gerekli olduğu tartışmalıdır.⁴³³ Söz konusu sorun “benlik varsayımı sorunu” olarak ifade edilebilir. Bu soruna modern dönemden itibaren filozoflar oldukça farklı cevaplar vermişlerdir.

Bir kişiyi zaman içinde aynı kişi olarak değerlendirebilmek ve onda değişmez bir şeyin var olduğunu iddia edebilmek için benlik (*self*) kavramına başvurulmuştur. Benlik kavramı çoğunlukla kendilik, kişilik, kimlik, karakter gibi kavram ve terimlerin yerine veya bazen onları kapsayacak şekillerde de kullanılmaktadır. Bu konuda onlarca yıllık yoğun tartışmalara rağmen benlik sözcüğünün üzerinde mutabık kalınmış bir kullanımı yoktur ve bir tahmine göre literatürde terim olarak otuzu aşkın farklı anlamda kullanılmaktadır.⁴³⁴

Bir kişinin ister kendi kendisi tarafından kendinde isterse de diğerleri tarafından onda değişmez bir benlik veya öz olduğunu varsayması oldukça kullanışlı olmakla beraber açıklanması güç bir varsayım olarak görünmektedir. Bu güçlüğüñ nedeni bu varsayıma geçerli bir dayanağın bulunabilmesi sorunu

⁴³³ Felsefe tarihinde önceleri varlıkta aranan töz (*substratum*) Kartezyen dönemden itibaren özneye de aranmaya başlamıştır. Denilebilir ki felsefenin ezeli sorunlarının araştırma sahası haline gelmiştir kişi.

⁴³⁴ Galen Strawson, *Selves: An Essay in Revisionary Metaphysics*, Oxford University Press, 2009, s.18. Ayrıca Bkz. Strawson, Galen, “The self,” *J. Consciousness Studies*, 1997, ss.405-428.

ile ilgilidir. Benlik sorununda kişi “benimle ilgili hangi gerçek değişen zamana ve olaylara rağmen beni ben yapar?” sorusunu sormaktadır. Bu sorudan hareketle görülmektedir ki benlik hem ontolojik hem de epistemolojik bağlamlarda ele alınabilen oldukça geniş bir kavramdır.

Rasyonalist filozoflar⁴³⁵ (Descartes, Spinoza, Leibniz) monist veya düalist açıklamalarıyla benliğin zamanda değişmeyen tinsel bir töz olduğunu öne sürerken; David Hume gibi ampiristler ise benliğin nesne yönünü ne çıkararak onun bir töz olduğu fikrini reddetmişlerdir. Bu iki farklı görüşten ilki, benlik bilgisinin (*self-knowledge*) daha kesin ve dolaysız bir bilinç içerdiğini iddia ederken diğer görüşteki ampiristler ise (zellikle Hume)⁴³⁶, benlik bilgisinin herhangi bir nesnenin bilgisinden farklı olmadığını dolayısıyla kesinlik içermediğini ne sürmüşlerdir.⁴³⁷ Benliğe dair şüpheci ve karşıt argümanlardan sonra görülecek ve burada geliştirilecek olan düşünceye göre John Locke, insanın zaman içindeki özdeşliğini bilinç ile ilişkilendirmiş ve sreklielik üzerinden benlik düşüncesine ulaşmıştır.

Locke’un bu çabasının tersine, şüpheci argümanı ile Hume, benlik deneyimi diye bir şeyden bahsetmenin veya tikel deneyimlere ek olarak bir benlik varsaymanın gereksiz olduğunu düşünür. Benlik varsayımına ihtiyaç duymayan görüşlerin çıkış noktası Hume’un algı temelli yaklaşımıdır. Hume’a göre:

Benliğimiz dediğimiz şeyin her an yakından bilincinde olduğumuzu, varoluşunu ve varoluştaki srekliiliğini duyumsadığımızı hayal eden ve hem tastamam özdeşliğinden hem de yalınlığından bir ispatın açıklığının ötesinde emin olan bazı filozoflar vardır. (...) Ben dediğim şeye en yakından baktığımda, her zaman bir ısı ya da soğuk, ışık ya da gölge, aşk ya da nefret,

⁴³⁵ “Bir düşünce düşünen bir şey olmadan var olamaz ve genel olarak, ait olacağı bir töz olmaksızın hiçbir edim ya da ilineğin var olamayacağı kesindir.” Rene Descartes, **Meditationes de prima philosophia**, içinde: Adam & Tannery (Ed.) Oeuvres de Descartes, 1965, ss.175-176.

⁴³⁶ Hume’un fikirleri bu konuda Locke ve Berkeley’e göre oldukça şüphecidir.

⁴³⁷ şahabettin Yalçın, **Modern Felsefede Benlik**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010, s.5.

acı ya da zevk gibi belirli bir algıya rastlarım. Algı olmadan benliğimi hiçbir zaman yakalayamam ve gözlemlediğim yalnızca bir algıdır.⁴³⁸

Bu düşünceye göre benliğe karşılık gelen herhangi bir izlenim yoktur ve aynı şekilde benlik izlenimden türetilemez ve böyle bir izlenimle özdeş değildir. İnsanın zaman içindeki özdeşliğine dair inanç Hume'a göre izlenimlerle ideler arasındaki değişmez ve tutarlı bir ilişkiye bağlıdır. Hume, fiziksel nesneleri algı demetleri olarak değerlendirmesine uygun şekilde zihni de ide ve izlenimlerin demeti olarak görmektedir (*Bundle Theory of Self*)⁴³⁹. Bu benlik görüşüne göre, benlik veya zihin belirli bazı ilişkilerle bir araya gelen değişik algıların toplamıdır. Burada Hume, genişletilmiş bilinç düşüncesini, bilinci hiçbir şekilde algılayamadığımız veya onun kökenine doğru gidemediğimiz için reddetmektedir. Ona göre biz, farklı algıların manzumesiyizdir. Benliğimiz dünya hakkındaki farklı algılardan bina edilmektedir ancak sorun odur ki benlik hakkında sürekli bir izlenime sahip değilizdir:

Her gerçek fikrin ortaya çıkabilmesini sağlayan tek bir izlenim mevcut olmalıdır ancak benlik veya kişi bir izlenim değil fakat çeşitli izlenim ve idelerimizin (tasarımlarımızın) onunla bir ilişkisi olması gerektiğini sandığımız şeydir. Herhangi bir izlenim benlik düşüncesini doğuruyorsa bu izlenim tüm yaşamımız boyunca değişmez bir biçimde aynı şekilde devam etmelidir çünkü benliğin bu şekilde var olması gerekmektedir. Ancak sabit ve değişmez olan hiçbir izlenim yoktur. Acı ve zevk, keder ve sevinç, tutkular ve duyular birbirini takip eder ve asla hepsi aynı anda var olmaz. Bu nedenle, benlik idesi bu izlenimlerin herhangi birinden türetilemez dolayısıyla böyle bir ide mevcut değildir.⁴⁴⁰

Bu görüşlerden hareketle Hume'a göre benlik, zaman içinde kendisiyle özdeş (*identical*) olmak zorundadır ancak ona göre böyle bir özdeşlik bağı kurulamadığından veya bu bağı kuracak araçlardan mahrum olunması nedeniyle benlik varsayımını doğrulamak mümkün değildir. Hume'un şüphesi

⁴³⁸ David Hume, **A Treatise Of Human Nature**, Ed. L.A. Selby- Bigge. Oxford University Press, 1978, ss. 251-263.

⁴³⁹ Benlik bağlamında Demet ya da Bohça teorisi, Töz teorisinin (Substance Theory) tam zıddını ifade etmektedir. Bkz. E. Lowe, Substance and Selfhood. **Philosophy**, 66(255), 1991, ss.81-99. Ayrıca bkz. Jiri Benovsky, "The self: a humean bundle and/or a cartesian substance?" **European Journal of Analytic Philosophy**, 2009, ss. 7-19.

⁴⁴⁰ David Hume, **A.g.e.**, ss.251-263.

yaklaşımına göre elimizde mevcut olan yalnızca bir dizi deneyimdir ve bu deneyimlerin özünde var olmayan, benzerlik ve neden-sonuç ilişkisi gibi psikolojik bağlantılar onlara eşlik etmektedir. Bu nedenle deneyimin ötesinde bir ben veya benlik varsayıl原因amaktadır. Bu durumda sormak gerekir; eğer benliği doğrulamak mümkün değilse onu bir biçimiyle varsaymak da büsbütün yanlışla düşmek anlamına mı gelmektedir?

Şüpheli yaklaşımına göre benliği doğrulamak veya onu peşin peşin varsaymak mümkün olmasa da bu çalışmanın yazarına göre birinci kişi gözünden (*first person view/perspective*) deneyimleri belirli bir süreklilik içinde ve kendisinin bilincinde olarak yaşayan kişinin benlik hissi veya duyumu reddedilemezdir. Ayrıca böyle bir hissin işlevsel ve faydalı yönleri olduğundan benlik bilinci bir olgu veya fenomenal deneyiminin arkasında canlılık biçiminde durmaktadır. Benlik, Hume'un söylediği gibi ontolojik bir karşılığı olmayan psikolojik bir inşa olsa dahi pratik işlevleri nedeniyle varsayılmalıdır.

Yirminci ve yirmi birinci yüzyıllarda benlik varsayımı sorusunda, benliğin dolaysız ve sezgisel bir bilincinin (*self consciousness*)⁴⁴¹ olup olmadığı hakkında Hume'un şüpheli görüşlerinin ardılı sayılabilecek görüşler mevcut olduğu gibi tersine bir benlik varsayımına ihtiyaç olduğunu düşünenler veya benliğin varsayım olamayacak kadar açık olduğunu iddia edenler de vardır. Örneğin Russell, Hume'a benzer biçimde maddi veya ruhsal tözler yerine yalnızca nötr kendiliklerin (*nötr monizm*)⁴⁴² mevcut olduğunu bunların da yalnızca izlenim ve algılardan doğduğunu ifade etmektedir.⁴⁴³

⁴⁴¹ Joel Smith, "Self-Consciousness", **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**. Edward N. Zalta (ed.), *Self-Consciousness (Stanford Encyclopedia of Philosophy)* Ayrıca Bkz: Barry Dainton, **The Phenomenal Self**, Oxford University Press, 2008.

⁴⁴² Nötr monizm: Zihin felsefesinin metafizik teorilerinin içinde yer alan, madde ve zihin ayrımını reddeden gerçekliğin doğasının maddi ya da zihinsel olmadığını yani nötr olduğunu iddia eden düşüncedir.

⁴⁴³ Bertrand Russell, **The Analysis Of Mind**, The Pennsylvania State University Press, 2001.

Benliğin doğrulanamayacağını iddia edenlerin yanında bir de benliğin tamamen yanılsama olduğunu düşünenler de mevcuttur. Buna göre bazı düşünürler yanılsamanın kaynağının ve kişisel özdeşliğin kurucu unsurunun sosyal beyin olduğunu öne sürmektedirler. Buna göre biz benliği, beynimizin farklı bölgelerindeki etkinliklerin deneyimlerimizi, düşünce ve davranışlarımızı bir anlatıya (*narrative*) dönüştürmesi sonucunda algılamaktayız. Bu argümana göre bahsi geçen anlamdaki benlik yapaydır ve beynimizin hikâye anlatma kudretinden ortaya çıkan bir kurgudur.⁴⁴⁴ Bu argümana göre benlik yanılsama olsa dahi bu yanılsamanın incelenmesi düşüncenin gelişimi açısından yine de gereklidir. Yalnızca modern bilimin verileri incelemeye dâhil edilmelidir.

Benlik varsayımı konusunda kimi zamanlar nörobilimin verilerinden de faydalanılmaktadır. Ancak nörobilim benzer sorulardan hareket etse de kişiyi değil izole sinir sistemini araştırmaktadır. Ayrıca nörobilim, sinir sistemine fiziko-kimyanın nesnel bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Araştırma yöntemlerinin farklılığı ve araştırma nesnesinin salt sinir sistemi olması nedeniyle nörobilimin genellikle benlik varsayımını geçersiz görmesi tesadüf değildir. Benlik için beyin varlığı gerekli bir koşul olsa da benliği tek başına bir beyin bölümünde aramak geçerli bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Tıpkı bellek araştırmalarının yalnızca beyindeki hipokampus ile sınırlandırılmayacağı gibi. Benliği doğal dünya içinde ve çok karmaşık şekilde tarihsel olarak evrimleşmiş bir kültür ile çevrelenmiş bir beyinde bulmayı ummak daha doğru bir yaklaşımdır. Beynin bu bağlantılardan sökülüp atılması, benliğin yanlış yerde aranması anlamına gelmektedir.

Bu çalışmada onun tanımını yapmak zorunda olmadığımızda⁴⁴⁵ dolaysız biçimde var olduğunun farkında olduğumuz şey olarak sağduyuya dayalı

⁴⁴⁴ Bruce Hood, *The Self Illusion: How The Social Brain Creates Identity*, Oxford University Press, 2012.

⁴⁴⁵ Tıpkı Augustinus'un zaman nedir sorusuna verdiği cevapta olduğu gibi.

benlik varsayımının gerekli ve işlevsel olduğu düşünülmektedir.⁴⁴⁶ Zihinsel olarak dünyayı anlamlandırmak amacıyla başlangıcı, gelişimi ve sona ilerleyişi içeren anlatılar bellekte tekrar tekrar işlenmektedir. Bazı araştırmacılara göre beyin bu bağlamda “anlatı yaratan bir makine” olarak tarif edilmektedir.⁴⁴⁷ Benliğin yanılsama⁴⁴⁸ oluşu bilimsel olarak kanıtlansa dahi yaşanan en güçlü ve tutarlı görünen yanılsama olduğu iddia edilebilir. İnsanın “anamlı” bir dünya tasavvuru için bel bağlamak zorunda olduğu anlatılar farklı bellek türlerinin birlikte çalışması sayesinde gelişmekte ve süreklilik kazanmaktadır.

Bu görüşler benlik varsayımı hakkında daha farklı ve geniş sorunlarla bağlantılıdır. Ancak benliğin var olup olmadığı ile ilgili tüm bu metafizik tartışmalar bir kenara bırakılırsa özetle benlik varsayımının faydalı ve işlevsel olduğu iddia edilebilir. Benlik hakkında doğrulanabilir olan yalnızca deneyimin gerçekliği ve bilinçtir. Bu noktada benlik varsayımı sorununun altında yer alan kişisel özdeşlik sorununa değinmek gerekmektedir.

Kişisel özdeşlik sorunu felsefedeki bellek tartışmalarıyla en sık bağlantı kurulan sorundur. Belleğin farklı türlerinden doğan benlik anlatısı, kişisel özdeşliği varsaymaktadır. Kişilik bazen benlik yerine kullanılsa da daha çok biyolojik bir kategori olan insanı (*human being*) değil, psikolojik veya zihinsel bir varlık olan kişiye (*person*) gönderim yapmaktadır. Psikolojik ve zihinsel yönleriyle kişi kavramı toplumsal yönü göz ardı edilemez bir kavram olarak ortada durmaktadır. Kişinin konumu aynı zamanda biyolojik bir varlık olan insan bedeni olduğundan bu tanımlar aynı şeyin farklı yönleri olarak da okunabilir.

⁴⁴⁶ Her ne kadar bu yargı, sağduyu denilen şeyin de felsefi olarak açıklanmasını gerektirse de ortaya çıkması muhtemel açıklamalar silsilesi neticeye ulaşmayı güçleştireceğinden, şimdilik bu sorunu yadsımayı seçiyor, sağduyuyu herkesçe aynı biçimde duyulana dile getiren ortak duyuş şeklinde tanımlamakla yetiniyorum.

⁴⁴⁷ Sam Woolfe, *The Illusion of the Self*, **Philosophy Now**, 2013, s. 97.

⁴⁴⁸ Benliğin yanılsama olduğu tezi erken Budist metinlerinde “annata” olarak “benlik dışı” şeklinde geçmektedir.

4.1.2. Kişisel Özdeşlik Sorunu ve Bellek

Öncelikle kişisel özdeşlik sorununu daha iyi anlamak için “kişi” ve “özdeş” terimlerinden ne anlaşıldığına bakmak gerekmektedir. Kişi, yukarıda da değinildiği gibi insanın daha çok psikolojik, zihinsel, kültürel ve Locke’un ifadesiyle ayrıca adli-hukuksal (*forensic*) yönlerine de atıf yapmaktadır. Özdeşlik (*identity*) ise mantığın ilk kurallarından biri olarak da hatırlanacağı gibi bir şeye verilen anlamın sürekli olarak aynı anlamı taşıması olarak ifade edilebilir. En basit ifadesiyle A, A’dır şeklinde gösterilebilir.

Biz bir şeyin, zamanın herhangi bir anında herhangi bir yerde olduğunu gördüğümüzde, başka yönlerden ona ne denli benzer ve ondan ne denli ayırt edilemez olursa olsun, onun aynı zamanda başka bir yerde olan başka bir şey değil de o şey olduğunu (nasıl olursa olsun) kesinlikle biliriz; özdeşlik de, ona yüklenen idelerin, göz önüne aldığımız ve şimdiki varoluşlarını onlarla karşılaştırdığımız, o sıradaki varoluşlarından hiçbir ayırım göstermemeleri durumudur⁴⁴⁹

Burada söz konusu olan kişisel özdeşlik ise benlik varsayımına sahip bir kişinin zaman içinde aynı kişi olduğuna dair özdeşliğini ifade etmektedir. Bu, çoğu zaman anlaşılması oldukça güç bir problemdir. Öyle ki William James’e göre kişisel özdeşlik sorunu “en karmaşık yapboz” görünümündedir.⁴⁵⁰

Kişisel özdeşlik başlığı altında incelenebilecek bazı sorular şöyle sıralanabilir: Ben kimim sorunu, bir kişi olmanın anlamı sorunu, süreklilik (*persistence-continuity*) sorunu, kimin kim olduğuna dair kanıt sorunu, insan olma ile kişi olma arasındaki ilişki sorunu, ben neyim vesaire.⁴⁵¹ Ayrıca John Searle’ün kişisel özdeşliğe dair süreklilik temelinde yaptığı sınıflandırma göz önünde bulundurulmaktadır. Searle’ün kişisel özdeşlik için yaptığı dörtlü sınıflandırma şu şekildedir: bedenin sürekliliği, yapının sürekliliği, belleğin sürekliliği,

⁴⁴⁹ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013, s.227.

⁴⁵⁰ William James. *Principles of Psychology Cilt 1-2*, Harvard University Press, 2007, s.204.

⁴⁵¹ Eric T. Olson, “Personal Identity,” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2019, Edward N. Zalta (Ed.), (Çevrimiçi) [Personal Identity \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/personal-identity/), 01.02.2022.

kişiliğin sürekliliği.⁴⁵² Burada ve özellikle sonraki bölümde yalnızca belleğin sürekliliği üzerinden değerlendirme yapılacaktır.

Kişisel özdeşliğin bellek ile olan ilişkisini incelemeyi önce özdeşliğin neden bir sorun teşkil ettiğini anlamak amacıyla “Theseus’un Gemisi” mitinden ilhamla oluşturulan soruna veya paradoksa değinmekte fayda var. Antik Yunan’da Atina şehrinin kurucusu kabul edilen Theseus adında bir kralın yaşamı hakkında bazı hikâyeler anlatılmaktadır. Atina sakinleri birçok deniz seferinden muzaffer ayrılan bu kralın anısına ve onuruna onun gemisini şehrin limanında korumaya almışlardır. Hikâyeye göre Theseus’un gemisi bu limanda yüzlerce yıl sergilenmiştir. Zaman geçtikçe geminin ahşap parçaları çürümeye başlamış ve gemiyi tam haliyle ve güzel biçimde saklamak gerektiği için çürüyen parçaların yerine aynı malzemeden yapılmış yeni parçalar takılmıştır. Gemi sürekli tamir edildikçe eski döşeme kalaslarının yerine yenileri eklenmiş ve bir zaman sonra geminin ilk halinden geriye hiçbir parça kalmamıştır. Bu mitin aktarıcısı olan Plutarkhos, Atinalı filozofların tamamen yeni parçalarla değiştirilmiş geminin hala aynı gemi olup olmadığını tartıştıklarını belirtmiştir.⁴⁵³ Bu soruna yüzyıllar sonra Thomas Hobbes daha da karmaşık bir boyut katarak eski döşemelerin bir araya getirilmesinden oluşturulacak ikinci bir geminin, geminin ilk halini yeniden ortaya çıkarıp çıkaramayacağını sorunsallaştırmıştır. Hobbes’un söz konusu derinleştirilmesi şu şekildedir:

Atinalı Sofistler eski tahta döşemelerin çıkarılıp yerlerine yeni olanlarının konulmasıyla durmaksızın tamir edilen Theseus’un gemisinde ortaya çıkan değişikliğe rağmen, bütün tahta döşemeler değiştirilmiş olsa da aynı nümerik geminin ilk baştaki gemi olduğu hakikatini tartışmayacaklardı. Eğer bir adam gemiden atılan eski döşeme tahtalarını saklar ve daha sonra bunları aynı şekilde bir araya getirerek gemiyi yeniden inşa ederse, hiç şüphesiz bu da

⁴⁵² John S.Searle, **Mind A Brief Introduction**, Oxford University Press, 2004, ss.279-299.

⁴⁵³ Plutarkhos, **Theseus-Romulus: Paralel Hayatlar**, Çev. İo Çokona. İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s.21. “Atinalılar, Theseus’un kullandığı otuz kürekli gemiyi Phaleronlu Demetrios zamanına kadar muhafaza ettiler. Çürük parçalarını çıkarıp yenilerini takarak onu o kadar iyi korudular ki gemi hep yepyeni görünüyordu. Hatta filozofların ‘her şeyin değişime maruz kaldığına’ dair tartışmalarına konu oldu. Bazıları geminin aynı gemi olduğunu bazıları ise her seferinde yeni bir geminin gösterildiğini ileri sürdüler.” Ayrıca bkz.: Platon, **Phadion**, 58a-c.

başlangıçtaki geminin aynısı olacaktır ve böylelikle nümerik olarak birbirinin aynı olan iki gemi ortaya çıkacaktır ki, bu saçmadır.⁴⁵⁴

Ele alınan söylenceden hareketle yapılan tartışma özdeşlik sorunu içinde görülmektedir. Bu sorun fiziksel bir nesneyi ve onun zaman içindeki özdeşliğini tanımlayabilmek için yeterli ve zorunlu koşulların araştırılmasını ifade etmektedir. Bununla birlikte herhangi bir nesneden onda hangi değişim gerçekleştiğinde söz edilemeyeceği veya o nesnenin hala aynı şekilde tanımlanmasını sağlayan şeylerin neler olduğu konu edilmektedir. Kısaca, sorun bir şeyi geçen zaman içinde o şey yapmaya devam edenin ne olduğu ve bunun doğrulanmasının nasıl yapılabileceği ile ilgilidir.

Gemiye, aynı gemi yapan şeyler onun bireysel parçaları, yapısı ya da formu veya tarihsel tecrübesi olabilir. Bu noktada Aristoteles'in dört neden öğretisini hatırlamak açıklayıcı olabilir.⁴⁵⁵ Bunlar herhangi bir şeyin varlık kazanmasına imkân sağlayan nedenler olarak, maddi neden, formal neden, etken neden ve ereksel neden olarak sıralanmaktadır. Fiziksel özdeşlik başlığında bu soruların literatürde net bir çözümü olmasa da kişisel özdeşliğe uyarlandığında konuya dair kavrayışı güçlendirecek bir problem alanı olarak değerlendirilebilir.

Benlik ve kişisel özdeşlik bağlamında aynı sorular bir kişinin zaman içindeki özdeşliğine (*personal identity over time*) yöneltilebilir. Burada bir kişiyi aynı kişi yapan şeyi araştırmak gerekmektedir. Bu araştırmadaki sorular: fiziksel nesnelerin özdeşliğinde olduğu gibi bir kişiyi herhangi bir nesnenin aynılığı gibi, söz gelimi “aynı gemi” veya “aynı sandalye” ifadelerindeki gibi özdeş olarak değerlendirmek mümkün müdür? Kişisel özdeşliğin varlığına dair bir ölçüt bulunabilir mi? Türündendir. Ancak bu soruların geniş araştırmalarından ziyade kişisel özdeşliğin bellek ile olan bağlantısı bizi ilgilendirmektedir.

⁴⁵⁴ Sir William Molesvord (Ed.), **The Collected Works of Thomas Hobbes**, Routledge, 1992, s.136.

⁴⁵⁵ Boris Hennig, “The Four Causes.” **Journal of Philosophy**, 106(3), 2009, ss.137–160.

Bellek ve süreklilik bölümünde ele alınacak olan süreklilik, benlik bilincinin kurulmasında başat unsurdur. Başkaca ifade edilirse kişide benlik bilincinin sürekli biçimde mevcut olması, bellek sayesinde mümkün olmaktadır.

4.1.2.1. Kişisel Özdeşlik Kriterleri

Kişisel özdeşlik sorununda bir iddiada bulunabilmek amacıyla akla yatkın bir temel ve bir ölçüt (*criterion*) arayışı söz konusu olmaktadır. Bunlardan en bilinenleri fiziksel ve psikolojik ölçütlerdir. Fiziksel veya bedensel ölçüte göre, bir kişinin zaman içindeki özdeşliği aynı kişinin farklı zamanlardaki fiziksel süreklilik ilişkisinden oluşmaktadır. Bu görüşe göre zaman içinde aynı kişi olmak yine zaman içinde aynı biyolojik nesne olmak ve aynı bedene sahip olmak anlamına gelmektedir. Fiziksel ölçütün farklı biçimleri, hangi biyolojik ögenin zaman içinde kişisel özdeşliği temel aldığına göre değişmektedir, bunlar: insan türü olma, beden, beyin veya merkezi sinir sistemi olarak çeşitlenmektedir. Ancak tek başına fiziksel süreklilik özdeşliği sağlamamaktadır örneğin bedende meydana gelen değişimlerin veya eksilmelerin hangisinin kişiyi o kişi olmaktan çıkaracağını tespit edebilmek güçtür. Örneğin bir kol veya bacak kaybı yanında beyinin veya kafanın kaybı aynı değişimi ifade etmemektedir.

İkinci olarak ve diğer taraftan psikolojik ölçüte göre ise bir kişinin zaman içindeki özdeşliği, aynı kişinin farklı zamanlardaki psikolojik sürekliliğinden meydana gelmektedir. Bu ölçüt birbirine geçmiş psikolojik bağlantılar dizisinden yani inançların, arzuların, anıların, karakterin zaman içindeki zincirinden oluşmaktadır. Kişisel özdeşliğin muhafaza edilebilmesi, psikolojik ölçütün farklı türlerinde değişiklik göstermektedir. Kişisel özdeşliğe dair bilincin sürekliliğinde bellek ölçütünü kullanan Locke olmuştur. Bu çalışmaya göre de özdeşliğin psikolojik ölçütünde belleğin ayrıcalıklı bir yeri vardır.⁴⁵⁶ Ancak bellek ölçütü tek başına yeterli olmamaktadır. Örneğin bir kişi

⁴⁵⁶ Brian Garrett, *Personal Identity and Self-Consciousness*, Routledge, 1998, ss.41-43.

anımsayamadığı deneyimlerinin olduğu bir geçmiş zamanda var olmamış olamaz. Bu açıdan bellek ölçütü psikolojik süreklilik argümanı ile eklemlenmelidir.

Bu noktada “bellek ölçütü” şu şekilde ifade edilebilir: Zorunlu olarak, z1 zamanda var olan bir kişi (k1), belirli bir zamanda (z2) var olan bir kişi (k2) ile özdeşdir; sadece ve sadece (k2), (k1)’e ait bir deneyimi hatırlayabiliyorsa. Aynı zamanda (k2), (k1)’in yaşadığı deneyimi hatırlayabilen kişiyle özdeşdir.⁴⁵⁷

Locke’un tanımına göre kişi: “akla ve uslamlamaya sahip olan ve kendini kendi olarak farklı zaman ve mekânlarda aynı düşünen şey olarak görebilen düşünen ussal bir varlıktır.”⁴⁵⁸Bu tanıma göre benlik düşünen bilinçli şey olduğuna göre sahip olduğu töz ister ruhsal ister maddi veyahut bileşik olsun önemli değildir.⁴⁵⁹

Locke’a göre kişisel özdeşliğin temelinde bilinç yatmakta veya bilinç, kişisel özdeşliği kurmaktadır.⁴⁶⁰ Locke, bilincin aynılığı ile kişisel özdeşliği şu şekilde bütünleştirmektedir:

Bir düşünen varlık, geçmişteki bir eyleminin idesini hem ilk idedeki bilinçle hem de şimdiki bir eylemindeki aynı bilinçle yinelemeyi başatabildiği sürece o aynı kişisel kendiliktir. Çünkü o, şimdiki düşünce ve eylemleri üzerindeki bilgisiyle kendisi için kendidir ve aynı bilinç geçmişteki ya da gelecekteki eylemlerine uzanabildiği sürece aynı kendi olacaktır; bir kimsenin, bugün dünkünden başka bir giysi giydi ve arada kısa ya da uzun bir sür de uyudu diye nasıl iki ayrı insan olması gerekmezse, o kimsenin, zaman uzaklığı ya da cismin değişimiyle iki kişi olması gerekmez; çünkü bedenlerin eylemlere katkıları ne olursa olsun, aynı bilinç değişik zamanlardaki eylemleri aynı kişide birleştirir.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ Mark Rowlands, **Memory and the Self: Phenomenology, Science and Autobiography**. Oxford University Press, 2016, s.97.

⁴⁵⁸John Locke, **An Essay Concerning Human Understanding**, University of California Press, 2008, ss. 33-52.

⁴⁵⁹ Marya Schechtman, Personal Identity and the Past, **Philosophy, Psychiatry, & Psychology**, Johns Hopkins University Press. 12. Cilt,1. Sayı, 2005, ss. 9-22.

⁴⁶⁰ Şahabettin Yalçın, **Modern Felsefede Benlik**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010, s.223.

⁴⁶¹ John Locke, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013, s234.

Locke'un burada kullandığı genişletilmiş bilinç kavramı, çağdaş dönem bellek tartışmalarında bellek ile kişisel özdeşlik arasındaki bağ sorunları ele alınırken kullanılmaktadır. Belirtmek gerekir ki bu zamansal bağlantılarla genişleyen bilincin aynılığı neredeyse bellek ile aynı anlama gelmektedir. Locke bu bağlantıyı kurmakta fakat bellek ve bilincin birbiri arasındaki bağlantılara dair detaylı bir değerlendirme yapmamaktadır. Burada bu ilişki daha ileri taşınacak olursa bilincin zaman içindeki özdeşliği koruyarak genişlemesinde belleğin merkezi bir rol oynadığı söylenebilir. Locke'un bu konudaki özgün katkısı daha önce kişisel özdeşlik veya benlik tanımlarken kullanılan tözün⁴⁶² aynılığının yerine bilincin aynılığını ikame etmesidir.⁴⁶³ Yani tözün özdeşliği yerine bilincin özdeşliği söz konusu olmaktadır. Bu çalışmada da daha önce belleğin temel kavramlarından biri olarak işlenmiş olan bilinç üzerinden konuyu ele almanın daha doğru bir yaklaşım olduğu düşünülmektedir. Yalnızca Locke'un bilinç üzerinden geliştirdiği özdeşlik teorisinin bellek bağının yeterince vurgulanmadığı düşünülmektedir.

Bu bakış açısından insan olmanın aynı bedene sahip olma ile mümkün olduğu söylenirken aynı kişisel özdeşliğe sahip olmanın ölçütü ise bilinç üzerinden bellek ile mümkün görülmüştür.⁴⁶⁴ Ancak bu argümanın döngüsel veya dairesel bir argüman olduğu eleştirisi getirilmiştir. Kişisel özdeşliğin temelinin bellekte görülmesi aynı zamanda belleğin temelinin de kişisel özdeşlik olarak görülmesi döngüsellğe yol açıyor gibi görünmektedir. Ancak kişisel

⁴⁶² Kartezyen benlik, Ampirist Benlik, Kantçı Transandantal Benlik başlıkları altında incelenebilir.

⁴⁶³ "Böylece bilinç her zaman duyum ve algılarımızla birliktedir ve böylelikle herkes, kendisi için, kendim dediği şey olur; bu durumda aynı kendiliğin aynı cisimde mi yoksa başka cisimlerde mi sürdüğü düşünülmez. Bilinç her zaman düşünmeyle birlikte bulunduğu ve herkesi kendisinin kendim dediği şey yapan ve böylece kendini bütün başka düşünen şeylerden ayırt etmesini sağlayan şey o olduğu için, kişisel özdeşlik ya da bir ussal varlığın aynılığı da bundan başka bir şey değildir ve bilinç, geriye geçmişteki herhangi bir düşünceye erişebildiği ölçüde o kişinin özdeşliğine de erişebilir; eski kendi neyse şimdiki de odur, eski eylemi de şimdi o eylem üzerinde düşünen aynı kendilik yapmıştır." John Locke, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013, s.233.

⁴⁶⁴Ryan A. Piccirillo, "The Lockean Memory Theory of Personal Identity: Definition, Objection, Response." **Inquiries Journal/Student Pulse**, 2(8), 2010, (Çevrimiçi), <http://www.inquiriesjournal.com/a?id=1683>

özdeşliğin kanıtı sayılabilecek bellek ile zaman içinde aynı kişi olma durumu birbiri ile karıştırılmamalıdır.⁴⁶⁵

Locke kişisel özdeşlik konusunda bir takım düşünce deneyleri yapmaktadır. Buna göre “bir prensin ruhu, prensin geçmiş yaşamının bilinciyle birlikte bir eskicinin bedenine girerse”⁴⁶⁶ eskicinin artık aynı insan olup olmadığı ile ilgili durum tartışma yaratmaktadır. Bu bağlamdaki tartışma, insanın ve kişinin oluşumuna ve özdeşliğine katılan unsurların ne dereceye kadar söz sahibi olduklarını belirlemenin güclüğü üzerine yapılmaktadır.

Locke’un deneyinden farklı olarak kişisel özdeşlik sorunu hakkında beyin nakline veya bölünmesine (*fission*) dayalı bir takım fizikalist veya materyalist temelli düşünce deneyleri de mevcuttur.⁴⁶⁷ Bu konunun farklı denemeleri Derek Parfit’in “*Reasons and Persons*” adlı eserinde bulunabilir. Buna göre farz edelim ki bir kişinin beyninin, her biri tam olarak benlik hissini sürdürebilecek olan kurucu yarımkürelere bölünmüş ve daha sonra özdeş ikiz bedenlere nakledilmiş olsun. Ortaya çıkan iki kişi ne derecede özdeştir? Eğer bu iki kişi özdeş ise kişisel özdeşliğin yalnızca zihne bağlı olduğu düşüncesini ne kadar etkiler? Ayrıca bölünme öncesindeki kişi ile bölünme sonrası oluşan kişilerin sahip oldukları benliklerin aynı oldukları iddia edilebilir mi? Bu noktada Parfit’e göre bölünme öncesindeki kişi var olmaktan çıkmakta iken bölünme sonrasındaki benlikler birbirlerine eşittir veya eşit derecede yakındırlar.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Johan E. Gustafsson, Did Locke Defend the Memory Continuity Criterion of Personal Identity? **Locke Studies**, 2010, ss. 113-129.

⁴⁶⁶ John Locke, **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013, s.238.

⁴⁶⁷ Merricks Trenton. “Fission and Personal Identity over Time.” **Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition**, Cilt. 88, Sayı. 2, Springer, 1997, ss. 163–86.

⁴⁶⁸ Derek Parfit, **Reasons and Persons**, Clarendon Press, 1984, s.264. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Robert Nozick, **Philosophical Explanations**, Harvard University Press, 1983, ss.29-69.

Buraya kadar ele alınan kısımda özetle benlik varsayımının bir sorun olarak ele alındığı görülmekte ve şüpheli görüşlerin aksine bellek tartışmasının ilerletilebilmesi için bu varsayımın kabul edilmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir. Benliğe dair temel tartışma, kişisel özdeşlik sorunu olarak görünmektedir. Kişisel özdeşlik sorununda bellek merkezi bir öneme sahiptir. Kişisel özdeşliğin kurulmasında bellek ölçütü süreklilik bilinci ile bağlantılandırılmaktadır.⁴⁶⁹

4.2. Bellek ve Süreklilik

“Sadece geriye doğru işleyen bir bellek zayıf bir bellektir.”⁴⁷⁰

Süreklilik teorisi fizik ve matematik alanlarında yoğun biçimde kullanılmıştır.⁴⁷¹ Genellikle uzay ve zaman, sürekliliğin kurucu unsurları olarak kabul edilmektedir. Sürekliliği evrensel açıdan temellendiren görüşlerden birine göre tüm doğal süreçler sürekli ve fasılasız bir biçimde gerçekleşmektedirler. Bu düşüncenin en veciz ifadesi ünlü, *natura non facit saltus* yani “doğa sıçrama yapmaz” cümlesi ile ifade edilmektedir.⁴⁷² Süreklilik, matematikte aynı genel anlama sahip olmakla birlikte 18. yüzyılın sonlarından itibaren fonksiyonun sürekliliğinde sonsuz küçük değerlerle (*infinitesimal*) ilgili olarak kullanılmış ve daha sonra sonsuz küçüklerin yerine limit kavramı ile ilişkili şekilde kullanılır olmuştur.⁴⁷³

⁴⁶⁹ Bu bağlamda Locke’un bilinç görüşünden faydalanılmıştır. Kişisel özdeşliğe dair bellek ölçütünün süreklilik bilinci ile bağlantısı yapılmış, konunun detayları bir sonraki bölüme bırakılmıştır.

⁴⁷⁰ Lewis Carroll, **Alice Harikalar Diyarında ve Aynadan İçeri**, Çev. K. E. Kına, İthaki Yayınları, 2016, s.199.

⁴⁷¹ Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “**Continuity**”, Encyclopedia Britannica, 2009, [continuity | mathematics | Britannica](#), Erişim 12 Şubat 2022.

⁴⁷² Leibniz’in doğal felsefesinin temel özelliğini süreklilik ilkesi olarak ifade etmiştir.

⁴⁷³ John L. Bell, **The Continuous, the Discrete and the Infinitesimal in Philosophy and Mathematics**, Springer Verlag, 2019. Bu eser, süreklilik ve ayrıklık sorununun mantıksal ve matematiksel temellerini anlatmaktadır.

Felsefede ise süreklilik genellikle metafizik bir kavram olarak kullanılmıştır ancak burada metafizik anlam ve çağrışımları da akılda tutularak genelde bellek, özelde ise episodik bellek⁴⁷⁴ ile ilişkilendirilmektedir. Konu edilen episodik bellek, görsel canlandırmaya dayalı geçmiş zaman deneyiminin bir ifadesi olarak kullanılmaktadır. İlk aşamada öznel ve birinci şahıs belleğinin sürekliliğinden yola çıkılmakta ve diğer bellekler, dış dünya ile doğrulama veya pekiştirme açısından incelenmektedir.

4.2.1. Sürekliliğin Neliği

Genel anlamıyla süreklilik aşına olunan bir sözcüktür. Sürekli olmak denince zihinde gökyüzü ya da okyanuslar gibi bölünmemiş veya uzaydaki bir doğru üzerinde sonsuza kadar devam eden noktalar kümesi anlamına gelen “ışın” gibi kesilmemiş bir bütün canlanmaktadır. Bu şekilde sürekli bir mevcudiyetin veya olmakta oluşun boşluklarından söz edilmesi mümkün değildir. Süreklilik durumu, bölünmüş ve ayrık (*discrete*) olma durumunun tam zıddını ifade etmektedir. Aynı zamanda paradokslara konu olmuş olan, bölünmenin mantıksal sürekliliğinden de bahsedilebilir. Bu bağlamda sürekliliği her zaman kalıcılık (*persistence*) özelliği taşıyan bir şey olarak görmek şart değildir. Değişim veya bölünme de mantıksal açıdan süreklilik özelliği gösterebilmektedir.⁴⁷⁵

Süreklilik ve ayrıksılık felsefe tartışmalarının en eski karşıtlıklarından biri olarak değerlendirilebilir. Süreklilik ve ayrıksılık, birlik ve çokluk, varlık ve oluş ikiliklerinin bir görünümü ve bu karşıtlıklardan (*aporia*) türemiş bir sorun olarak yorumlanabilir. Antik felsefedeki tözcülüğe⁴⁷⁶ karşı atomcu tartışma da bu konu ile ilişkilidir. Atomcu görüş, maddenin ve genel olarak uzamın sonsuzca sürekli bölünebilir olmadığını iddia ederken maddenin bölünemez en

⁴⁷⁴ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için birinci bölümdeki belleğin biyolojik yaklaşımı başlığına bakılabilir.

⁴⁷⁵ Herakleitosçu anlamda değişimin sürekliliğinden söz edilebilir.

⁴⁷⁶ M.Ö. 5. yüzyıl Yunan Felsefesi’nde “Ousia” olarak anılan orta çağdan itibaren “Substantia” olarak latinize edilen kavram işaret edilmektedir.

küçük yapı taşlarından yani atomlardan oluştuğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda bu görüş tarafından ister fiziksel ister teorik isterse de algısal seviyede olsun, sürekli olanın nihayetinde ayrıksılığa indirgenebileceği iddia edilmiştir. Kökü böylesine eski bir tartışmaya dayanan karmaşıktan basite indirgeme doktrini, epistemolojik, mantıksal, lengüistik ve biyolojik atomcu görüşlere ilham vermiştir.⁴⁷⁷

Bazı görüşlere göre süreklilik, felsefenin ele aldığı en çetrefil kavramlardan biridir.⁴⁷⁸ Leibniz'in 20. yüzyıldaki ardılı olarak görülen Pierce, evrenin metafiziksel evrimi ve felsefi kavranışında süreklilik ilkesinin (*synechism*)⁴⁷⁹ metodolojik öncü rolünü göstermek istemiştir. Süreklilik düşüncesine yönelik bu yaklaşımın temelleri matematik ve geometriden beslenmektedir. "Diferansiyel hesabın ve matematiğin tüm yararlı dallarının 'önde gelen fikri' olan ve bilimsel düşüncede belirleyici bir role sahip olan süreklilik fikri, felsefenin sırlarını açan ana anahtar olarak görülmüştür."⁴⁸⁰

Sürekliliğin "evrimsel kozmoloji" bağlamındaki sorunları burada belleğin süreklilik üzerinden ele alınışının kapsamını aşmaktadır. Yine de bu araştırmalar insan zihninin ve belleğinin tarihsel gelişiminde süreklilik düşüncesinin izlerini bulmak açısından ve bizim burada süreklilikten neyi anladığımızı göstermek açısından faydalı içerikler sunmaktadır. Öyle ki burada başlangıç noktası olmasa bile Pierce'nin sorunu ulaştırdığı nokta, bu araştırma için verimli bir sorun alanı olarak kullanılabilir. O da zihinler arası etkileşim sorunu yani nasıl olur da bir zihin diğer zihni etkileyebilir? sorusudur. Pierce bu soruyu mekanist bilimsel çerçeveyi eleştirmek amacıyla ortaya attıysa da

⁴⁷⁷ John L. Bell, "Continuity and Infinitesimals," **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Edward N. Zalta (Ed.), 2005, (Çevrimiçi) [Continuity and Infinitesimals \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](#), 17.02.2022.

⁴⁷⁸ C. S. Peirce: **Reasoning and the Logic of Things. The Cambridge Conferences Lectures of 1898**, Ed. K. L. Ketner, Harvard University Press, 1992, s. 242.

⁴⁷⁹ Kelly A. Parker, **The Continuity of Peirce's Thought**, Vanderbilt University Press, 1998.

⁴⁸⁰ John L. Bell, "Continuity and Infinitesimals," **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Edward N. Zalta (Ed.), 2005, (Çevrimiçi) [Continuity and Infinitesimals \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](#), 17.02.2022.

burada belleğin doğrulanması açısından diğer zihinlerle etkileşim sorunu, kendimize ve dış dünyaya ait bilgilerimizi temellendirmede bir pekiştirme imkânı olarak işlenebilir.

Süreklilik (*continuity*), çağrışım yoluyla devamlılığı, kalıcılığı ve varoluştaki kalmayı düşündürmektedir. Süreklilik kavramının içinde deneyimlenen zamanı imleyen süre sözcüğüdür. Süre, sürülen yani geleceğe doğru ilerleyen zaman duyusunu göstermektedir. Süre ile insan yaşamındaki öznel zaman yani deneyimlenen zaman göbekten bağlı olarak değerlendirilebilir. Deneyimlenen zamana ait içeriğe zihinsel ulaşımın kesilmesi bellek bağlamında özellikle unutma ile süreksizliği (*discontinuity*), oluşturmaktadır. Süreksiz olma durumu varlıktan tamamen silinmek anlamında değil ancak bazı özelliklerin artık sürmediğini ifade edecek biçimde düşünülebilir. Buna göre Türkçe'deki değişim sözcüğü, ulaşmayı ifade eden -teg kökünün ikinci anlamı olan dokunma ile ilişkilendirildiğinde anımsama ve unutma yoluyla insanın bellek içeriklerine değmesi veya ulaşması aynı zamanda ulaşmadığında da aynı kişi kalarak değişmesi olarak düşünülebilir. Yani bu yoruma göre hem unutmada hem de anımsamada bir tür değişim olduğu iddia edilebilir.

4.2.2. Belleğin Sürekliliği

Bellekteki süreklilik, anıların tekrar tekrar anımsanması, geçmiş zaman deneyimine ait temsillerin ve bilgilerin bellekten çekilmesi ve belleğin panoramasında sürekli bir benlik duygusu ile özgül anılar toplamından geniş bir otobiyografik sürekliliğin çıkarılması şeklinde özetlenebilir. Sürekli bir belleğe sahip olmak, sürekli bir benlik bilinci ile mümkün olmaktadır. Bu açıdan anımsamanın ve unutmanın dengeli bir biçimde işlemesi gerekmektedir. Aksi halde anımsama ya da unutma ağır basarsa hem bellekte hem de belleğin işaret ettiği benlikte ve onun deneyimlerinde süreklilik yerine bölünmüşlük söz konusu olacaktır. Bu bölünmüşlük kimi zamanlar bir tür ruhsal maraz veya hastalık olarak da değerlendirilebilir. Episodik veyahut semantik olsun her tür bellekte ve anımsamada aynı biçimde bir mekanizma işlemektedir. Burada söz

konusu edilen süreklilik, zihinsel ya da psikolojik bir varlık olarak, “düşünen ussal varlık” olarak insanın sürekliliğidir. Özel olarak insan belleğinin sürekliliği, benlik ve kişisel özdeşlik sorunu bağlamında değerlendirilmektedir.

Görülüyor ki kendisini dışarıdan tam olarak doğrulayamadığımız ancak var olduğunu bir biçimde bildiğimiz bir çeşit bilincin -benlik bilincinin- sürekliliğinden bahsedilmektedir. Tam olarak doğrulanamasa da benlik bilincinin sürekliliğinin kaynakları doğrulanmaya açık olabilir.⁴⁸¹ Bu bilincin kurucu unsuru olarak düşünülen belleğin, doğrulanmaya açık olup olmadığını soruşturmak gerekmektedir

Sürekliliğin sağladığı söz konusu belirleyicilik, psikolojik süreklilik⁴⁸² başlığı altında değerlendirilmekte ve bedensel-fiziksel süreklilikle birlikte insanın varoluşsal sürekliliğini veya bu sürekliliğe dair bilincini oluşturmaktadır. Önceki bölümde ayrı ayrı ele alınan psikolojik ve fiziksel ölçütler tek başlarına yeterli açıklama sağlamadıklarından bu ölçütler, benlik bilincinin sürekliliğinin kaynakları olarak birlikte düşünülmeli ancak aynı kişi olma bilinci kurulurken oluşturulan anlatıda zihnin ve belleğin belirleyici rolü olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Öyleyse doğrulama kaynaklarının ve imkânlarının karmaşık görüldüğü bu süreklilik bilincinden ne anlamak gerekmektedir? Benlik bilinci ampirik olarak doğrulanamadığından fenomenal deneyimlerin arka planındaki sürekli aynı kişi olma ve ben olma bilinci, üçüncü şahıslara bilişsel olarak kapalıdır. Özetle bu deneyim öznel bir deneyimdir. Tıpkı zaman deneyiminin öznelliği nedeniyle öznel deneyimde geçen sürenin kronolojik süre veya takvimsel zaman gibi tam olarak ölçülememesi gibi bir durum söz konusudur. Daha önce de değinildiği gibi zamanın akıyormuşçasına deneyimlenmesi, kişinin zamanın

⁴⁸¹Burada tam olarak doğrulanamayan şey bilincin veya benliğin yönelimselliğinin durumu ve kendisine yöneldiğinde açık bir bilgi edinilememesidir. Ancak belleğin benlik bilincinin sürekliliğinin kaynağı olarak içerikleri doğrulanmaya açık mıdır sorusu sorulmaktadır.

⁴⁸² Aynı kişiliği sürdürdüğüne dair psikolojik bilinç şeklinde açıklanabilir. Hatta psikolojik teori, kişilik teorisi olarak da adlandırılabilir.

geçmişten gelerek tek yönlü şekilde geleceğe yönelmesini ifade eden zaman okuyla⁴⁸³ birlikte zamanda süreklilik kazandığı yanılsamasını yaratmaktadır. Bunu açmak gerekirse insan deneyimlerinin eş zamanlı olarak bir zaman akışı deneyimi ile birlikte yürüdüğü ifade edilebilir.

Öne sürüldüğü gibi, zamanda sürekli aynı kişi olmaya dair bilinçte ve benlik kavrayışının sürekli olmasında belirleyici olan, zihinsel anlamda sürekliliğin sağlanmasıdır. Bu süreklilik de ancak belleğin sürekliliği daha doğrusu sanki sürekliymişçesine geçmiş deneyimleri zihne taşıması ile mümkün olabilmektedir. Belleğin sürekliliği, geçmiş zamanın ve geçmiş deneyimlerin varlığına ve gerçekliğine dair inanç üzerinden oluşmaktadır.⁴⁸⁴ Öyle ki bir kişinin geçmiş tarihi, dünya hakkında ve aynı zamanda kendisi hakkındaki bilgisinin ve kendisine dair kavrayışının en önemli kaynağıdır. “Kişinin benlik imgesi, kendi karakterine dair anlayışı, değerleri ve potansiyeli önemli ölçüde geçmiş eylemlerini görme biçimi tarafından belirlenmektedir.”⁴⁸⁵

Dikkat edilirse yukarıda belleğin sürekliliği hakkında, sürekliymişçesine şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Bu kullanımın nedeni, insanda belleğin sürekliliğinin bire bir doğrulukla sürdürülüp sürdürülmediğinin bilinemeyecek olmasıdır. Yani geçmişe ait izlenimler, imgeler halinde episodik bellek ile zihne görünür olmaktadır. Anılar, aynı ip üzerinde sıralanmış resimler halinde farklı zaman kesitlerini birbirine bağlamakta ve süreklilik görüntüsünü verecek tutarlı bir anlatı içinde anımsanmaktadırlar. Bu durum, süreklilik izlenimini yaratan şeyin yine belleğin dinamik yapısı olduğunu düşündürmektedir.

⁴⁸³ A. Stanley Eddington, **The Nature of The Physical World**, Cambridge University Press, 1948, s.34. Zaman Oku (Time's Arrow) bu eserde 18 defa çeşitli yerlerde kullanılmıştır. Fizik ve Kozmoloji alanlarında konuya dair güncel tartışmalar için bkz. M. Houghton, L. Vaas, Rudy, **The Arrows of Time**, Springer Verlag, 2012.

⁴⁸⁴ Mark D. Reid, Memory as initial experiencing of the past, **Philosophical Psychology**, Cilt: 18 Sayı: (6), 2005, ss. 671-698.

⁴⁸⁵ Sydney Shoemaker, Persons and Their Pasts. **American Philosophical Quarterly**, 7(4), 1970, s.284.

Fakat burada bir sorun bulunmaktadır. Benlik bilincinin sürekliliği, insan yaşamında geçmişe, geçmişin gerçekliğine dair inanç ve kendi kendisi olmayı sürdürdüğüne dair inanç olarak tanımlanmıştır. Oysa bu, süreklilik yaşamdaki gündelik birçok olgu ve olay tarafından kesintiye uğramakta ve bölünmektedir.⁴⁸⁶ Bilinç, uyku ve hastalıkla kesilmekte; bellek, kısa süreli bellekteki bilgilerin büyük kısmını saklayamadan buharlaştırmaktadır. Diğer taraftan, bir kişinin yıllar önceki haline ve deneyimlerine ait çok az anısı kalmış; eski istek, arzu ve hedeflerinin çoğu dönüşmüş ve değişmiş hatta tükenmiş olabilmektedir. Ayrıca bahsedilen iç etkenlerin yanında sosyal, kültürel ve siyasi nedenler gibi dışsal etkenlerin de bellekler üzerinde önemli çarpıtma veya silme güçlerinden bahsedilebilir. Bu açıdan, evren mesabesinde aranan metafizik süreklilik gibi insan yaşamında yekpare bölünmez bir süreklilikten bahsetmek güçtür. Zamanı ve yaşamı deneyimlerken değişim kaçınılmazdır. Montaigne bu konu hakkında şöyle söylüyor:

İster bizim için isterse de öteki nesneler için sürekli bir mevcudiyetten bahsedilemez. Bizler, yargı yetimiz ve tüm ölümlü şeyler durmaksızın akar ve yuvarlanırsınız. Yargılanan ve yargı sürekli değişip dönüştükçe bir şeyden başka bir şeye doğru hiçbir şey kesinlik kurulamaz. Varlıkla hiçbir iletişimimiz yoktur. Çünkü insan tabiatı doğum ile ölüm arasında ortada bir yerdedir. Kendisinden hiçbir şey göstermeyen sadece bulanık bir görünüm ve gölge ile müphem ve zayıf bir görüş bırakan bir varlıktır insan. İnsanın varlığı hakkında sağlam bir kavrayış elde etmeye çalışsan bile, bu adeta birinin suyu yakalamaya gitmesine benzerdi; doğası akmak olan bir şeyi ne kadar sıkarsan o kadar çok akıp gidecektir.⁴⁸⁷

Montaigne kadar umutsuz olmamak adına başka bir çözüm düşünmek gerekmektedir. İnsan yaşamında kendi kendini ve deneyimlenen geçmiş zamanı bire bir doğrulamak mümkün değilse de yine de aynı kişi olmaya dair inanç sürdürülmektedir. Aslında bu inanç olmasa insan, yaşamını geleceğe doğru inşa etme sebebini yitirme riskiyle karşılaşabilir. Bir yandan da diğer insanlarla

⁴⁸⁶ Johan E, Gustafsson. Phenomenal Continuity and the Bridge Problem. **Philosophia**, Cilt: 39 Sayı (2), 2011, ss. 289-296.

⁴⁸⁷ Michel de Montaigne, **The Complete Essays**, Penguin Classics, 1993, s. 1439.

kuracağı ilişkilerin ahlaki boyutunun bir önemi kalmaz. Bu sebepten buradaki inanç, hiçbir doğruluk payı olmayan bir vehim veya kuruntu şeklinde mütalaa edilemez. Aynı insan, zaman içinde değişerek aynı kalmaktadır. Fakat aynı kalan şey tam olarak nedir? Aynı kalan, deneyimin gerçekliğini kısmen de olsa doğrulayabilecek hem fiziksel (beden) şartlara hem de zihinsel (bellek) yetilere belirli bir süreklilik içinde sahip olan bir varlıktır denilebilir. Yalnızca bu şart ve yetiler değil, aynı zamanda bunlarla birlikte bir yaşam anlatısının sürekliliği gerekmektedir.

Buna göre sürekli değişerek aynı kişi kalmayı sağlayan episodik belleğin üzerine bina edilen yaşam anlatısıdır denilebilir. İnsan sürekli değişse de başka biçimlerde aynı olmayı sürdürmektedir. Burada en başından beri ortaya konulmaya çalışılan süreklilik tam da bu anlamdadır.

Bilinen benlikte aynılık: Ben dün olduğumla aynıyım cümlesindeki “ben”i geniş olarak ele alırsak, birçok yönden aynı olmadığım ortadadır. Somut bir Ben (me) olarak daha önce olduğumdan bir dereceye kadar farklıyım. O zaman acıkmıştım, şimdi tokum. O zaman yürüyordum, şimdi dinleniyorum. O zaman daha fakirdim şimdi daha zenginim. O zaman daha gençtim şimdi daha yaşlıyım vs. Hal böyleyken başka biçimlerde ben aynıyım ve bu başka biçimleri esas durumlar olarak adlandırabiliriz. İsmim, mesleğim ve dünyayla olan ilişkilerim özdeş; yüzüm, yeteneklerim ve anılarla ilgili hafızam zaman zaman neredeyse aynıdır. Üstelik şu anki Ben ile o zamanki Ben sürekli. Yani değişiklikler aşama aşamaydı ve hiçbir zaman beni bir anda etkilemedi. Öyleyse şimdiye kadar, kişisel özdeşliğim diğer bütün şeylerin dayalı olduğu aynılık gibidir.⁴⁸⁸

James’in de belirttiği gibi değişimler, aşama aşama gerçekleştiğinden aynı ben olma hali sürekli kılınıp muhafaza edilmektedir. Fakat yeri gelmişken sorulmalı, bilinç kesintiye uğrayabiliyor ve bellek hem unutmaya neden olup hem de yanıltabiliyorken sürekli aynı kişi olarak kalma ihtiyacının nedeni ne olabilir?

⁴⁸⁸ W. James, **Bilinç Akışı: Zihin ve Deneyim Üzerine**, Der. C. Türer, Çev. R. Yılmaz, Fol Yayınları, 2021, s.110.

Bu tezin yazarına göre belleğin sürekliliği, insanın deneyimindeki zamanın akışı ile bilincinin akışı arasında bir paralellik kurması veya böyle bir yanılısma içinde olması nedeniyle ileriye, geleceğe doğru yaşama iradesini canlı tutma amacıyla geliştirilmiş bir zihinsel yetiyi ifade etmektedir. Geleceğe doğru oluş hali nedeniyle geçmişteki deneyimlerin gerçek olduğuna inanmak ihtiyacı bu durumu doğurmaktadır. Geçmiş deneyimlerin kendisine ait olduğunu teşhis edebilen ve gelecekte yaşayacaklarını da bu bilgi üzerine kurgulayan kişi, zaman içinde süreklilik özelliğine sahip bir benlik bilincini taşımaktadır. Böylece kişi, deneyimlerini bir deneyimler silsilesinin parçası olarak tanımaktadır. Bu şekilde eski deneyimlerini şu anki kendisiyle ve deneyimiyle yaşamını kuracak biçimde bağlamaktadır.

Geçmişte olanların gelecekte de benzer biçimlerde olacağını bekleyerek yaşamı sürdürmek, geçmişteki kişi ile aynı kişi olduğunun bilincine sahip olmayı en başta gerektirmektedir. Bu bilinci diğer bellek türleri ile birlikte en baskın olarak episodik bellek sağlamaktadır.

Biçimsel olarak benlik ve kişilik varsayımına ihtiyaç duyulduğu sabit görünmektedir. İhtiyacın da ötesinde insan bir şekilde varoluşunun sahilliğini işaret edecek durum ve şartlar içerisinde kendisini bulmaktadır. Bu sebeplerden, sürekliliğin kesilmesine rağmen kişi, yaşam deneyimini gerçeklikle uyumlu kılmak amacıyla yakın geçmişin deneyimlerindeki kendini şu an olduğu kişiye daha yakın olarak görmektedir. Bu anlamda çocuklukdaki kişi ile yetişkinlikteki kişi aynı kişi olmasına rağmen ilk gençlik yıllarındaki aynı kişiye göre arada derece farkı bulunmaktadır. Buna göre burada tıpkı Derek Parfit'in benzer örneği kullandığı gibi benlik bilincinin sürekliliğini birbirine yalnızca bağlantı yerlerinde eklenen zincir metaforu ile değil ip metaforuyla açıklamak daha isabetli olacaktır.⁴⁸⁹ Herhangi bir odada havada gerili bir ip düşünelim. Bu odanın bir köşesinden öbür köşesine uzanan ip, yaşamdaki sürekliliği temsil ederken bu ipin içinde başlayan ve biten ipliklerin

⁴⁸⁹ Derek Parfit, **Reasons and Persons**, Clarendon Press, 1984, s.222.

mevcudiyeti ise kişinin yaşamındaki değişimleri ifade edebilir. Yani aynı kişi olma bilinci ipin yekpare olarak uzanışını gösterirken, yaşamın farklı dönemlerinde başlayıp biten farklı temalara sahip bölümler ipliklerdir.

Bu noktada denilebilir ki hem bilimin hem de felsefenin muğlaklıkları kapatan ve karmaşıklıkları yamayan örüntüler inşa ederek düşüncüyü geliştirmesi, insanın içindeki varlığın sürekli ve değişmez özünün keşfedilmesine dayanan geleneksel anlayışı ifade etmektedir. Kendi içindeki tek ve evrensel doğayı keşfetme arayışı, değişim içindeki sürekliliği doğrulanamayacak olsa da arama ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Yukarıda açıklanan psikolojik ve fiziksel süreklilik görüşlerine⁴⁹⁰ alternatif olarak anlatısalci-hikâyecici (*narrativist*) görüşten bahsedilebilir. Bu görüş üçüncü ve alternatif bir teori gibi görünse de esasında benlik ve kişisel özdeşlik temelli psikolojik sürekliliğe yakın görünmektedir.⁴⁹¹ Anlatısalci teoriye göre aynı kişi olma veya aynı kişi olarak kalma bir anlatı içerisinde gerçekleşmektedir. Bu çalışmanın yazarına göre söz konusu anlatı, kaynağını episodik bellekten alan otobiyografik bellektir. Yani yaşam anlatısının oluşturulduğu bellek türüdür.

Otobiyografinin tanımı, “gerçek kişinin kendi varlığı hakkında geriye dönük olarak yazdığı ve odağında kişisel hayatının ve özellikle kişiliğinin hikâyesi olduğu anlatım”⁴⁹² olarak yapılırsa da otobiyografik bellek, yazılı olmak zorunda değildir. Otobiyografik bellek, sınırlı bir zamanın o zamanı deneyimleyen kişi tarafından öznel biçimde hikâyeleştirilmesidir. Tersinden söylenecek olursa sınırlı bir zamandaki deneyimin zihindeki yansımasının kendine has biçimde

⁴⁹⁰Sydney Shoemaker, "Personal Identity". Encyclopedia Britannica, 7 Şubat 2022, [personal identity | Britannica](#)

⁴⁹¹Marya Schechtman, The narrative self. İçinde: Shaun Gallagher (Ed.), **The Oxford Handbook of the Self**. Oxford University Press, 2011.

⁴⁹² Britannica The Editors of Encyclopaedia, "Autobiography." **Encyclopedia Britannica**, 01.10.2022, (Çevrimiçi) [Autobiography | Definition, History, Types, Examples, & Facts | Britannica](#), 12.02.2022

duyulması ve ifade edilmesidir.⁴⁹³ Bu anlamda bir neslin anılarının ve değerlerinin bir sonraki nesle aktarılabilmesi otobiyografik belleğin en değerli işlevi sayılabilir. Zira bireysel deneyim sınırlı bir alana yayılmakla birlikte kendi sınırını aşan bir yöne sahiptir. Bu yön, onun sonraki nesillere aktarılarak kendi zamanını aşmasıdır. İddia edilebilir ki insanlık kültürünün aktarımını takip edebilmek otobiyografik bellekten ya da diğer bir deyişle tek tek kim olduğumuzun hikâyelerinden geçmektedir.

Her bir deneyimi anımsamak normal şartlar altında mümkün olmadığından deneyimlerden doğan episodik anılar, artzamanlı (*diacronic*) olarak daha sonradan kişisel yaşama uyarlanmaktadır.⁴⁹⁴ Bunlara unutma boşlukları adı verilebilir. Kısa süreli belleğin bilgisayar işlemcisindeki önbellek gibi çalışması sayesinde zihin, fenomenal deneyimin ayrıntılı anılarını eşzamanlı (*sencronic*) biçimde depolamaktan kurtulmaktadır.

İnsan yaşamında benlik bilincinin sürekliliğinin temelinde tutarlı yaşam anlatısının otobiyografik bellek olduğu söylendi. Bu anlatı, deneyimlerden çıkan duygu ve düşünceler toplanarak kişiselleştirilmekte veya öznelleştirilmektedir. İnsan yaşamında süreklilik görünümü sağlayacak yaşam anlatısını kurmak için bu anlatıyı neden sonuç ilişkisine oturtmak ve ona tutarlılık kazandırmak gerekmektedir. Anlatısal tutarlılık, insanın hem kendi ile olan hem de toplumla olan ilişkisi için elzemdir. Burada özellikle üzerinde durulan, benlik bilincinin sürekliliğine dair anlatının tutarlılığıdır. Bu anlatının yani otobiyografik belleğin içeriğinin doğrulanabilmesinde nesnel bir ölçüt mevcut değildir ancak güvenilir kılmak için pekiştirilme imkânı vardır. Bu pekiştirme ya da tutarlılık kazandırma ancak iletişim yoluyla gerçekleşebilmektedir. Benlik bilincinin sürekliliğine dair anlatı, temelde öznel

⁴⁹³ Alan D. Baddeley, What is autobiographical memory. İçinde: Martin A. Conway, David C. Rubin, H. Spinnler & W. Wagenaar (Ed.), **Theoretical Perspectives on Autobiographical Memory**. Kluwer Academic Publishers, 1992, ss. 65-13.

⁴⁹⁴ Deneyimler üzerine daha sonradan bilinçli veya bilinçsiz şekilde düşünme, belleğin düşünme sorunu ile olan ilişkisinin temelidir. Bu temel otobiyografiyi oluşturan deneyimlerin episodik bellek ile artzamanlı olarak zihne gelmesinden doğmaktadır.

olan bu bilincin kendi sınırını aşarak dışarıya iletişim yoluyla yönelmesi ile pekiştirilebilir. Söz konusu iletişim şimdiki zamanda gerçekleşse de güvenilirliği geçmişe dayanarak sağlanmaktadır. Bu şekildeki iletişim, gelecekte kurulacak veya oluşturulacak deneyimlere ve anılara olan güveni de pekiştirmektedir. İletişimin temelinde diğer kişilerle olan etkileşimler yatmakta ve yakın çevreden başlayarak sosyal yapı ve kurumlarla geliştirilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde “insan olmanın gerçekleşmesinde belirleyici” kurumlar “aile, dil, ahlak, güvenlik, din, zanaat, bilim, iktisat, devlet” olarak sıralanabilir.⁴⁹⁵ Bireysel belleğin sınırını aşıp toplumsallaştığı alanlar bu kurumlar üzerinden incelenebilmektedir.

Buraya kadar olan alt bölümde süreklilikten ne anlaşıldığı ile ilgili temel tanımlar verilmekte ve bellek ile süreklilik arasındaki ilişki tartışılmaktadır. Bu sürekliliğin benlik bilincinin sürekliliği ile olan ilişkisi tespit edilmekte ve doğrulama imkânı soruşturulmaktadır. Bellek bağlamında kişisel özdeşlik ve zaman deneyimi sorunlarının makul çözümü olmadığından benlik bilincinin sürekliliğinin anlatı temelli olduğu ve bu anlatının da episodik bellek kaynaklı otobiyografik bellek olduğu tespiti yapılmakta ve ancak iletişim yolu ile pekiştirilebildiği ileri sürülmektedir.

4.3. Kişisel Bellek ve Toplumsal Bellek İlişkisi

“İnsanlığın belleği, yapılmış, üretilmiş, icat edilmiş, düşünülmüş, yazılmış, şarkılara konu olmuş her şeyi ve hatta iz bırakmayan şeyleri bile muhafaza eder. Her yerde onların mevcudiyetinin ve gidişlerinin görünmeyen izleri vardır. Bizden önce yaşamış olan tüm insanlık bize bir şey bırakır.”⁴⁹⁶

Bu başlık altında, kişiyi diğerlerinden ayıran ve kendi öznel geçmiş deneyimlerini içeren kişisel bellek ile tek tek kişilerin ortak anımsamalarını ifade eden toplumsal bellek arasındaki ilişki incelenecektir. Ancak çalışmanın “belleğe dair temel yaklaşımlar” adlı bölümünde ele alınan biçimiyle belleğin

⁴⁹⁵ Ayhan Bıçak, **Tarih Metafiziği ya da Kendilik Bilinci**, Dergâh Yayınları, 2014, s.128.

⁴⁹⁶ Jean Luc Nancy, **Gitmek: Yola Çıkış**, Çev. Murat Erşen, Monokl Yayınları, 2012, s. 28.

kolektif tanım ve türleri kendi iç sorun ve tartışmaları açısından değil, kişisel belleğe etkileri açısından ele alınmaktadır. Kişisel bellek, bildirimsel ve bildirimsel olmayan tüm bellek türlerini kapsamakla beraber burada benlik bilincinin sürekliliğine katkıda bulunan otobiyografik belleğe yakın anlamda kullanılmaktadır. Zaman içinde devamlılık gösteren biçimde süregelen bir benliğe sahip olma yeteneğinin bir ifadesi olan otobiyografik bellek, bellek vasıtasıyla benlik bilincinin sürekliliğini ifade etmekte ve bir kişisel bellek türü olarak karşılanmaktadır. Diğer taraftan kişisel belleğin toplumsal bellekle ilişkisinde odaklanılan konu ise kişisel belleğe dair sürekliliğin pekiştirilmesi ve tutarlılık kazandırılmasında hangi toplumsal ve kültürel kurumların yer aldığıdır.

4.3.1. Kişisel ve Toplumsal Bellek İlişkisinde Sürekliliğin Yeri

Kişisel belleğin sürekliliği, iletişim yoluyla; diğer zihinlerle etkileşimle pekiştirilmektedir. Belleğin sürekliliğinde iletişimin etkisi, kişisel bellek ile toplumsal bellek arasındaki ilişkide aranmalıdır. Bu ilişkiyi kavrayabilmek için öncelikle kişisel bellek ve toplumsal belleğin hangi bağlamda kullanıldıklarına bakmak gerekmektedir. Burada kişisel bellek, ağırlıklı olarak episodik bellekten; kişinin başından geçen kısa özgül yaşantı kayıtlarından kaynağını alan otobiyografik bellek anlamıyla kullanılmaktadır.⁴⁹⁷ Bu açıdan kişisel bellek, birinci şahsın bakış açısından ve onun geçmiş yaşam deneyimlerinden doğmakta ancak diğer zihinlerle ve onların bellekleriyle kurulan iletişim sayesinde pekiştirilmekte ve tutarlılık kazanmaktadır.

Kişisel belleğin bir biçimi olan otobiyografik belleğin açıklanışında kullanılan “benlik bellek sistemi⁴⁹⁸, en geniş olarak kişinin yaşam hikâyesinin tasvirini

⁴⁹⁷ Episodik bellek burada kişinin zihninde zamanda geriye doğru, geçmiş deneyimin imgesine geri dönmesini ifade etmektedir. Episodik bellekte deneyime vurgu varken Semantik bellekte bilgiye vurgu vardır. Otobiyografik bellekte ise hem deneyim hem bilgi içerilirken benlik duygusu anılara hâkim tonunu vermektedir. Bkz.: Robert Hopkins, Episodic Memory as Representing the Past to Oneself. **Review of Philosophy and Psychology**, 5 (3),2014, ss.313-331.

⁴⁹⁸ M.A., Conway, & Pleydell-Pearce, C. W. The Construction of Autobiographical Memories in the Self-Memory System. **Psychological Review**, 107(2), 2000, ss. 261–288.

içeren ve daha alt düzeylerde bir takım yaşam dönemlerini toparlayan genel bir hikâye biçiminde oluşturulmuş bir temsiller hiyerarşisi”⁴⁹⁹ şeklinde özetlenebilir. Bu dönemler “ben ilkokula giderken” veya “ben Antalya’da yaşarken” gibi uzun dönemlere karşılık gelmektedir. Diğer taraftan kısa özgül veya fenomenolojik kayıtları ifade eden episodik bellek anıları ise “sabah Türk kahvesi içmek” veya “denizde yüzmek” gibi sıradan olaylara ait temsillerin kayıtları ile bağlantılıdır. Burada yapılan karşılaştırma, sıradan anılara ait belleğin toplamının, kişisel yaşam dönemlerinin genel hikâyesini oluşturmadaki yerini belirtmek ve ayrıca bu yaşam anlatısının, sıradan anıların silik kayıtları arasından çıkarılarak toplumsal belleğin ve imgelemin katkısı ile akla yatkın ve tutarlı bir kişisel yaşam anlatısı kurmadaki yerinin gösterilmesidir.⁵⁰⁰

Kişisel belleğe ilişkin sürekliliğin yapılandırılmasında toplumsal belleğin rolünün anlaşılabilmesi için diğer zihinlerle iletişim etrafında gelişen toplumsal ve kültürel kurumların nasıl bir bellek yapısı oluşturduklarını incelemek gerekmektedir. Bu türden kişiyi aşan belleklerin incelenmesi, bireysel belleğin incelenmesinde olduğu gibi zihnin diğer yetilerinden yalıtılmış ayrı bir fenomen şeklinde yürütülememektedir. Bu durumun sebebi, bireysel belleğin araştırılmasında değişkenlerin kontrolünü baz alan bir araştırma metodunu uygulamak mümkünken, toplumsal ve kolektif bellek araştırmalarında böyle bir metot kullanımının mümkün olmamasıdır.⁵⁰¹

İfade edildiği haliyle belleğin kolektif bir biçimi olarak görülen toplumsal bellek, belleğin kişisel olmaktan çıkıp en dar insan grubundan daha geniş topluluklarca paylaşılan biçimine kadar yayılmış halini ifade etmektedir.

⁴⁹⁹ Pascal Boyer, What are memories for? Functions of recall in cognition and culture. İçinde: Pascal Boyer & James Wertsch (Ed.), **Memory in Mind and Culture**. Cambridge University Press, 2009, ss. 3-28.

⁵⁰⁰ Belleği açıklamadaki temel kavramlardan olan Bilinç, İmgelem ve Zaman’ın burada Benlik ile birlikte işler durumda olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca silik anılardan bir anlatı inşa etmek belleğin düşünme ve akıl ile olan ilişkisini ortaya koymaktadır.

⁵⁰¹ Pascal Boyer & J.V. Wertsch, **Zihinde ve Kültürde Bellek**, Çev. Y. A. Dalar, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.156.

Burada tek bir kişi olarak değil bir grup, topluluk, kolektif yapı veya toplum olarak anımsamadan veya bu anımsamanın ortaklığından söz edilmektedir. Buna göre, toplumsal bellek ile anıların ortaklaşması öncelikle kişinin zihninde gezinebileceği bir geçmiş oluşturması ve bu geçmişe dair anıları, içinde bulunduğu sosyal gruplarla paylaşma deneyimini tekrarlaması ile mümkün olmaktadır. Durum böyle iken anıları başkalarıyla paylaşmak en önemli sosyal etkinliklerden biri olup belleğin diğer işlevlerinden bağımsız olarak kişisel bir srekliлик oluşturan bellek sisteminin kurulmasına yardımcı olmaktadır.⁵⁰²nk sosyal gruplara dâhil olma hem benlik bilincini hem de gruba ait ortak kimliği besleyen bir tür kolektif bellek mekanizması olarak düşünülebilir. Aynı zamanda grubun hayatta kalabilmesine yarayacak anıların sürekli tekrarlarla ortak biçimde anımsanması bazı anıların da unutulmaya terk edilmesi bu ilişkinin sağaltıcı yönünü ortaya koymaktadır.

Toplumsal bellek söz konusu edildiğinde toplumu tek bir organizma biçiminde varsayan yaklaşımların var olduğu gibi diğer taraftan grup ve toplum içindeki ilişkileri açısından salt kişiye odaklanan yaklaşımlar da mevcuttur. İfade edilmelidir ki burada kolektif bellek türleri kişisel belleğin tutarlılık kazanması veya pekiştirilmesinde bir imkân olarak düşünülmektedir. Modern bellek çalışmalarının bakış açısından, bireyler ile sosyal gruplar arasında mutlak benzerlikler çizmenin doğruluğu kuşkulu bir yaklaşım olduğu ifade edilebilir. Hatta bu yaklaşımı eleştirenlere göre kolektif bellekleri özünde bir bellek olarak nitelendirmek dahi doğru olmayabilir.⁵⁰³ Fakat herhangi bir grubun yekpare biçimde oluşturduğu kendine ait belleğinin olup olmadığından kesin olarak emin olunamasa da kişilerin bir araya gelerek oluşturdukları dinamik yapıly bir bellekten veya anıların ortaklaştırılmasından söz edilebilir.⁵⁰⁴

⁵⁰² Nelson, K. The Ontogeny of Memory for Real Events. İçinde: U. Neisser & E. Winograd (Ed.), **Remembering reconsidered: Ecological and Traditional Approaches to The Study of Memory**, Cambridge University Press, 1988, s. 266.

⁵⁰³ P. Boyer & J.V. Wertsch, **Zihinde ve Kültürde Bellek**, ev. Y. A. Dalar, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.151.

⁵⁰⁴ Bu nokta Kolektif ve Toplumsal belleklerin teorisyeni olan M.Halbwechs ile Modern bellek çalışmalarının etkili ismi F.Bartlett'in uzlaştığı nokta olarak görülmektedir.

Beşerî bilimler ve sosyal bilimler, bir takım sosyal fenomenleri nitelendirmek ve açıklamak için bellek gibi zihinsel yetilerin metaforik kullanımını tercih etmişlerdir. Söz konusu sosyal fenomenler, anıların ve belleklerin ortaklaştırılması anlamındaki toplumsal bellek örneğinde olduğu gibi birden fazla kişinin veya bir kişinin bir tür sosyal bağlamda hareket eden eylemlerini içermektedir.⁵⁰⁵ Buna göre toplumsal bellek adlandırması genellikle toplumun ortaklaşa ve benzeşen şekilde anımsadığı düşünülen veya varsayılan olgu ve olaylar için kullanılan metaforik açıklamalardan biridir.

Toplumsal belleğe ait birçok farklı açıklama ve tanım mevcuttur. Toplumsal bellek, bir grup ve topluluğun üyelerine ait sosyal kimliklerin kuruluşunda merkezi öneme sahiptir. Söz konusu kimliklerin oluşturulması ve pekiştirilmesinde grup veya topluluk üyelerinin ortak anıları paylaşımları gerekmektedir.⁵⁰⁶ Ancak diğer taraftan temelde toplumsal belleği oluşturan tek tek kişilerin anımsama süreçleri ve oradan çıkardıkları anılara ve geçmiş deneyimlere dair diğer kişilerle geliştirdikleri iletişim kaynaklı uzlaşmalardır.⁵⁰⁷ Bu uzlaşmalar tek tek kişilerin anımsama eylemini ortaklaştırmakta veya benzeştirmektedir. Bu süreç otobiyografik belleğin tutarlı bir anlatıya dönüşmesi sürecine kaynaklık etmektedir. İletişim yoluyla belleklerin ortaklaştırılması süreci şu şekilde ifade edilebilir:

Topluluğun kolektif belleği, geçmişi evcilleştirerek ihtiyaçları yönünde bir şekil verme peşinde görünüyor. Bu bellek, kişiler arası yatay iletişimle şekilleniyor ve bu kişilerin anılarını birlikte oluşturmasını ifade ediyor. Burada topluluğun değer ve normları, inanç ve temsilleri devreye girerek seçici dikkat ve unutma mekanizmaları vasıtasıyla ortak bir bellek tesisine yol açıyor.⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ Robert A. Wilson, Collective Memory, Group Minds, and The Extended Mind Thesis. **Cognitive Processing**, 6(4), 2005, ss. 227–236.

⁵⁰⁶ J.V. Wertsch & H.L. Roediger, Collective Memory: Conceptual Foundations and Theoretical Approaches. **Memory**, 16, 2008, ss. 318–326.

⁵⁰⁷ Burada iletişim üzerinden bireysel belleğin, benlik anlatısının sürekliliğine yönelik bir pekiştirme imkânı olarak ele alınan Toplumsal Bellek, çalışmanın birinci ana bölümündeki Toplumsal Bellek tanımlarının ele alınışından farklıdır.

⁵⁰⁸ Nuri Bilgin, **Tarih ve Bellek**, Bağlam Yayıncılık, 2013, s.16.

Özetle bireysel bellek ile toplumsal bellek araştırmaları, araştırma yöntemleri ve amaçları açısından birtakım karşıtlıklar içermekle birlikte kişisel belleğin sürekliliğine dair anlatının pekiştirilmesinde bu iki tür bellek verimli bir sentez şeklinde ele alınabilmektedir. Bu sayede kişisel bellek ve otobiyografik bellek daha geniş bir yapının veya sistemin parçası şeklinde ele alınabilmektedir.⁵⁰⁹ Toplumsal ve otobiyografik bellek türleri arasında yapılan ayırım şu şekilde ifade edilebilir:

Toplumsal Bellek	Otobiyografik Bellek
Sosyal ve Kolektif	Bireysel
Özetlenmiş Geçmiş	Deneyimlenmiş Geçmiş
Dışarıdan Erişim	İçeriden Erişim
Semantik Temelli	Episodik Temelli

4.3.2. Toplumsal Süreklilik Kurumları ve Kişisel Bellek İlişkisi

Kişisel bellek ve toplumsal bellekten ne anlaşıldığına bakıldıktan sonra kişisel belleğin sürekliliğinin hangi toplumsal ve kültürel bağlantılarla güçlendirildiğini belirtmek gerekmektedir. Söz konusu toplumsal ve kültürel bağlantılar, kişisel belleğin kendi sınırını aşmaya yöneldiğı ve kişisel bellek anlatısının veya diğeri deyişle otobiyografik belleğin pekiştirildiğı alanlar olarak görülebilirler. Bu pekiştirme, kişisel belleğin yanında aynı zamanda benlik bilincinin sürekliliğini de desteklemektedir. Diğeri deyişle aynı kişi olmayı sürdürmeye dair inancın toplumsal bellek ile desteklenmesi söz konusudur. Kişisel belleğin sürekliliğinin sağlanması en önemli kaynaklar, toplumsal ve kültürel kurumlar⁵¹⁰ ile bu kurumlar etrafında oluşturulmuş temel değerlerdir. Buna göre:

⁵⁰⁹ Otobiyografik belleğe yönelik teorilerin tartışıldığı ve benlik sorunlarının çağdaş zihin bilimlerinin içinde olduğunu savunan eser için bkz: John Sutton, **Philosophy and Memory Traces: Descartes to connectionism**, Cambridge University Press, 2007.

⁵¹⁰ "Aile", "Dil", "Ahlak", "Din", "Zanaatlar", "Bilimler", "İktisat", "Devlet". Ayhan Bıçak, **Tarih Metafiziğı ya da Kendilik Bilinci**, ss.127-154.

Değer ve kurumlar, aynı zamanda toplumsal (topluluklar dâhil) sürekliliğin dayanaklarıdır. Topluluk/toplum, kendi varoluşunun sürekliliğini sağlamak için, varoluşunu gerçekleştiren unsurların gerekliliklerini yerine getirmekle yükümlüdür. Bir bakıma değer ve kurumlarla toplum arasındaki süreklilik ilişkisi, karşılıklı bağlanma nedeniyle iç döngüyle gerçekleşir.⁵¹¹

İnsan olmayı gerçekleştiren temel değerler⁵¹² belirli ihtiyaçlar çerçevesinde oluşturulmaktadır. Aynı şekilde toplumsal bellekle uyumlu bir biçimde süreklilik taşıyan bir kişisel belleğe sahip olmak da yine benzer bir ihtiyacın ürünüdür. Bu ihtiyaç, geçmişin ve geçmişteki deneyimin tutarlı bilgisi ile birlikte zamanda ileriye dönük olma zaruretiyle ileri gelmektedir. Buna göre geçmişe ait bir olgu veya olayın kişisel bellekte doğru veya tutarlı temsili için söz konusu olgu veya olaya dair tanıklığa ihtiyaç vardır. İfade etmek gerekir ki geçmişteki bir olayın anısının çağırılması ve pekiştirilmesi için başvuru tanıklıklardan ilki olayı deneyimleyen kişinin bireysel tanıklığıdır. Burada önce bireyin tanıklığı ve sosyal olarak bunu paylaşması ve daha sonra tutarlı bir bütün içerisinde hikâyeleştirmesi ile gelişen bir süreç izlenmektedir. Bireyin kısıtlı deneyiminden ve bakış açısından elde edilen bellek, toplumsal kurumlar ile işlenerek karşılıklı süreklilik durumunu yaratmaktadır.

Geçmişteki şeye dair bir anımsama, geçmişteki bu şeyin bir temsili yerine geçmektedir. Bu anlamda anımsayış, geçmişteki şeye veya bu şeyin ifade ettiği anlama dair zamanda geriye doğru zihinsel bir yolculuk yapmak olarak görülebilir.⁵¹³ Geçmişteki şeyi temsil eden anıya benlik bilinci eşlik ettiğinde veya anıya benlik bilinci iliştilendiğinde bu tür anımsayış otobiyografik özellik taşıyor hale gelmektedir.⁵¹⁴ Benlik sayesinde belleğin içindeki geçmişe dair olayların hayal ürünü değil kişinin kendi deneyiminden kaynaklanan kayıtlar

⁵¹¹ Ayhan Bıçak, **A.g.e.**, s. 197.

⁵¹² Bunlar genel olarak, “Bilgi”, “Korku”, “Beslenme”, “Güvenlik”, “Savaş”, “Güç”, “Hak”, “Adalet”, “Yasa”, “Düzen”, “Tanrı”, “Kimlik” gibi olumlu veya olumsuz özellikleri olan değerler olarak sıralanabilir. Kaynak: Ayhan Bıçak, **A.g.e.**, ss. 162-184.

⁵¹³ Kourken Michaelian, **Mental Time Travel: Episodic Memory and Our Knowledge of The Personal Past**, MIT Press, 2016.

Yani anının imgesi bir ikon(eikon) görevi görmektedir: Kendisi orada olmayan bir şeyin temsili veya işareti anlamında.

⁵¹⁴ Otobiyografik bellek, episodik ve semantik belleğin karışımı olarak görülebilir.

olması garanti altına alınmış olmaktadır. Bu konuda bir geçmişe sahip olmanın mı benliği doğrudan oluşturduğu yoksa benlik duygusuna sahip olmanın mı otobiyografik anıları akılda tutmanın ön şartı olduğu konusu tartışmalıdır.⁵¹⁵ Diğer taraftan her tür anıya bir biçimde dolaylı yoldan dahi olsa benliğin eşlik ettiği iddia edilebilecek olsa da otobiyografik bellek, anının sahibi olan kişinin vurgulandığı durumları içermektedir. Örnek vermek gerekirse, “okuldan mezun olunan gün” veya “evlenilen gün” gibi kişinin kendi hayatındaki özel anıları içermektedir. Bu anılar her zaman tüm detaylarıyla anımsanamayabilir ancak kişisel belleğin geniş hayat hikâyesi şeklinde dönüştürülmesinde temel alınan önemli kerteriz noktalardır. Bu tür anıların temel nitelikleri 1) Kişiye özel olması 2) Çok kereler anımsanması 3) Kolayca anımsanabilmesi 4) Kişisel yoruma bağlı olması şeklinde özetlenebilir.⁵¹⁶ Tanım olarak otobiyografik bellek, bildirme ve beyan etmeye açık (*declarative*) dolayısıyla iletişim ile ifade edilebilen şekilde tarif edilen ve geçmişe ait belirli noktaların benliğin kendine has bakış açısından ve diğer insanlar ile olan ilişkisini de içerecek şekilde anımsamasını ifade etmektedir.⁵¹⁷

Otobiyografik bellekte anıların temsili gelişmekte iken diğer zihinler ve dolayısıyla toplumsal bellek ile iletişime geçilmeye başlanmaktadır. Bu iletişim, öncelikle en temeldeki toplumsal süreklilik kurumlarından biri olan dil yolu ile sağlanmaktadır. Dil daha önce sayılan toplumsal sürekliliği oluşturan kurumların temelinde yer almaktadır. Söz konusu kurumlar, dil zemininde gelişim sağlamaktadırlar. Bu zemin, bilgi ile şekillenen toplumsal kurumların aklın temel ürünü olan dil ile ifade edilmesi ile mümkün olmaktadır. “İnsan olmanın merkezini aklın oluşturması gibi aklın kendini ifade edişinde de dil merkezi konuma sahiptir.” Burada dil ve bellek yolu ile

⁵¹⁵ Pascal Boyer, **A.g.e.**, s.10.

⁵¹⁶M. A. Conway, & D.C. Rubin, The Structure of Autobiographical Memory. İçinde (Ed.) A. F. Collins, S. E. Gathercole, M. A. Conway, & P. E. Morris, **Theories of Memory**, East Sussex, Taylor & Francis Group, 1995, ss. 103–132.

⁵¹⁷K. Nelson, & R. Fivush, The Emergence of Autobiographical Memory: A Social Cultural Developmental Theory, **Psychological Review**, 111(2), 2004, s.488.

akıl, kendi kendisini ifade edebilmektedir. Bu açıdan “aklı temsil eden dil aynı zamanda aklın temel ürünüdür.”⁵¹⁸

Kişi, geçmişin temsili sayılan anıları düşünmeye veya onları ifade etmeye başladığında edindiği veya edinmekte olduğu dil ile daha en başından diğer zihinler ve belleklerle iletişimi başlatmıştır. Hatta bu iletişim, edinilen dilin uzandığı tarihsel derinliğine doğru ilerlemektedir denilebilir. Bellek, adeta dilin kumaşından örülmekte iken kişisel belleğin ve benlik bilincinin sürekliliğinin oluşumu ise yine dilin süzgecinden geçerek ifadesini bulmaktadır. En başından alınırsa ifade etmek gerekir ki “bir dille tanışmaksızın kişilik oluşturabilmemiz imkânsızdır. Ahlaki ve manevi farkındalıklarımızı ifade edecek dili öncelikle bizi yetiştiren kişilerle kesintisiz bir diyalog ortamına girmek suretiyle öğreniriz.”⁵¹⁹ Paralel olarak otobiyografik belleğin gelişimi de dilin gelişimiyle birlikte gerçekleşmektedir.⁵²⁰ Bunun sebebi çocuklukta benlik duygusunun gelişimi ile birlikte insanın duyuşal dönemden çıkmaya başlayarak gördüğü şeylerin anlamları ile ilgilenmeye başlamasıdır. Bu durum onun “başkalarıyla ortaklaşa düşündüğünü ve düşüncesinin bütünüyle şahsi izlenimler dalgası ile farklı kolektif düşünce akımları arasında gidip geldiğini”⁵²¹ ortaya koymaktadır.

Dil yetisi, aileden başlayarak toplum ile diyalogun sürekliliği sayesinde edinilmekte ve belleğin ifade edilme biçimlerini derinden etkilemektedir. Buna göre bellek, daha başından diğerlerinin belleği ile ilişki halinde biçimlenmektedir. Halbwachs bu iddianın en radikal tarafı olarak: “anılarımız kolektiftir; tek başımıza katıldığımız olaylar ve gördüğümüz şeyler hakkında olsalar dahi başkaları tarafından bize hatırlatılır. Çünkü aslında asla yalnız değilizdir. Diğerlerinin bedenlen orada bulunmaları gerekmez daima bizimle

⁵¹⁸ Ayhan Bıçak, **A.g.e.**, s.129.

⁵¹⁹ Charles Taylor, **Benliğin Kaynakları**, Çev. S. A. Baş & B. Baş, Küre Yayınları, 2008, s.64.

⁵²⁰ Burada otobiyografik belleğin üç işlevi olan, Yönlendirici İşlev, Sosyal İşlev ve Benlik İşlevi gözden kaçırılmamalıdır. P. Boyer & J.V. Wertsch, **Zihinde ve Kültürde Bellek**, Çev. Y. A. Dalar, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.55.

⁵²¹ Maurice Halbwachs, **Kolektif Bellek**, Çev. Zuhul Karagöz, Pinhan Yayıncılık, 2018, s.74.

beraber, bizim içimizde farklı bir grup insan taşırız”⁵²² derken belleğin toplumsal kurumlarla iletişim halinde biçimlenişini açıkça ifade etmektedir.

Geçmişe ait deneyimlerin veya salt zaman deneyimlerinin farklı grup, topluluk ve toplumlarda aynı olmadığı veya farklı ritimlerde ilerlediği iddia edilebilir. Kuşkusuz takvimsel zamanda 2022 yılında olmak kesinkes her toplum veya grup için aynı zaman deneyimini ifade etmemektedir. Buna göre aynı olgu veya olaya ait deneyimler bile farklı gruplara ait belleklerde bambaşka şekillerde yer edebilmektedir. Bu açıdan belleğin toplumsal ve kolektif yönü de bireysel yönü kadar belirli geçmiş deneyime ait belleği çarpıtabilmekte, yanıltabilmekte ve hatta onu silebilmektedir.⁵²³ Bu durumda tutarlı bir bellek anlatısı, her grup veya toplum için her zaman kurgulanamamaktadır. Durum böyle ise, toplumsal bellek ile kişisel belleğe ait anlatının benzeştirilmesini sağlayan dinamiklerin yani toplumsal sürekliliği sağlayan kurumların işlevleri sorgulanabilir. Ancak bu düşünce de bizi iletişimin imkânsız ve zihinlerin tamamen birbirlerinden ayrı olduğu düşüncesine götürürse her zihnin birer hapisane olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu açmazdan kurtulabilmek için belleğin biyolojik işlevlerinden olan geleceğe yönelme amacının devreye sokulması gerekmektedir. Geleceğe yönelmiş zihin, geçmiş deneyimlerden edinilen kolektif sonuçları gelecekte de karşılaşılabilecek şeyler olarak değerlendirmekte ve düşüncede tasarruf sağlamaktadır. Bu bakımdan edinilen dilin mantıksal yapısı, kolektif ve toplumsal belleğin aktarımını da içermektedir. Diğer bir ifadeyle kişisel belleğin dil ile ifade edilişinde toplumsal geçmiş içkindir.

Kişisel ve otobiyografik belleğin sınırlı görüş alanından bakıldığında geniş planda olgu ve olaylar arasındaki zamansal ve nedensel bağlantılara hâkim olmak güçtür. Bu nedenle zihin, diğer zihinlere, kolektif belleklere ve onun kurumsallaşmış -cisimleşmiş- hali olan toplumsal/kültürel yapı ve kurumlara yönelmektedir. Topluluk yaşamının temelinde yatan olaylar, kişinin kendinden

⁵²² Maurice Halbwachs, **Kolektif Bellek**, Çev. Zuhâl Karagöz, Pinhan Yayıncılık, 2018, s.30.

⁵²³ Julia Shaw, **The Memory Illusion**, Random House Books, 2016.

çıkarak yönelebildiği “harici işaretlerdir.”⁵²⁴ Örneğin bir kimseden kişisel belleğine başvurup bundan beş yıl önce yirmi dokuz Mayıs tarihinde öğleden sonra nerede ve ne yapmakta olduğu sorulsa doğru cevabı vermekte oldukça zorlanacağı kuşkusuzdur. Ancak söz konusu tarih, kişisel olarak toplumsal bellekle paylaştığı söz gelimi tuttuğu takımın şampiyon olduğu veya büyük bir doğa felaketinin yaşandığı gün olarak sorulsa anımsamanın daha kolaylaştığı hatta söz konusu olayın yeri ve zamanı hakkındaki bilgilerle detaylandırılmış şekilde göz önüne geldiği görülecektir.⁵²⁵ Bu anılar genellikle kişisel belleğin toplumsal bellek ile kurduğu ağdaki referans noktaları olarak iş görmektedirler. Kolektif zaman ve mekân deneyimlerinin kişisel belleğe yansıması kişinin anılarını bağladığı emniyet çıpası olarak adlandırılabilir.

Salt kişisel bellekteki anılar, genellikle imgesel olduklarından bu müphemliği aşarak tarihi gerçekliğe yaklaşmak için toplumsal veya kolektif bakış açılarına başvurulur. Bilinçli zihin bu anlamda geçmiş deneyimlere ait ilkelere ulaşmak için dışarıya, bağrında kendinden önceki deneyimlerin sonuçlarını içeren toplumsal belleğe yönelmektedir. Kolektif belleği inşa eden grup üyeleri toplumsal sürekliliği sağlayan kültürel kurumlar aracılığı ile aynı anlatıyı paylaşmakta veya ortaklaştırmaktadırlar.

Bu bağlamda yukarıda adı sayılan ve zemininde dil olan, aile, ahlak, din, bilim ve devlet gibi toplumsal ve kültürel süreklilik kurumları bu sürece katılmaktadırlar.⁵²⁶ Bu temel toplumsal süreklilik kurumlarının içerisinde kişisel belleğin toplumsal çerçevede pekiştirilmesi ve bir sürekliliğin parçası kılınması bağlamında sanat, müzik, edebiyat ve mimari de rahatlıkla konumlandırılabilir. Bu durumda kişisel bellekte geçmiş deneyime ait zihinde

⁵²⁴ Maurice Halbwachs, **Kolektif Bellek**, Çev. Zuhul Karagöz, Pinhan Yayıncılık, 2018, s.68.

⁵²⁵ R. Brown, & J. Kulik, Flashbulb Memories. **Cognition**, 5(1), 1977, ss. 73–99. Bu anılara flaş anılar (flashbulb memories) adı verilmiştir.

⁵²⁶ Bu kurumlar tarihin temelini oluşturduğu gibi hem kişisel belleklerde üretilmekte hem de toplumsal bellekte yaşamaktadırlar. Bu anlamda kolektif bellek ile tarih aynı şey değildir. Tarih sürekli değişimin etkilerine karşı toplulukların kendilerini korumak için inşa ettikleri bir yapı iken bellek farklı görme biçimlerinin sonucu olarak geliştiği ve bunların karşılıklı olarak görelisi olduğu bir yapıdır.

hiçbir iz kalmadığında toplumsal belleğin somut veya soyut tüm tanıklıkları ve diğer insanlarla ortaklaşa düşünme, anımsatıcı rol üstlenmektedir.⁵²⁷ Aynı şekilde kişisel bellekteki anılar söz konusu toplumsal süreklilik kurumları sayesinde belirginleşme ve anlatsal olarak tutarlılık kazanma imkânına kavuşabilmektedir. Bu kurumların geçmiş anılara dair sağladığı düşünsel şablon bugünkü algılananlar ile uyumlu kılınarak otobiyografik belleğin pekiştirilmesine hizmet etmektedir.⁵²⁸ Öyleyse bu noktada akla kişisel belleğin toplumsal olan ile ortaklık zemini gözden yitirildiğinde anlatsal sürekliliğin akıbeti ne olur sorusu gelebilir. Örneğin bambaşka bir toplumsal düzenin ve dilin şimdisine göç eden bir kişi, orada geçmişten bugüne farklı şekil ve bağlamlarda yoğrulmuş olan süreklilik kurumlarına intibak etmekte güçlük çekeceğinden yersiz yurtsuz ve yabancı bir zaman yolcusu gibi hayal edilebilir. Bu durum, yalnızca başka toplumsal düzene ve dile yerleşmeye çalışan kişilerin değil aynı toplumun içinde yaş almış ve artık oranın şimdisi (dili ve kültürü) ile organik bağlarını yitirmeye başlamış kişi için dahi geçerli olabilir. Fakat bu şartlarda bile kişinin yeni toplumsal yaşama ve gerçekliğe uyum sağlama sürecine bellek dâhil olmaktadır. Burada bellek, genellikle nostalji duygularına yol açacak biçimde düşünsel bir yurt olan çocukluk anılarını da içeren geçmiş yaşanmışlıkları bilince derhal çağırarak durumu telafi etmeye ve kopukluğu yamamaya çalışmaktadır. Hiç şüphesiz bu kesitler kişinin varoluşu yeni bağlamına oturana değin belleğin sürekliliğinin yara aldığı travmatik kopuş dönemleri olarak görülebilir. Ancak gözden kaçırmamak gerekir ki belleğin yardımıyla zihinsel örüntüler bir süre sonra yeniden oluşmakta ve ilkin kaotik görünen gerçekliğin yeni bağlamı eski yaşam anlatısı ile bütünleştirilebilmektedir.

Bu alt bölümde kişisel bellek ile toplumsal bellekler arasındaki ilişkinin kişisel belleğin sürekliliği açısından hayati önemi görülmektedir. Diğer taraftan

⁵²⁷ Söz konusu ortak anımsamanın geleceğe yönelik olan boyutları için bkz: Kourken Michaelian & John Sutton. Collective mental time travel: remembering the past and imagining the future together. **Synthese** 196 (12), 2019, ss.4933-4960.

⁵²⁸ Wertsch, J.V. ve Roediger, **A.g.e.**, ss. 318–326.

kişisel bellek içinde yer alan otobiyografik belleğin benlik ve yaşamsal hedeflerden oluşan geniş bir sistemin parçası olarak ele alınması gerektiği savunulmaktadır.⁵²⁹ Ayrıca toplumsal ve kültürel süreklilik kurumlarının kişisel bellekle kurdukları karşılıklı ilişkisinin dil ve iletişim zeminde gerçekleştiği belirtilmektedir. Dil, aklın kendini bir ifade ediş biçimi olarak belleğin temel sorunlarından düşünme sorunu ile eşleştirilmektedir. Bireyselden toplumsala, kültürel kurumların yapı taşı olan bilginin belleğin bilme sorunu ile bir görülmekte ve bilgilerin dil ile aktarımının kişisel bağlamı benlik sorununu gündeme getirmektedir. Ek olarak dil ve iletişim sayesinde kişisel belleğin bir ifadesi olan otobiyografik bellek pekiştirilmekte ve tutarlılık kazanmaktadır. Bu süreçte belleğin açıklanmasında daha önce kullanılan temel kavramlarla (zaman, imgelem, bilinç, benlik) ilişkisi göz önünde bulundurulmaktadır.

Tezin dördüncü bölümünde işlenenlerden çıkan sonuç yargılarını aktarmak gerekmektedir. Benlik varsayımı hakkında farklı görüşler olsa da benlik varsayımının faydalı ve işlevli olduğu ileri sürülebilir. Benliğin elle tutulur yanı yalnızca deneyimin gerçekliği ve bilinçtir. Benlik sorunu kişisel özdeşlik sorununu içermektedir. Kişi, biyolojik, psikolojik ve toplumsal yönleri olan bir varlık olarak okunmalıdır. Kişisel özdeşliğin özünde kişiyi zaman içinde aynı (özdeş) yapan şeyin ne olduğu araştırılmaktadır. Kişisel özdeşlik, süreklilik bağlamında kurulabilmekte ve süreklilik de bellek ile mümkün olabilmektedir. Bellek, burada süreklilik arz eden bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Süreklilik, süre ve zaman ile olan bağlantısı düşünüldüğünde insan yaşamının öznel zaman deneyimlerinin anımsanması, süresizlik de bu deneyimlerin unutulması olarak görülebilir. Benlik bilincinin sürekliliği episodik ve semantik belleklerden oluşan anlatı (otobiyografik bellek) ile oluşmaktadır. Bu bellek iletişim yolu ile pekiştirilebilmektedir. İletişim, bireysel bellek ile toplumsal belleğin sentezlenmesi ile kişisel belleğin sürekliliğine dair anlatıyı pekiştirebilmekte ve tutarlı hale getirmektedir.

⁵²⁹ M.Conway'ın tezi de bu görüşe yakın. bkz. M.A. Conway, & C.W. Pleydell-Pearce, **A.g.e**, ss. 261–288.

Toplumsal bellek, toplumsal ve kültürel süreklilik kurumlarıyla sürekli kılınırken kişisel bellekle olan ilişkisi dil ve iletişim zemininde gerçekleşmektedir.



SONUÇ

Birçok kavram araştırmasında olduğu gibi bellek üzerine düşünme işi de sonu gelmeyen ve ucu açık bir felsefi etkinliktir. Ancak uzun ve çetin bir yol sayılabilecek bu doktora çalışmasının da sonuçlandırılması gerekmektedir. Öncelikle burada, bellek hakkında yapılan değerlendirmelerin her yönden eksiksiz olduğu iddia edilemezse de yalnızca geniş bir bilgi yığınının içinden belleğe dair bazı esaslı problemleri ortaya koymak ve onlarda olabildiğince derinleşmek iddiası taşınmıştır. Tezde belleğin sınırlarının ve kapsamının tam olarak kestirilmesi güç olan sorunları hakkında düşünme etkinliği gerçekleştirilmiş ve bu etkinlik, belirli soru(n) ve kavramların rehberliği ile kurgulanmış ve sürdürülmüştür. Söz konusu soru(n) ve kavramlar, bellek felsefesinin gelişiminde birer anahtar ve ipucu rolü üstlenmektedirler. Diğer taraftan aynı konu hakkında başka araştırmacıların aynı soru(n) ve kavramlarla başka türlü açıklamalar yapabileceği veya büsbütün başka kavramlarla iş görebileceği peşinen kabul edilmektedir.

Tezde bireyin veya kişinin belleğinin konu edilişine giden yola bakılırsa öncelikle evrensel ölçekteki bir bellek söz konusu edilebilir. Ancak oldukça spekülatif görülebilen bu düzeydeki bellek, evrene içkin bir belleğin olup olamayacağını düşündürmekle beraber incelenmesi oldukça güç sorunların kapısını aralamaktadır. Varlığından bir biçimde emin olabileceğimiz veya bu yönde güçlü emareler gözlemlediğimiz canlılar ölçeğindeki belleğe gelindiğinde ise bu tür belleğin yaşamın sürekliliğinin sağlanması için çevreye uyum sağlama gibi işlevlerinin daha belirginleştiği tartışma götürmez bir gerçekliktir. Diğer canlıların belleği bir kenara bırakılırsa buradaki çalışmayı ilgilendiren insanın belleği olmaktadır. Genellikle, diğer canlıların sahip olduğu bellek ile çalışmanın odak noktası olan insanın bir kişi olarak sahip olduğu belleğin aynı veya farklı yönleri tartışma konusu olmaktadır. Burada insan belleğini farklı kılan şey, kişinin geçmiş deneyimlere dair anı imgelerine benliğini de katarak bunlara bütüncül ve dinamik bir anlam atfetmesidir. Söz

konusu biricik yön sayesinde insan belleğinin felsefi tartışma ve araştırma konusu olabildiği düşünülmektedir.

İnsan belleği, bireysel ve toplumsal ölçeklerde ele alınarak tartışılmaktadır. Toplumsal belleği bireylerin bir araya gelerek oluşturdukları kolektif bellek olarak düşünmek mümkündür. Ancak, bu bir araya gelişin yeterli ve gerekli koşullarının tespiti oldukça zordur. Çalışmada, bireysel belleğin kuruluşuna katkıda bulunması açısından toplumsal bellek türleri söz konusu edilmektedir.

Tezde gösterildiği şekliyle bireysel veya kişisel bellek, tüm bu farklı ölçekteki belleklerden (evrensel, toplumsal, kolektif, biyolojik) birtakım paylar almakla birlikte geçmiş deneyimlerin anılarına kendi benliğinin belirgin imgesini de katarak özgünleşmektedir. Söz konusu özgünlüğün, insan zihninin, düşüncesinin ve benliğinin bellek merkezli olarak anlaşılmasına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir. İşte burada ele alınan bellek, toplumsal ve kolektif bağlantılarıyla birlikte düşünülen bireysel bellektir. Bireysel belleğin hangi soru ve kavramlarla nasıl ilişkili olduğunun üzerinde durmakta fayda vardır. Bu bağlamda bellekle ilgili sorular üç başlık altında gruplandırılabilir. Bunlar, belleğin neliğine ilişkin sorular (metafizik sorular), belleğin nedenlerine ilişkin sorular (epistemolojik sorular) ve son olarak belleğin nasıl işlediğine dair (zihin felsefesi) sorulardır.⁵³⁰ Neliğe dair sorularda, belleği bellek yapan şey veya şeylerin temelde neler olduğu ve bunların hangi kavramlarla açıklanabileceği temel sorunsaldır. Bu sorunsalın metafizik olarak sınıflandırılması felsefenin en eski sorularından “nedir?” sorusunun belleğe yöneltmesi nedeniyledir. Neden-sorularının ilgilendiği esas sorun, belleğin bilgi edinme süreçlerindeki rolünün ve bilgi ile bellek ilişkisinin açıklanmasıdır. Nasıl-sorularının odağında ise belleğin zihnin ayrılmaz bir parçası olarak zihin içindeki işlevselliğine dair rolünün açığa çıkarılmasıdır. Bu üç ana soru alanına ait sorunlar bellek bağlamında bazı açıklayıcı temel kavramlarla birlikte düşünülmektedir. Bunlar en geniş olarak imgelem, bilinç,

⁵³⁰ Bu sorunlar Düşünme, Bilme ve Süreklilik sorunları şeklinde ifade edilmişlerdir.

bilgi, zihin, düşünce, algı, beden, benlik, dil, süreklilik, zaman, kendilik, kimlik, anlatı olarak ifade edilebilir. Bellek, bu kavramlarla yan yana düşünüldüğünde felsefi düşüncenin esaslı bir problem alanına dönüşmektedir. Bu kavramlar, bellekle en özlü bağın kurulduğu imgelem, bilinç, zaman ve benlik dördlüsünün bellekle olan ilişkilerinden türetilmektedir. Örneğin bellek ile ilişkilendirilen kavramlardan imgelem, anımsanan şeyin salt bir hayal mi yoksa geçmişteki bir gerçekliğe gönderme yapan bir imge mi olduğu ayrımını düşündürmektedir. Geçmişteki herhangi bir deneyime gönderme yapan zihinsel imgenin, nesnel gerçekliğe referans vermediği durumlar olabilmektedir. Ancak bu durum, geçmişe dair tüm imgelerin tastamam kurgusal karakterde olabileceği ihtimali ile birlikte düşünüldüğünde kendimize ve evrene dair bilgimizde ne gibi dramatik değişiklikler olabileceği üzerinde durulması gereken bir konu olmuştur. Aynı şekilde bilinç durumlarımızın sahilliği ve zamanı algılayışımızın doğrultusu, belleğin zihin ile besleyici ve kurucu ilişkisiyle birlikte değerlendirilmektedir. Ek olarak algılanan deneyimlerin bilinçteki yansımalarının aktarımı, belleğin dil ile olan ilişkisini ortaya sermektedir.

Bu geniş soru ve sorunlar yumağı arasında belleğe daha özlü ve anlaşılır bir anlam atfedebilmenin imkânını sağlayan sorunun, benlik bilincinin sürekliliği sorunu olduğu düşünülmektedir. Bu sorunun bağrında bellek açısından zihin-beden sorunu, kişisel özdeşlik sorunu, zihinsel yaşamın bütünlüğü sorunu, bellek ve imgelem ayrımı sorunu, bellek ve tarih ilişkisi sorunu, kişisel ve toplumsal belleğin uyumu/uyuşmazlığı sorunu, belleğin aktarımı sorunu, dil ve bellek ilişkisi sorunu, zamanın algılanması sorunu gibi sorunlar yatmaktadır.

Benlik bilincinin sürekliliği, kişinin belleğini temel aldığından kişisel özdeşliğin kurulmasında hayati rol oynamaktadır. Bu bakımdan, kişinin anıları belirli bir zamansal veya anlatsal süreklilik içeren bir yapı şeklinde organize olmaktadır. Kişinin geçmiş deneyimlerine dair anılarının bir benlik anlatısına dönüşmesinden ve bununla birlikte zaten verili olan bir benliğin anıları kurgulamak veya onlara dayanmak zorunda olduğundan bahsedilebilir. Burada

yakın olunan ve altı çizilen görüş, benliğin ve dolayısıyla zihinsel yaşamın sürekliliğinin bellek sayesinde söz konusu olabildiği ve kurgulanabildiğidir. Bu süreklilik, aynı zamanda zihinsel yaşamın bütünlük arz etmesine neden olmaktadır. Zihinsel yaşamın bütünlüğü, belleğin çalışmanın başından itibaren genelden özele giden yönleriyle ele alınışı ile uyumlu olarak insanın biyopsişik bütünlüğüne de gönderme yapmaktadır. Bellek ve benlik ilişkisi, özünde birbirini doğuran, besleyen, geliştiren ve dönüştüren özelliklere sahiptir. Bu açıdan, bellek ve benlik arasında diyalektik bir ilişki olduğundan söz edilebilir. İfade edilen benlik anlayışı, bulunan veya keşfedilen bir şeyden ziyade inşa edilen bir şey olarak düşünülmekte ve bu varsayımdan hareket edilmektedir.

Yaşama ve deneyimlere en yalın haliyle bakıldığında yalnızca süresiz veya atomik bilinç durumlarının akışından söz edilebilir, ancak daha geniş bir perspektiften bakıldığında yaşam, süreklilik görüntüsü vermektedir. Bu anlamda “yaşam”, süreç ve süreklilik üzerinden kurulmaktadır. Yaşamı ileri doğru yani prospektif olarak sürdürmenin temel motivasyonunu ve ayrıca geçmişe bakıldığında başı sonu veya anlamı olan episodlar görebilmenin imkânını oluşturan da yine bellektir. Süresiz ve kopuk yaşam deneyimleri ve bilinç durumları silsilesinden anlamlı, tutarlı ve sürekli bir hayat anlatısı çıkarabilme, belleğin benlik bilincinin en temel kaynaklarından biri yapmaktadır. Belleğin insan deneyimlerini dinamik bir süreç şeklinde koruması, hayatın ve deneyimlerin yeniden gözden geçirilebilmesi anlamına gelmektedir. Aksi takdirde, belleğin katkısının olmadığı bir senaryoda, tek başına insanın akıl veya muhakeme yetisi miyoplaşacak ve anlık bilinç durumlarının ötesini seçemeyecektir.

Gündelik deneyimlere dair bilinç durumları yani birincil kişinin fenomenal deneyimi, bellekte tutarlı bir anlatı oluşturmaya kadar birtakım süreçlerden geçmektedir. Bellek burada, iç ve dış dünya (özne-nesne) arasındaki tutarlılığın oluşturulması fonksiyonunu üstlenmektedir. Söz konusu fonksiyon, bellekteki izlenimlerin veya izlerin içsel bir dile çevrilmesi olarak ifade edilebilir. Bu işlevleriyle bellek, kendimiz dediğimiz şeyde yalnızca sürekli

değişenin değil, aynı zamanda sabit kalıp değişime tanıklık eden şeyin de ayırt edici özelliğini vermektedir.

Bu noktada araştırmanın bellek konusunda yukarıda ilişkilendirilmiş olan soru(n)lara dair vardığı sonuçlardan dizgeli biçimde bahsetmek gerekmektedir. Öncelikle, belleğin insan varoluşunun her yönünü kuşatan hayati bir rolü olduğu düşünülmektedir. Bellek hem gündelik hayatın hem de düşünce yaşamının idame ettirilmesi için olmazsa olmaz bir yetidir. Belleğin en temel işlevi olan anımsama, tüm bilgi ve deneyimlerimizi içerisinden çıkardığımız geçmişin zihinde yeniden yapılandırılmasını ifade etmektedir. Bu nedenle bellek, insan yaşamındaki deneyimlerin “gerçekle” yani geçmişte nasıl yaşanmış ve tecrübe edilmişlerse tam olarak öyle saklandığı pasif bir depo hüviyetinde değildir. Tersine bellek, birinci kişinin deneyimleri gözünden bakıldığında güçlü ve zayıf yönleri olan aktif ve seçici bir süreç görünümündedir. Söz konusu aktif bir süreç olma özelliğinin altı çizilmelidir çünkü insanın geçmiş deneyimleri yoluyla oluşan gerçeklik algısına farklı bir yerden bakmayı zorunlu hale getirmektedir. Bu anlamda gerçeğe atfettiğimiz anlamın sürekli biçimde dönüşmesinin ve farklı biçimlerde de olsa yine bütünsel bir örüntü halini almasının temel dinamiğini bellekte aramak gerekmektedir. Ancak gelgelelim, öznel bir deneyimi ifade etmesi nedeniyle belleğin incelenmesi bir hayli güçtür ve bu yüzden bellek araştırmaları günümüzde disiplinlerarası bir yapıda sürdürülmektedir. Bu nedenle bellek, çalışmanın başında daha sonra yekpare biçimde ele alınmak üzere biyolojik, psikolojik, kültürel açılardan ele alınmakta, aynı zamanda birçok başlıklara ve türlere ayrılmaktadır. Burada ele alındığı haliyle biyo-psikolojik bellek araştırmaları, ağırlıklı olarak deneysel yöntemlerle ve beynin biyokimyası açısından konuyu ele alırken kültürel bellek yaklaşımı, belleğin toplumsal ve kültürel bağlamlarını da konuya dâhil etmektedir. Felsefi bellek araştırması belleğe dair söz konusu farklı yaklaşımların incelemelerinden mümkün mertebe faydalanmalıdır çünkü bu yaklaşımların tanımladığı farklı bellek türlerinin örneğin kültürel ve semantik belleklerin birbirleri arasında felsefi açıdan ilişkilendirilebilme potansiyelleri mevcuttur. Aynı zamanda göz önünde

bulundurulan farklı bellek türleri sayesinde felsefi bellek sorunları derinlik kazanmaktadır.

Tarihteki bellek anlayışları bize göstermektedir ki anımsama ve unutma, belleğin iki temel yönü veya kategorisi şeklinde ifade edilmektedir. Öyle ki belleğin her açıklanma girişiminde birbirlerinin ayrılmaz parçası olarak anımsama kadar unutma da konuya dâhil edilmektedir. Tarihsel bellek açıklamalarının modern öncesi kaynaklarını şiir, retorik ve bilgelik temelli felsefe oluşturmaktadır. Diğer taraftan modern ve çağdaş bellek açıklamalarının bilim ve teknik bağlamından türemiş metaforlar olarak geliştiği düşünülmektedir. Ele alınan bellek açıklamaları tablosuna bakıldığında öne sürülebilecek en çarpıcı düşünce, belleğin tarihsel açıklamalarının ve metaforlarının zihne dair değişen düşünceleri yansıtmasıdır. İnsan zihni genişletilmiş biçimiyle belleğin tarihsel serüveni şeklinde okunabilir. Ayrıca bu düşünceden hareketle belleğin tarihte gitgide daha yetkin biçimde ele alınma ve düzenlenme tarihinin, felsefenin gelişimi ile paralel düşünülebilecek bir olgu olduğu ifade edilebilir. Öte taraftan belleğin dinamik yapısı ve tarihsel anlam dönüşümleri, farklı bağlamlarda (kültürel, bireysel) süreklilik düşüncesine katkıda bulunmaktadır. Bellekle ilişkilendirilen birçok kavram arasından zaman, imgelem, bilinç ve benlik kavramları bellek ve benlik ilişkisi ele alınırken göz önünde bulundurulması gereken açıklayıcı ve kurucu temel kavramlar olmaktadır. Bu kavramlar belleğin felsefi problemlerinin hemen her cephesinde yer almaktadırlar.

Felsefe dünyasında bellek tartışmalarını modern öncesi ve sonrası şeklinde ele almak birçok yönden benzeşen fakat odak noktası olarak ayrılan iki dönemi ifade etmektedir. Birbiriyle benzeşen yönlerine bakıldığında bu tarihsel ayrım keyfi olarak görülebilecek olsa da tezin başındaki amaçlardan belleğe dair sorun kümelerini tespit etmeyi kolaylaştırmaktadır. Modern öncesi düşünce, kültür ve eğitim dünyasında bellek ağırlıklı olarak bilgelik ülküsü yolunda değerli bir araç olarak görülmektedir. Diğer taraftan bu durum yine belleğin aynı dönemde pratik amaçlar uğrunda kullanılmasına da engel değildir. Bu

amaç belleğin tarihsel açıklamalarının modern öncesi kaynakları ile yakından ilişkilidir. Bu dönemde özellikle Platon'un eserlerinde bellek, öğrenme ve bilme ile ilişkilendirilip şeylerin neliğine dair bilgilerin öğrenilmesinde ya da eş deyişle gerçek bilgilerin anımsanmasında önemli bir rol kazanmıştır. Diğer taraftan bellek yine modern öncesi tartışmalarda, zaman ve imgelem ilişkisi üzerinden Aristoteles tarafından sorunsallaştırılmaktadır. Bu ilişki çerçevesinde belleğin zamanı algıladığımız yeti olduğu ve buradan hareketle düşünce ve bilgi üretiminde imgeleme yetisi ile birlikte çalıştığı tespit edilmektedir. Aynı noktada bellek, geçmişe dair bir şey olarak, şimdi ve burada olmayanın zihinde bir şekilde mevcudiyet kazanması olarak düşünülmektedir. Bu durumun, belleğin doğrudan ele alınma ve incelenme güçlüğünün başlıca göstergesi olarak okunabileceği ifade edilmektedir. Son olarak kişinin kim ve/ya ne olduğuna dair bilgisinin onun belleğinde yattığı ve bu bilgi sayesinde aşkın olanı bilebileceği sorunu Augustinus üzerinden işlenmektedir. Bu görüşler, bellek ve benliğin içebakış yoluyla ilişkilendirilmesinin ilk örneği olarak değerlendirilebilir. Aynı açıdan bakıldığında bellek olmadan insanın bir iç dünyasından veya düşünce dünyasından bahsetmek oldukça güç olmaktadır.

Belleğin epistemik bakış açısından, bilgi ve inançların saklanması ve gerekçelendirilmesi işlevinde rol oynadığı tespit edilmektedir. Bu açıdan bellek, aynı zamanda saklayıcı ve yeniden yapıcı-üretici bir güç olarak görülebilmektedir. Belleğin zihinde yarattığı değişimlerin izi sürüldüğünde, sözgelimi şimdide ortaya çıkan bir düşüncenin geçmişe yöneldiği ve aynı geçmiş ile şu an arasında nedensel olarak bağlandığı görülmektedir. Geçmiş ile şimdi arasında nedensel bir bağ kurulması ve bellektekiler üzerine düşünme ile bilginin gerekçelendirilmesi gerçekleşmektedir. Belleğin epistemik işlevlerinin ele alınması neticesinde belleğin epistemik anlamda merkezi bir önemi ve konumu olduğu ortaya çıkmaktadır. Tekrar ifade etmek gerekir ki belleğin içerisindeki bilgi ve inançların anımsanması bilme sorunu ile gerekçelendirilmeleri ise düşünme sorunu ile irtibatlandırılabilir. İlave olarak zihin-beden düalizmi sorununa bellek üzerinden yaklaşmanın belleğin bu

noktadaki kavşak rolünü görme açısından oldukça ufuk açıcı olduğu da ortadadır.

Çalışmanın can alıcı noktasının ortaya konulduğu bellek ve benlik ilişkisinde öncelikli sorun, benliğin nasıl alımlanacağı sorunudur. Bu bağlamda, benlik varsayımının belleğin sürekliliği bağlamında geçerli ve işlevli bir varsayım olduğu görülmektedir. İfade edildiği üzere, benliğin yalnızca birinci kişi açısından deneyimin gerçekliği ve bilinç ile doğrulanabilme imkânı olduğu ve benliğe açılan bu iki kapının da oldukça öznel süreçler oldukları gözlemlenmektedir. Benlik probleminin belleği ilgilendiren birçok farklı sorunu (kimlik vb.) olsa da buradaki temel ilgi veya sorunsal kişisel özdeşlik meselesi üzerinden kurulmaktadır. Benlik sorunu, kendi başına ele alınması oldukça güç ve neredeyse varlığın özü tartışması kadar soyut bir konu olduğundan burada kişisel özdeşlik ile nispeten sorunun kapsamının daha daraltıldığı zannedilmektedir. Kişisel özdeşlik sorununda biyolojik, psikolojik ve kolektif yönleri sahip bir varlık olduğu varsayılan kişinin zaman içinde onu aynı (özdeş) kişi kılan şeye yönelik bir soruşturma söz konusudur. Burada benlik tartışması kişiyi her ne ise o yapan şeyin araştırması iken, kişisel özdeşlikte, kişiyi zaman içinde kendisiyle özdeş kılan veya özdeş olduğunu düşündüren şey nedir sorusu gibi görünmektedir.

Son olarak, kişisel özdeşliğin kurulmasında sürekliliğin, özellikle de belleğin sürekliliğinin yadsınamaz bir rolü bulunmaktadır. Sürekliliğin, süre ve zaman ile olan bağlantısı düşünüldüğünde, insan yaşamının öznel zaman deneyimlerinin anımsanması; süresizliğin ise bu deneyimlerin unutulması olarak değerlendirilebileceği görülmektedir. Benlik bilincinin sürekliliği, episodik ve semantik belleklerden oluşan anlatı (otobiyografik bellek) ile oluşmaktadır. Bu belleğin, iç tutarlılığa ve sürekliliğe sahip olacak şekilde pekiştirilebilmesinin iletişim yolu ile mümkün olacağı düşünülmektedir. Bu noktada üzerinde çok geniş kavramsal açılımlar yapılabilecek olan iletişimin bireysel ve toplumsal belleğin sentezlenerek, bu belleklerin anlatsal anlamda süreklilik ve tutarlılık kazanmasında rol oynadığı görülmektedir. Ayrıca

toplumsal süreklilik kurumları yoluyla toplumsal belleğin süreklilik kazandığı ve burada toplumsal ve kişisel bellekler arasındaki kurucu ilişkinin dil ve iletişim temelinde cereyan ettiği gösterilmektedir.

Görüldüğü üzere burada bellek, kişisel bellek olarak ve benlik sorununun belirli bir yönü açısından ele alınmakta ve bu süreçte diğer bellek türleri periferide konumlandırılmaktadır. Bu bağlamda, insan belleğinin gelecekte çok farklı felsefi tartışmaların konusu olabileceği düşünülmektedir. Bu tartışmalar, günden güne ilerleyen yapay zekâ, dijital algoritmalar ve nörogörüntüleme gibi çağımızın teknolojik gelişmeleri ile yakından ilişkili olacağı benzetilmektedir. Günümüzde cep telefonları gibi teknolojik aletlerin hâlihazırda milyonlarca insanın zihninin ve belleğinin doğal bir uzantısı olduğu bir vakadır. İnsan belleğinin onun biyolojik yaşamını aşacak biçimde dijitalize edilerek depolanabileceği bir gelecekte olası bilinç problemleri göz ardı edilirse insanın tanımlanmasına dair etik sorunları gündeme getirilmesi kuvvetle muhtemel olacaktır. Benzer teknolojik gelişmeler ve tarihsel açıdan, insan belleğini şu an geçmişte olduğu gibi kendisi ile birlikte insan zihnini belki de insanın topyekûn kendisini dönüştürdüğü bir atılımın öncesinde görmek mümkündür. Söz konusu atılım, bellekle insanın tanımı arasında gelecekte kurulacak yeni bağlantıları işaret edebilir.

KAYNAKÇA

Anday, Melih C.: **Bütün Şiirleri-Sözcükler**, İstanbul, Everest Yayınları, 2021.

Annas, Julia.: “Aristotle on Memory and The Self,” **Essays on Aristotle’s De Anima**, Ed. M.Nussbaum & A.O. Rorty, Oxford, Clarendon Press, 1992, ss. 297–312.

Anscombe, Gertrude E. M.: "Memory, ‘Experience’ and Causation," **Collected Philosophical Papers**, C.II, 1981, ss.120-130.

Arendt, Hannah.: **Zihnî Yaşamı**, Çev. İsmail Ilgar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.

Aristoteles: **On Memory and Recollection**, Çev. W. S. Hett, Cambridge, Harvard University Press, 1957.

Aristoteles: **On the Soul. Parva Naturalia. On Breath**. Çev. W. S. Hett. Cambridge: Harvard University Press, 1957.

Aristoteles: **Organon IV: İkinci Analitikler**, Çev. H. Ragıp Atademir, Ankara, MEB, 1996.

Aristoteles: **Organon V: Topikler**, Çev. H. Ragıp Atademir, Ankara, MEB, 1996.

Aristoteles: **Fizik**, Çev. Saffet Babür, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Aristoteles: **Metafizik**, Çev. Y.Gurur Sev, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2015.

Aristoteles: **Ruh Üzerine**, Çev. Ömer Aygün & Y.Gurur Sev, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2018.

Aristoteles.: Hafıza ve Çağrışımla Hatırlama Üzerine,” Çev. Egemen S.K. “**Kutadgu Bilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, 2017, 34, ss.397-414.

Assman, Aleida.: “Transformations Between History and Memory,” **Social Research**, Vol. 75(1), 2008, ss. 49-72.

Assman, Jan.: **Kültürel Bellek**, Çev: A. Tekin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018.

Atkinson, R. C., & Shiffrin, R. M.: “Human Memory: A Proposed System and Its Control Processes,” **The Psychology of Learning and Motivation**, Vol. II, 1968, ss. 89-195.

Audi, Robert: “Memorial Justification,” **Philosophical Topics**, Vol. 23, 1995, ss. 251-272.

Audi, Robert: **Epistemology: A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge**, Routledge, 2003.

Augustinus: **İtiraflar**, Çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul, Alfa Yayınları, 2014.

Augustinus: **The Trinity: De Trinitate**, New City Press, 2015.

Annis, David B.: Memory and Justification. **Philosophy and Phenomenological Research**, 40(3), 1980, ss.324–333.

Baddeley, Alan D.: “What is autobiographical memory,” İçinde: Martin A. Conway, David C. Rubin, H. Spinnler & W. Wagenaar (eds.), **Theoretical**

Perspectives on Autobiographical Memory. Kluwer Academic Publishers, 1992, ss. 65-13.

Bailey, Andrew.: (Der)., **Zihin Felsefesi**, Çev. Füsün Doruker, Fol Yayınları, 2021.

Bailey, Andrew: **Philosophy of Mind: The Key Thinkers**, Bloomsbury Academic. (Ed. Andrew Bailey.), 2014.

Barash, Jeffrey A.: **Collective Memory and the Historical Past**, Chicago and London, University of Chicago Press, 2016.

Bartlett, Frederic.: **Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology**, Cambridge University Press, 1995.

Bell, John L.: "Continuity and Infinitesimals," **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Edward N. Zalta (ed.), 2005, (Çevrimiçi) Continuity and Infinitesimals (Stanford Encyclopedia of Philosophy), 17.02.2022.

Bell, John L.: **The Continuous, the Discrete and the Infinitesimal in Philosophy and Mathematics**, Springer Verlag, 2019.

Benovsky, Jiri.: "The self: a Humean Bundle and/or a Cartesian Substance?" **European Journal of Analytic Philosophy**, 2009, ss. 7-19.

Bergson, Henri.: **Madde ve Bellek**, Çev. Işık Ergüden, Dost Yayınları, 2007.

Bergson, Henri.: **Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri**, Çev. M. Şekip Tunç, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

Bergson, Henri.: **Yaratıcı Tekâmül**, Çev. M. Şekip Tunç, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.

Bergson, Henri.: **Zihin Kudreti**, Çev. Miraç Katırcıoğlu, MEB, 1989.

Bernecker, Sven & Kourken Michaelian.: (eds.) **The Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Routledge. 2017.

Bernecker, Sven.: **Metaphysics of Memory**, Springer Press, 2008.

Bernecker, Sven., Michaelian, Kourken (Eds.): **Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Felipe De Brigard, “Memory and imagination”, Routledge, 2017, ss.127-141.

Bıçak, Ayhan.: **Evren Tasavvuru**, Dergâh Yayınları, 2012.

Bıçak, Ayhan.: Hafıza ve Tarih, **Kutadgubilig: Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi**. 2003, ss.129-150. 2003.

Bıçak, Ayhan.: **Tarih Metafiziği ya da Kendilik Bilinci**, Dergâh Yayınları, 2014.

Bilgin, Nuri.: **Tarih ve Bellek**, Bağlam Yayıncılık, 2013.

Bloch, David.: **Aristotle on Memory and Recollection**: Text, Translation, Interpretation, and Reception in Western Scholasticism, Brill. 2007.

Bloom, Harold.: **The Western Canon**: The Books and School of The Ages, Riverhead Books, 1995.

Blustein, Jeffrey.: A Duty to Remember, İçinde: Sven Bernecker, & Michaelian, Kourken (eds.) **The Routledge Handbook of Philosophy of Memory**. Routledge. 2017 ss.351-364.

Blustein, Jeffrey.: **The Moral Demands of Memory**, Cambridge University Press. 2008.

Boethius.: **Felsefenin Tesellisi**, Çev. Çiğdem Dürüşken, 2015.

Bordon, Adrian.: **Zaman Felsefesini Kısa Tarihi**, Çev. Özgür Yalçın, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Borges, Jorge Luis.: **Ficciones: Hayaller ve Hikayeler**, Çev. F. Özgüven, T. Uyar, İletişim Yayınları, 2017.

Boyer, Pascal., Wertsch, J.V.: **Zihinde ve Kültürde Bellek**, İş Bankası Kültür Yayınları, Çev. Y.A. Dalar, 2015.

Boyer, Pascal.: “What are memories for? Functions of recall in cognition and culture” İçinde: Pascal Boyer & James Wertsch (eds.), **Memory in Mind and Culture**. Cambridge: Cambridge University Press, ss. 3-28. 2009.

Brandt, Richard B.: “The Epistemological Status of Memory Beliefs” **The Philosophical Review**, 64(1), 1955, ss.78–95.

Britannica The Editors of Encyclopaedia.: "autobiography." **Encyclopedia Britannica**, 01.10.2022.(Çevrimiçi) [Autobiography | Definition, History, Types, Examples, & Facts | Britannica](#), 12.02.2022.

Britannica The Editors of Encyclopaedia.: "centumviri". **Encyclopedia Britannica**, 14.03. 2018, (Çevrimiçi), [centumviri | ancient Rome | Britannica](#), 17 Nisan 2022.

Britannica The Editors of Encyclopaedia.: "continuity". **Encyclopedia Britannica**, 2009, (Çevrimiçi) [continuity | mathematics | Britannica](#), 12.02.2022.

Britannica, The Editors of Encyclopaedia.: "Mnemosyne". **Encyclopedia Britannica**, 8.11.2007, (Çevrimiçi) [Mnemosyne | Greek mythology | Britannica](#), 05.01.2022.

Brown, R., & Kulik, J.: "Flashbulb memories" **Cognition**, 5(1), ss. 73–99. 1977.

Burke, Peter.: "History as Social Memory" Thomas Butler, ed., **Memory: History, Culture and the Mind**, Oxford: Basil Blackwell, 1989, ss.97-113.

Burke, Peter.: **Avrupa'da Rönesans: Merkezler ve Çeperler**, Çev. U. Abacı, Literatür Yayınları, 2017.

Burckhardt, Jacob.: **Yunanlar ve Yunan Medeniyeti**, Çev. İ.H.Yılmaz, Pinhan Yayınları, 2019.

Calendrillo, Linda T.: **The Art of Memory and Rhetoric**, Diss. Purdue University, 1988.

Campbell, J.: **Past, Space, and Self**, Cambridge, MA: MIT Press, 1994.

Caroll, Lewis.: **Alice Harikalar Diyarında ve Aynadan İçeri**, Çev.K.E. Kına, İthaki Yayınları, 2016.

Carruthers, Mary.: **The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture**, Cambridge University Press, 2008.

Cassirer, Ernst.: **Rousseau, Kant, Goethe**, Çev. Mustafa Tüzel, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Castagnoli, Luca & Ceccarelli, Paola (eds.): **Greek Memories**: Theories and Practices, Cambridge University Press, 2019.

Chalmers, David.: **The Conscious Mind**: In Search of a Fundamental Theory, Oxford University Press, 1996.

Chalmers, David. “Facing up to the problem of consciousness”. **Journal of Consciousness Studies**, 2, 1995, ss.200–19.

Cicero, Marcus Tullius.: **De Oratore**, Loeb Classical Library 349, Çev. H. Rachkam, Harvard University Press, 1960.

Cluzeau, Filiz.: Homeros’ta Epik Bellek, **Navisalvia Sina Kabağaç’ı Anma Toplantısı**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

Connerton, Paul.: **Modernite Nasıl Unutturur**, Çev: K. Kelebekoğlu, Sel Yayıncılık, 2012.

Connerton, Paul.: **Toplumlar Nasıl Anımsar**, Çev: A. Şenel, Ayrıntı Yayınları, 2014.

Conway, M.A. & Rubin, D.C.: “The structure of autobiographical memory,” İçinde (eds.) A. F. Collins, S. E. Gathercole, M. A. Conway, & P. E. Morris, **Theories of memory**, East Sussex, Taylor & Francis Group, 1995, ss. 103–132.

Conway, M.A., & Pleydell, Pearce, C. W.: “The Construction of Autobiographical Memories in the Self-Memory System,” **Psychological review**, 107(2), 2000, ss. 261–288.

Cornford, F. M.: **Plato’s Theory of Knowledge**: The Theaetetus and the Sophist of Plato, Routledge & Kegan Paul, 1957.

Cottingham, John.: **Akılçılık**, Çev. Bülent Gözkan, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.

Crane Tim., Pattersen, Sarah (Eds.): **History of the Mind-Body Problem**, Routledge, 2000.

Crick, Francis.: **Şaşırtan Varsayım**, Tübitak Yayınları, Çev. Sabit Say, 2005.

Çelgin, Güler.: **Eski Yunanca-Türkçe Sözlük**, Kabalcı Yayınevi, 2011.

Dainton, Barry. **The Phenomenal Self**. Oxford University Press. 2008.

Demircioğlu, Erhan.: **Makinedeki Hayalet**, Fol Yayınları, İstanbul, 2021.

Demiriş, Bedia.: “Mnemosyne’den Memoria’ya Antik Çağ Belleği,” **Navisalvia Sina Kabağaç’ı Anma Toplantısı**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009, ss. 2-9

Demokritos, Leukippos.: **Atomcu Felsefe Fragmanları**, Çev. C.C.Çevik, İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Denkel, Arda.: **Düşünceler ve Gerekçeler**, Felsefe Yazıları 2, Göçebe Yayınları, 1997.

Dennett, Daniel C.: **Consciousness Explained**. Penguin Books, 1991.

Descartes, René.: **Meditationes de prima philosophia**, İçinde: Adam & Tannery (eds.), Oeuvres de Descartes Paris, 1965.

Descartes, René.: **Metafizik Üzerine Düşünceler (Meditasyonlar)**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları, 2015.

Descartes, René.: **Passions of the Soul**, Hackett Publishing Company, 1987.

Detienne, Marcel.: **Arkaik Yunan'da Hakikatin Efendileri**, Çev. Adem Beyaz, Pinhan Yayınları, 2012.

Dıranas, Ahmet Muhip.: **Şiirler**, Everest Yayınları, 2015.

Direk, Zeynep.: **Çağdaş Kıta Felsefesi: Bergson'dan Derrida'ya**, Fol Kitap, 2021.

Dmitriï V. Nikulin (ed.): **Memory: A History**. Oxford University Press, 2015.

Donald, Merlin.: **Origins of The Modern Mind**, Cambridge: Harvard University Press, 1991.

Dönmez, İbrahim K. "Nisyan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2007, (Çevrimiçi) [NİSYAN - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](http://islamansiklopedisi.org.tr), 17.04.2021.

Draaisma, Douwe.: **Bellek Metaforları**, Çev. Gürol Koca, Metis Yayınları, 2018.

Draaisma, Douwe.: **Unutmanın Kitabı**, Yapı Kredi Yayınları, Çev. D. Muradoğlu, 2018.

Draaisma, Douwe.: **Yaşlandıkça Hayat Neden Çabuk Geçer**, Çev. Gürol Koca, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

Droege, Paula.: **Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, eds. Sven Bernecker, Kourken Michelian, "Memory and consciousness," ss.103-112, 2017.

Dufrenne, Mikel.: **The Notion of the a Priori**, Northwestern University Press, 1966.

Durak, B. K.: “Belleğin Ontolojik Statüsü Nedir: Bergson’da Zihnin Metafizigi,” **MetaZihin**, 2020, 3(2), ss.121-143.

Dutton, Blake D.: **The Internet Encyclopedia of Philosophy**, (Çevrimiçi) Spinoza, Benedict De | Internet Encyclopedia of Philosophy (utm.edu), 07.03.2021.

Easton, Patricia.: “Decoding Descartes’ Myth of Mind,” İçinde: **Philosophy of Mind: The Key Thinkers**, Bloomsbury Academic, (Ed. Andrew Bailey.) 2014, ss.17-36.

Ebbinghaus, Hermann.: **Memory; a Contribution to Experimental Psychology**, New York city: Teachers college, Columbia University, 2014.

Eco Umberto & Migiel, Marilyn.: “An Ars Oblivionalis? Forget It!,” **PMLA**, 103, 3, 1988, ss. 254-261.

Eddington, A. Stanley.: **The Nature of The Physical World**, Cambridge University Press, 1948.

Euripides.: **İphigenie Aulis’te**, Çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Epikharmos.: **Fragmanlar**, Çev. C. Çakmak, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.

Erhat, Azra.: **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 2007.

Eyice, Semavi., Adalet Kasrı, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1988, (Çevrimiçi) [ADALET KASRI - TDV İslâm Ansiklopedisi \(islamansiklopedisi.org.tr\)](http://adalet.kasrı.org.tr), 21.04.2021.

Fernandez, Jordi.: **Memory: A self referential account**, Oxford University Press, 2019.

Fiegl, Herber.: **The Mental and the Physical**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1967.

Fivush, Robyn.: “The Stories we tell: how language shapes autobiography,” **Applied Cognitive Psychology**, 12,1998, ss.483-487.

Foer, Joshua.: **Moonwalking with Einstein: The Art and Science of Remembering Everything**, New York: Penguin Press, 1996.

Foster, Jonathan K.: **Memory: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, 2008.

Freud, Sigmund.: **The Interpretation of Dreams**, Basic Books, 2010.

Friedell, Egon.: **Antik Yunan’ın Kültür Tarihi**, Çev. N. Aça., Dost Kitabevi Yayınları, 2011.

Frise, Matthew.: “Epistemology of memory,” **The Internet Encyclopedia of Philosophy**, (Çevrimiçi) [Memory, Epistemology of | Internet Encyclopedia of Philosophy \(utm.edu\)](http://www.iep.utm.edu/memory/), 10.11.2021.

Fuchs., A. H., Ebbinghaus’s contributions to psychology after 1885. **American Journal of Psychology**, 110(4), 1997, ss.621-634.

G. Furash.: 1989, Frank Jackson’s Knowledge Argument Against Materialism, **Dialogue**, 32, 1989, ss.1–6.

Galton, Francis.: Encyclopedia of European Social History, Encyclopedia.com. (Çevrimiçi) Galton, Sir Francis (1822–1911) | Encyclopedia.com

Garrett, Brian.: **Personal Identity and Self-Consciousness**, London: Routledge, 1998.

Garrocho, Diego.: “Colloquium 4 Mythological Sources of Oblivion and Memory,” **Proceedings of the Boston Area Colloquium of Ancient Philosophy**, 2020, 35 (1), ss.105-120.

Gettier, Edmund. L.: “Is Justified True Belief Knowledge?” **Analysis**, 23, 1963, ss. 121-3.

Gulick, Robert Van, “Consciousness,” **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2014, Edward N. Zalta (ed.), (Çevrimiçi) Consciousness (Stanford Encyclopedia of Philosophy), 03.01.2022.

Gustafsson, Johan E.: “Did Locke Defend the Memory Continuity Criterion of Personal Identity?” **Locke Studies**, 2010, ss.113-129.

Gustafsson, Johan E.: “Phenomenal Continuity and the Bridge Problem,” **Philosophia**, Cilt: 39 Sayı (2). 2011, ss.289-296.

Halbwachs, M.: **Belleğin Toplumsal Çerçevesi**, Çev. Büşra Uçar, Heretik Yayıncılık, 2016.

Halbwachs, M.: **Kolektif Bellek**, Çev. Zuhale Karagöz, Pinhan Yayıncılık, İstanbul. 2018.

Harald, Weinrich.: **Lethe: the art and critic of forgetting**. Çev. Steven Rendall, Cornell University Press, 2004.

Harth, Deitrich.: “The Invention of Cultural Memory,” İçinde. Ed. Sara Young, Astrid Erll, **Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook**, 2008, ss.85-96.

Havelock, Alfred E.: **Platon: Filozof Şaire Karşı**, Çev. Âdem Beyaz, Pinhan Yayıncılık, 2015.

Havelock, Alfred E.: **The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present**, New Haven: Yale University Press, 1986.

Heidegger, Martin.: **Düşüncenin Çağrısı**, Düşünmek ne demektir? Çev. A.Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul, 2018.

Hennig, Boris.: "The Four Causes." **Journal of Philosophy** 106(3), ss. 137–60, 2009.

Herakleitos, **Fragmanlar**, Çev. G.Şar- E. Yıldız, Dergâh Yayınları, 2016.

Hesiodos.: **Theogonia- İşler ve Günler**, Çev. S.Eyüboğlu, A. Erhat. İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Hetherington, Stephen (Der.): **Epistemoloji**, Fol Yayınları, Çev. Deniz Özcan, 2021.

Hine, K., Tsushima, Y.: “Not Explicit but Implicit Memory is Influenced by Individual Perception Style,” **PLoS One**. 13(1). 2018, ss.1-10

Hintzman, Douglas.: “Robert Hooke’s Model of Memory,” **Psychonomic Bulletin & Review**, 10, 2003, ss.3-14.

Hobbes, Thomas.: **Collected Works of Thomas Hobbes: Volume 1**, Ed. Sir William Molesworth, Routledge, 1992.

Hobbes, Thomas.: **Leviathan**, Çev.Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 2017.

Hoerl, Christoph.: “Memory and the concept of time,” İçinde: Sven Bernecker & Kourken Michaelian (ed.), **The Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Routledge, 2017, ss. 207-218.

Holland, R.F.: “The Empiricist Theory of Memory,” **Mind**, 63, 1954, ss.464-486.

Hood, Bruce.: **The self illusion: How the social brain creates identity**, Oxford University Press, 2013.

Homer.: **Odysseia**, Çev. Azra Erhat & A.Kadir, İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Hooke, Robert.: **Explication of Memory: “An Hypothetical Explication of Memory,”** İçinde: W. Engel, R. Loughnane, & G. Williams (Ed.), **The Memory Arts in Renaissance England: A Critical Anthology**, Cambridge University Press, 2016, ss.179-182

Hopkins, Robert.: “Episodic Memory as Representing the Past to Oneself,” **Review of Philosophy and Psychology**, 5 (3), 2014, ss. 313-331.

Houghton, M. & Vaas, R. L.: **The Arrows of Time**, Springer Heidelberg Dordrecht London New York, 2012.

Hume, David.: **A Treatise Of Human Nature**, Ed. L.A. Selby- Bigge, Oxford University Press, 1978.

Hume, David.: **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme**, Çev. Ergün Baylan, Bilge Su Yayınları, Ankara, 2009.

Husserl, Edmund.: **Ideas: General Introduction to Pure Phenomenology**, Routledge, 2003.

Ivry, Alfred.: “Arabic and Islamic Psychology and Philosophy of Mind,” **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2012, Edward N. Zalta (ed.), (Çevrimiçi) Arabic and Islamic Psychology and Philosophy of Mind (Stanford Encyclopedia of Philosophy), 07.02.2022.

Irving, John.: **A Prayer For Owen Meany**, Mariner Books, 2012.

Iwata, Naoya.: “Plato’s Recollection Argument in the Philebus,” **Rhizomata**, 2018, 6 (2), ss.189-212.

J.A. Lum, G. Conti-Ramsden, D. Page Ullman MT.: “Working, Declarative and Procedural Memory in Specific Language Impairment,” **Cortex**. 2012, 48(9), ss.1138–1154.

J.V. Wertsch, H.L. Roediger.: “Collective memory: Conceptual Foundations and Theoretical Approaches’s,” **Memory** 16, 2008, ss. 318–326.

Jackson, F.: “Epiphenomenal Qualia,” **Philosophical Quarterly**, 1982, 32, ss.127–136.

James, William.: **Bilinç Akışı: Zihin ve Deneyim Üzerine**, Fol Yayınları, Derleyen: C. Türer, Çev. R. Yılmaz, 2021.

James, William.: **Principles of Psychology Cilt 1-2**, Harvard University Press, 2007.

Jankélévitch, Vladimir.: **Henri Bergson**, Çev. Nils F. Schott, Duke University Press, 2015.

Jay, Martin.: “Anamnestic Totalization: Reflections on Marcuse’s Theory of Remembrance,” **Theory and Society**, 11, no.1, 1982, ss.1–15.

Jean Luc Nancy.: **Gitmek**: Yola Çıkış, Çev. Murat Erşen, Monokl Yayınları, 2012.

Jung, C.G.: **The Archetypes and The Collective Unconscious**, Çev. R.F.C. Hull, Princeton University Press, 1981.

Kandel, Eric R.: **Belleğin Peşinde: Yeni Bir Zihin Biliminin Doğuşu**, Çev. M.Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.

Kandel, Eric R.: **In search of memory**: The Emergence of a New Science of Mind, W W Norton & Co, 2006.

Kant, Immanuel.: **Critique Of Pure Reason**, Çev. Paul Guyer, Allen W.Wood, Cambridge University Press, 1998.

Kenny, Anthony.: “The Homunculus Fallacy,” İçinde: Grene, Marjorie (ed.). **Interpretations of Life and Mind**: Essays Around the Problem of Reduction, New York: Humanities Press, 1971, ss. 65–74.

Kerényi, Karl.: **The Gods of the Greeks**, Thames & Hudson, London 1951.

Klein, Kerwin Lee.: “On the Emergence of Memory in Historical Discourse,” **Representations**, 69, 2000, ss.127-150.

Klein, Stan.: “What Memory Is,” **WIREs Cognitive Science** 6 (1), 2015, ss.1-38.

Kuşçu, Egemen Seyfettin.: “Aristoteles’in Duyulunma Temelli Hafıza Kuramı Felsefi Bir Araştırma Mıdır?” **Kutadgu Bilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, 2014, 25, ss.95-114.

Laertius, Diogenes.: **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, Yapı Kredi Yayınları, Çev. Candan Şentuna, 2019.

Landeweerd, Laurens.: Time, Life & Memory: Bergson and Contemporary Science, **Springer**, 2021.

Larrabee, S., “ut pictura poesis,” **The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics**. ed. Alex Preminger, Princeton University Press, 1974, ss.1339-1340, [ut pictura poesis \(upenn.edu\)](http://ut_pictura_poesis.upenn.edu)

Le Blond, Jean-Marie.: **Les Conversions de saint-Augustin**, Aubier, 1950.

Le Goff, J.: **History and Memory**, Columbia University Press. 1996.

Liao, Shen-yi & Tamar Gendler.: "Imagination," The **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2019, (Çevrimiçi) Edward N. Zalta (ed.), [Imagination \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/imagination/), 27.12.2021.

Locke, Don C.: **Problems Of Philosophy: Memory**, Palgrave, 2014.

Locke John.: **An Essay Concerning Human Understanding**, Berkeley: University of California Press, 2008.

Locke, John.: **İnsan Anlığı Üzerine Bir Denme**, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Kabalcı Yayınları, 2013.

Loftus, Elizabeth F.: “False memory,” İçinde: L. Nadel (ed.), **Encyclopedia of Cognitive Science**, Nature Publishing Group, 2003.

Loftus, Elizabeth F.: Memory, **Reading**, MA, 1980.

Lotman, Yuri M.: **Universe of the mind: a semiotic theory of culture**, Çev. A. Shukman, London & New York: I. B. Tauris & Co Ltd, 1990.

Lowe E.: “Substance and Selfhood,” **Philosophy**, 1991, 66(255), ss.81-99.

Luria, R. Alexandr.: **The Mind of a Mnemonist**, Çev. Jerome S. Bruner Cambridge: Harvard University Press, 1987.

MacDowell D.: “ēliaia,” **Oxford Classical Dictionary**. (Çevrimiçi) [ēliaia | Oxford Classical Dictionary \(oxfordre.com\)](https://www.oxfordclassicaldictionary.com/entry/eliaia), 21.04. 2021.

Marc Wittmann.: **Felt Time: The Psychology of How We Perceive Time**, Çev. Eric Butler, The Mit Press, 2017.

Marian, David.: “The Correspondence Theory of Truth,” **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2015, (Çevrimiçi) Edward N. Zalta (ed.), [The Correspondence Theory of Truth \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](https://plato.stanford.edu/archives/win2015/entries/correspondence-theory-of-truth/), 03.02.2022.

Martin, C.B.& Deutscher, Max.: Remembering. **Philosophical Review** 75,1966, ss.161-96.

Martin, R. & J. Barresi (eds.), **Personal Identity**, Oxford: Blackwell, 2003.

Maro, P.Virgilius.: **Aeneis**, Çev. Türkan Uzel, Jaguar Kitap, 2020.

Massey, Heath.: “Bergson on Memory,” İçinde: Ardoin P., Gontarski, S.E., Mattison, L. (eds.), **Understanding Bergson, Understanding Modernism**. New York: Bloomsbury, 2013, ss. 325-326.

McGinn, Colin.: “A Priori’ and ‘A Posteriori’ Knowledge,” **Proceedings of the Aristotelian Society** 76, 1975, ss.195–208.

Mcluhan, Marshall.: **Gutenberg Galaxy**, University of Toronto Press,1962.

Mehdiyev, Nebi (ed). Çağdaş Epistemolojiye Giriş. İnsan Yayınları, 2021.

Michaelian, Kourken & Sutton, John.: “Collective memory,” İçinde: M. Jankovic & K. Ludwig (eds.), **Routledge Handbook of Collective Intentionality**. Routledge. 2017, ss. 140-151.

Michaelian, Kourken and John Sutton.: “Memory,” **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2017, Edward N. Zalta (ed.), (Çevrimiçi) Memory (Stanford Encyclopedia of Philosophy), 07.06.2021.

Michaelian, Kourken.: **Mental Time Travel: Episodic Memory and Our Knowledge of the Personal Past**, MIT Press, 2016.

Minchin, Elizabeth.: **Homer and the Resources of Memory**, Oxford University Press, 2001.

Mircea Eliade.: **Mitlerin Özellikleri**, Çev. Sema Rifat. Alfa Yayınları, 2017.

Molyneux, John H.: **Simonides: A Historical Study**, Wauconda, IL. 1992.

Montaigne, Michel de.: **The Complete Essays**, Penguin Classics,1993.

Moon, Andrew.: “Remembering Entails Knowing,” **Synthese**, 2013, 190(14), ss.2717–2729.

Nagel, Thomas.: “What Is It Like To Be a Bat?” **Readings in philosophy of psychology**, 1, 1974, ss.159-168.

Nagel, Thomas.: **Mind and Cosmos**, Oxford University Press, 2012.

Navisalvia: Memoria.: Sina Kabağaç’ı Anma Toplantısı, Bernard Freydberg, “Platon’un Anımsama Kavramını Anımsamak,” 2009, ss.67-77.

Naquet, Pierre V.: **Homer’ın Dünyası**, Çev. D.Çetinkasap, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.27.

Nelson, K.: “The Ontogeny of Memory For Real Events,” İçinde: U. Neisser & E. Winograd (Eds.), **Remembering reconsidered: Ecological and traditional approaches to the study of memory**. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1988, ss.244-276.

Nelson, K., & Fivush, R.: “The Emergence of Autobiographical Memory: A Social Cultural Developmental Theory,” **Psychological Review**, 111(2), 2004, ss.486–511.

Nicolas, S., & Murray, D. J.: Théodule Ribot (1839–1916), Founder of French Psychology: A biographical Introduction, **History of Psychology**, 2(4), 1999, ss.277–301.

Nietzsche, F.: **Ahlakın Soykütüğü: Bir Polemik**, Çev: Z. Alangoya, Kabalcı Yayınları, 2011.

Nietzsche, F.: **Karışık Kanılar ve Özdeyişler: İnsanca Pek İnsanca 2**, Çev. M. Tüzel, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul. 2015.

Nietzsche, F.: **Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası**, Çev. M. Tüzel, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Nora, Pierre.: Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. **Representations**, 1989, ss.7-24.

Norman, Malcolm.: **Knowledge and Certainty**, Ithaca: Cornell University Press, 1975.

Nozick, Robert.: **Philosophical Explanations**, Cambridge, MA: Harvard University Press. 1983, ss.29-69.

B.Wagoner.: “Culture in Constructive Remembering,” İçinde: J. Valsiner (Ed.), **Oxford handbook of culture and psychology**, Oxford, UK: Oxford University Press, 2012, ss.1034-1055.

O’Connor, Brian.: “Adorno on the Destruction of Memory.” **Memory: Histories, Theories, Debates**, ed. Susannah Radstone ve Bill Schwarz, Fordham University Press, 2010, ss. 136–49.

Olick, Jeffrey K, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy, eds.: **The Collective Memory Reader**, Oxford University Press, 2011.

Olson, Eric T.: “Personal Identity,” **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2019, Edward N. Zalta (ed.), (Çevrimiçi) Personal Identity (Stanford Encyclopedia of Philosophy), 01.02.2022.

Olson, E.: **The Human Animal: Personal Identity Without Psychology**, New York: Oxford University Press, 1997.

Open Textbook Library.: **Introduction to psychology**, 8.1. Bölüm: “Memory Types and Stages,” University of Minnesota Libraries Publishing, Open Textbook Library 2015, [Introduction to Psychology \(umn.edu\)](https://openstax.org/r/introduction-to-psychology)

Ostby, Hilde, Ostby Ylva.: Hafıza Hakkında Bir Kitap: Denizatlarıyla Dalmak., Çev. Haydar Şahin, Kaplumbaa Kitap, 2018.

Uslu, Serdar.: "Arkaik ve Modern Bir Tasarım Olarak Geçmiş Kavramı". **Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**. 22, 2012, ss.189-201.

Parker, Kelly A.: **The Continuity of Peirce’s Thought**, Vanderbilt University Press, 1998.

Parfit, Derek., **Reasons and Persons**, Oxford: Clarendon Press, 1984.

Peirce, C.S.: **Reasoning and the Logic of Things. The Cambridge Conferences Lectures of 1898**, ed. K. L. Ketner, Harvard University Press, Cambridge, 1992.

Perri, Trevor.: “Bergson's Philosophy of Memory,” **Philosophy Compass**. 9 (12), ss.837-847, 2014.

Perrin, Denis & Michaelian, Kourken.: “Memory As Mental Time Travel,” İçinde: Sven Bernecker & Kourken Michaelian (eds.), **Routledge Handbook of Philosophy of Memory**, Routledge, 2017, ss. 228-239.

Piccirillo, Ryan A.: “The Lockean Memory Theory of Personal Identity: Definition, Objection, Response,” **Inquiries Journal/Student Pulse** 2.08, 2010.

Platon, **Euthydemos**: Çev. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, 2000.

Platon, **Menon**.: Çev. Özlem Bayoğlu, Pinhan Yayıncılık, 2018.

Platon, **Phaidon**.: Çev. Nazile Kalaycı, Kabalcı Yayınları, 2012.

Platon, **Phaidros**.: Çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Platon, **Philebos**.: Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, 2019.

Platon, **Philebos**.: Çev. Sabri Esat Siyavuşgil, MEB Yayınları, 1959.

Platon, **Sokrates'in Savunması**.: Çev. Erman Gören Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Platon, **Thaeitetos**.: Çev. Birdal Akar, Bilgesu Yayıncılık, 2016.

Plutarkhos.: **Theseus-Romulus: Paralel Hayatlar**, Çev. İo Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul. 2019.

Poe, Edgar Allan.: **Kuyu ve Sarkaç, Bütün Öyküleri Cilt 1**, Çev. Hasan Fehmi Nemli, İletişim Yayınları, 2016.

Proust, Marcel.: **Kayıp Zamanın İzinde: Swann'ların Tarafı**, Yapı Kredi Yayınları, Çev. Roza Hakmen, 2017.

Quiroga, Rodrigo Quian.: **Borges ve Bellek**, Çev. F.B. Aydar, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013.

Reid, Mark D.: “Memory As Initial Experiencing Of The Past,” **Philosophical Psychology**, Cilt: 18 Sayı: (6), 2005, ss. 671-698.

Reid, Thomas.: **Essays on the Intellectual Powers of Man**, Cambridge University Press, 2011.

Ricoeur, Paul.: **Hafıza, Tarih, Unutuş**, Metis Yayınları, Çev. M.Emin Özcan, 2011.

Roediger, H.L., Marsh, E.J., & Lee, S.C.: “Kinds of Memory,” **Stevens’ Handbook of Experimental Psychology**, Vol. 2. Memory and Cognitive Processes, 2002, ss.1-41.

Rossi, Paolo.: **Logic and the Art of Memory**. Trans. Stephen Clucas, Chicago: U of Chicago P, 2000.

Rowlands, Mark.: **Memory and the Self: Phenomenology, Science and Autobiography**, Oxford University Press, 2016.

Russell, Bertrand., **The Analysis Of Mind**, The Pennsylvania State University Press, 2001.

Rümelin, N., M. & D. O. Conaill.: “Qualia: The Knowledge Argument,” **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2019, Edward N. Zalta (ed.), (Çevrimiçi) Qualia: The Knowledge Argument (Stanford Encyclopedia of Philosophy), 05.06.2021

Gilbert Ryle, **The Concept of Mind**, Routledge, 2009, s.3.

Sacks, Oliver.: **Karısını Şapka Sanan Adam**, Çev. Ç. Çalkılıç. Yapı Kredi Yayınları İstanbul, 2018.

Schacter, Daniel L.: **Stranger Behind the Engram: Theories of Memory and the Psychology of Science**, L. Erlbaum Associates, 1982.

Schacter, Daniel. L.: **Searching for memory**: The Brain, the Mind, and the Past, Basic Books, 2008.

Schacter, Daniel.: **Belleğin İzinde**, Çev: Eda Özgül, Yapı Kredi Yayınları, 2017.

Shacter, Daniel L.: **The Seven Sins of Memory**: How the Mind Forgets and Remembers, Houghton Mifflin Harcourt, 2001.

Schechtman, Marya.: Personal Identity and the Past, **Philosophy, Psychiatry, & Psychology**, Johns Hopkins University Press, 12. Cilt, 1. Sayı, 2005, ss. 9-22.

Schechtman, Marya.: "The Narrative Self," İçinde: Shaun Gallagher (ed.), **The Oxford Handbook of the Self**, Oxford University Press, 2011.

Scott, Dominic.: **Plato's Meno**. Cambridge University Press, 2006.

Searle, John S.: **Mind A Brief Introduction**, Oxford University Press, 2004.

Sebold, Gerd & Wagle, Jatin.: **Theorizing Social Memories: Concepts and Contexts**, New York: Routledge, 2016.

Sedley, David & Long, Alex (eds.): Plato: Meno and Phaedo, Cambridge University Press, 2010.

Shaw, Julia.: **The Memory Illusion**, Random House Books, 2016.

Shoemaker, Sydney.: "Personal Identity". **Encyclopedia Britannica**, 2010, (Çevrimiçi), [personal identity | Britannica](#). 12.02. 2022.

Shoemaker, Sydney.: "Persons and Their Pasts," **American Philosophical Quarterly**, 7(4), 1970, ss.269-285.

Shoemaker, Sydney.: **Self-Knowledge and Self-Identity**, Ithaca: Cornell University Press, 1963.

Sisko, John E., (Ed.): **Philosophy of Mind in Antiquity: The History of the Philosophy of Mind, Volume 1**, Aristotle on Mind, Perception and Body, Routledge, 2019.

Skrbina, David.: **Panpsychism in the West**, MIT Press Paperback, 2007.

Smith, Joel.: "Self-Consciousness," **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2020, Edward N. Zalta (ed.), (Çevrimiçi) Self-Consciousness (Stanford Encyclopedia of Philosophy), 17.02.2022.

Snell, F.J.: Lysias. **Epitaphios**, Oxford: Clarendon Press, 1887.

Sontag, Susan.: **Regarding the Pain of Others**, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2003.

Sophokles.: **Oidipus Kolonos'ta**, Çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Sorabji, Richard.: **Aristotle on Memory**, University of Chicago Press, 2006.

Sorensen, Roy.: "Epistemic Paradoxes," **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2022, Edward N. Zalta (ed.), (Çevrimiçi) Epistemic Paradoxes (Stanford Encyclopedia of Philosophy), 04.23.2021.

Stich, Stephen (Ed.): **Innate Ideas**, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1975.

Stoljar, Daniel, “Physicalism,” **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, 2021, Edward N. Zalta, ed., (Çevrimiçi), [Physicalism \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\)](#), 08.07.2021.

Strawson, Galen.: **Selves: An Essay in Revisionary Metaphysics**. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Strawson, Galen.: “The self,” **J. Consciousness Studies** ,1997, ss.405-428.

Sutton, John.: Remembering, İçinde: P. Robbins & M. Aydede (ed.), **Cambridge Handbook of Situated Cognition**. Cambridge University Press, 2009.

Sutton, John & Michaelian K. Collective mental time travel: remembering the past and imagining the future together, **Synthese**, 196 (12), 2019, ss.4933-4960.

Sutton, John.: **Philosophy and Memory Traces: Descartes to Connectionism**. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Symes, Jack (ed.): **Philosophers on Consciousness: Talking About Mind**, Bloomsbury Academic, 2022.

Şar, Güvenç.: **Sofistlerin Çalışma Kitabı: Dissoi Logoi**, Dergâh Yayınları, 2017.

Taylor, Charles.: **Benliğin Kaynakları**, Çev. S. Aygül Baş- Bilal Baş, Küre Yayınları, 2008.

Teske, Roland.: “Augustine's Philosophy of Memory,” İçinde: Eleonore Stump & Norman Kretzmann (eds.), **The Cambridge Companion to Augustine**, Cambridge University Press, 2001, ss. 148-158.

Thomson, Ann (ed.): **La Mettrie: Machine Man and Other Writings**, Cambridge University Press, 1996.

Trenton, Merricks.: “Fission and Personal Identity Over Time,” **Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition**, Cilt. 88, Sayı. 2, Springer, 1997, ss. 163–86.

Tulving, Endel.: “Are There 256 Different Kinds of Memory?” J. S. Nairne (Ed.), **The Foundations of Remembering: Essays in Honor of Henry L. Roediger, III**, Psychology Press, 2007.

Tulving, Endel.: **Elements of Episodic Memory**, Oxford: Oxford University Press, 1983.

Tulving, Endel.: Episodic memory: From mind to brain, **Annual Review of Psychology**, 53,2002, ss. 1–25.

Tulving, Endel.: Memory and Consciousness, **Canadian Psychology/Psychologie canadienne**, 26(1), 1985, ss.1-12.

Tulving, Endel.: **Organization of Memory**, New York: Academic Press:1972, ss. 381–402.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri, (Çevrimiçi), [bellek ne demek TDK Sözlük Anlamı \(sozluk.gov.tr\)](http://bellek.ne.demek.tdk.sozluk.gov.tr), 17.04.2021.

Uygur, Nermi.: “Bir Felsefe Sorusu Nedir?” **Felsefe Arkivi** Cilt 5, 1960, ss.19-55.

Varela, F. and Maturana, H.: **Autopoiesis and Cognition**. Dordrecht: D. Reidel, 1980.

Von Leyden, W.: **Remembering: A Philosophical Problem**. New York: Philosophical Library, Inc., 1961.

Wagoner, B.: “Culture in Constructive Remembering,” İçinde: J. Valsiner (Ed.), **Oxford Handbook of Culture and Psychology**, 2012, ss.1034-1055.

Wagoner, Brady.: “Bartlett's concept of schema in reconstruction,” **Theory & Psychology**, 2013, 23, 5, ss.553-575.

Warnock, Mary.: **Memory**, Faber and Faber Limited, 1987.

Watkins, M.J.: “Human Memory and the Information-Processing Metaphor,” **Cognition**, 10, 1981, ss.331-336.

Watson, Peter.: **Fikirler Tarihi**, ev. Kemal Atakay, Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Whitehead, Anne.: “Memory Boom”, **Memory a New Critical Idiom**, Routledge, 2009.

Wilson, Robert A.: “Collective Memory, Group Minds, and the Extended Mind Thesis,” **Cognitive Processing**, 6(4), 2005, ss. 227–236.

Woolfe, Sam.: “The Illusion of the Self,” **Philosophy Now**, 2013, ss. 97-99.

Brady Wagoner.: “Collective Remembering as a Process of Social Representation,” İçinde: G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner

(Eds.), **The Cambridge Handbook of Social Representations**, Cambridge University Press, 2015. ss. 143-162.

Yalçın, Şahabettin.: **Modern Felsefede Benlik**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010.

Yates, Frances.: **The Art of Memory**, Chicago: University of Chicago Press, 1966.

Yates, Frances.: **Hafıza Sanatı**, Çev. A.Deniz Temiz, Metis Yayınları, 2020.

ÖZGEÇMİŞ

İlköğretim ve Lise eğitimlerini Antalya’da almıştır. Anadolu Üniversitesi, Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi’nden ve İşletme Fakültesi’nden 2014 yılında mezun olmuş ardından Akdeniz Üniversitesi’nde başladığı yüksek lisans eğitimini “Soren Kierkegaard Felsefesinde Öznel Hakikat Olarak İroni” başlıklı çalışmasıyla bitirmiştir. Aynı dönemde (2014-2017) Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Felsefe bölümünü de bitirmiştir. 2018 yılı bahar döneminde İstanbul Üniversitesi Felsefe Doktora programına başlamıştır. 2017 yılından itibaren Savunma Sanayii Başkanlığına bağlı bir kuruluştaki çalışmaktadır. İngilizce ve İtalyanca bilmektedir.